

T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

(TASAVVUF)

42813

ABDULLAH İLÂHÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ,
KEŞFÜ'L-VÂRİDÂT'IN TAHLİLİ VE FİKİRLERİ

Kasım KOÇ

(Yüksek Lisans Tezi)

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Danışman

Prof. Dr. Süleyman ULUDAĞ T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Bursa-1995

ÖNSÖZ

Bayramiyye, Meevleviyye, Bektâşîyye gibi tarikatlara kaynaklık eden ve hemen tüm tarikatların temsilcilerini kendine çeken Osmanlı toprakları, tasavvufî düşüncenin daha geniş halk kitlelerine yayılmasına, özellikle de tekke edebiyatının en değerli ürünlerini vermesine imkan tanımıştır. Diğer tarikatlara nazaran kuruluşunu geç tamamlayan Nakşibendiyye tarikatı, Ubeydullah Ahrar döneminden itibaren Anadolu-anmış, XV.asırda birbirlerine karıştırılan Ahmed İlahî ve Abdullah İlâhî vasıtasıyla Anadolu'da da yayılma imkanı bulmuştur. Nakşibendiyye'nin bu ilk iki Anadolu temsilcisinin hayatları ve eserleri konusunda kaynaklarda verilen bilgilerin çelişkilerle dolu olduğu da bir vaki'dir. Bu sebeple bu eserde gözetilen hedef, varlığını ve etkisini günümüze kadar sürdüren, kültürümüz üzerinde etkileri bulunan ve bugün bile en yaygın tarikatlar arasında yer alan Nakşibendiyye tarikatının ilk Anadolu halifesi Abdullah İlâhî'nin Nakşibendiyye ve tasavvufî düşünce içindeki yerini tesbit edebilmek ve imkan nisbetinde karışık noktaları aydınlığa kavuşturmaktır.

Abdullah İlâhî'nin hayatı, eserleri ve tasavvufî görüşlerinin incelendiği bu çalışma, XV.asrın genel bir değerlendirilmesinin yapıldığı ve İlâhî'nin Nakşibendiyye tarikatı ve Anadolu tasavvuf düşüncesi içindeki yerinin tesbit edilmeye çalışıldığı bir girişten ve üç bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde Abdullah İlâhî'nin hayatı, şahsiyeti ve tesirleri üzerinde durulmuştur. Çelişkili bilgilerin bir değerlendirilmeye tabi tutulduğu hayatı kısmından sonra hocaları, şeyhleri, ilmf, tasavvuf ve edebî şahsiyeti hakkında bilgi verilmiştir. Tesirleri kısmında ise, tasavvufî ve edebî etkilerinin ardından halifeleri, müridleri ve kerametleri üzerinde durulmuştur.

Eserlerinin incelendiği ikinci bölüm, üç ana başlıktan oluşmaktadır. Nisbeti doğrulanmış eserleri başlığı altında onun eserlerinin

genel bir tanıtımı yapılmış, müellif ve eserin ismi, eserin dili, yazılış nedeni, yeri, zamanı, muhtevası ve nüshaları ile ilgili bilgi verilmeye garet edilmiştir. Keşfü'l-Vâridât'ın tahlili başlığı altında Şeyh Bedreddin, Vâridât'ının terceme ve şerhlerinden sonra Keşfü'l-Vâridât'ın genel bir tanıtımı yapılmış, ardından da Vâridât'taki tartışmalı konulara Abdullah İlâhî'nin getirdiği yorumlar üzerinde durulmuştur. Bu bölümün son kısmında ise Abdullah İlâhî'ye nisbet edilen eserler, kısa bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Üçüncü bölümde ise, Abdullah İlâhî'nin tasavvufi görüşleri, kendi eserlerinden derlenip verilmeye çalışılmıştır. İlâhî'nin fikirleri, sırasıyla tarikat anlayışı, şariat telakkisi ve tasavvufî kavramlar başlıkları altında incelenmiştir.

Kasım KOÇ
M.Kemalpaşa
28/08/1995

III

KISALTMALAR

ae: aynı eser
age: adı geçen eser
agm: adı geçen makale
ay: aynı yazar
BEEK: Bursa Eski Eserler Kütüphanesi
b.: İbn-i
bkz: bakınız
c: cilt
DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi, I, V, XI,
Hz.: Hazret-i
haz: hazırlayan
İA: İslam Ansiklopedisi, II, VII, (İstanbul, 1993)
İBA: İslami Bilgiler Ansiklopedisi, I, (İstanbul, 1981)
İM: İslam Medeniyeti
İst.A: İstanbul Ansiklopedisi Dünden Bugüne, I, (İstanbul, 1993)
İÜEF: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Kit.: Kitaplığı
Ktp.: Kütüphanesi
mad.: maddesi
nu: numara
OM: Bursa'lı Mehmet Tahir, Osmanlı Müellifleri, I, (İstanbul, 1972)
OA: Osmanlı Ansiklopedisi, I, II, (İstanbul, trs-1993)
öl: ölümü
sa: sayı
sh: sayfa
sav: Sallallahu Aleyhi Ve Sellem
şerh: şerheden
TDED: Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi
terc: tercüme eden
trs: tarihsiz
vb: ve benzeri
vd: ve devamı
vr: varak
yrs: yersiz

IV

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
KISALTMALAR	III

GİRİŞ

XV:ASRA GENEL BAKIŞ	1
---------------------------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

ABDULLAH İLÂHÎ'NİN HAYATI , ŞAHSİYETİ VE TESİRLERİ

I-ABDULLAH İLÂHÎ'NİN HAYATI

A- Doğum Yeri ve Tarihi	16
B- İsmi ve Künyesi	17
C- Gençliği ve Tahsili	17
Ç- Doğu Seyehatı	18
D- Tasavvufa Yönelmesi ve Ubeydullah Ahrar'a İntisabı..	19
E- Anadolu'ya Dönüşü	21
F- Simav'daki Faaliyetleri	22
G- İstanbul'a Davet Edilişi ve Cevabı	23
H- İstanbul'daki Faaliyetleri	25
I- Vardar Yenicesi'ne Gidişi ve Faaliyetleri	26
İ- Vefatı.....	27
J- Zaviyesi, Türbesi ve Makamı	28

II-ŞAHSİYETİ

A-Şeyhleri ve Hocaları	28
B-İlmî Şahsiyeti	30
C-Tasavvufî Şahsiyeti	31
Ç-Edebî Şahsiyeti	32
D-Kerametleri.....	34

III-TESİRLERİ

A-Halifeleri	36
B-Müridleri ve Takipcileri.....	37

İKİNCİ BÖLÜM

ABDULLAH İLÂHÎ'NİN ESERLERİ

I- İLÂHÎ'NİN ESERLERİ.....	43
A-Zâdû'l-Muštâkîn	44
B-Meslekü't-Tâlibîn ve'l-Vâsılîn	45
C-Esrarnâme	47
Ç-Necâtü'l-Ervâh min Densi'l-Eşbâh	48
D-Risâletü'l-Vücûd	49
E-Risâle-i Ehadiye	50
F-Menâzilü'l-Kulûb	51

II-KEŞFÜ'L-VÂRİDÂT Lİ-TÂLİBİ'L-KEMÂLÂT VE GÂYETİ'D-DERECÂT- İN TAHLİLİ

A-Şeyh Bedreddin	51
------------------------	----

V

B-Vâridât'ın Terceme ve Şerhleri	52
C-Keşfü'l-Vâridât'ın Tanıtımı	54
Ç-Vâridât'taki Tartışmalı Konular ve Abdullah İlahî'nin Yorumları	
1-Ahiret Meseleleri	55
2-Haşr	56
3-Cennet Nimetleri, Cehennem Azabı ve Ateşi	56
4-Melek, Cin ve Şeytan	58
5-İrade ve İhtiyar	58
6-Alemin Kıdemi	59
7-Sema'	60
8-Hz.İsa (as)	60
III- NİSBET EDİLEN ESERLER	
A-Şerhu Miftâhi'l-Gayb	61
B-Terceme-i Hadîs-i Erbaîn	61
C-Şerh-i Esmâ-i Hüsnâ	61
Ç-Futûhât-ı İlâhî	62
D-Tarikatnâme	62
E-Divan-ı İlâhî	62
F-Kenzü'l-Esrâr	62
G-Risâle-i Es'ile ve Ecvibe	63
H-İ-Mi'râciye ve Füsûlü'l-Vusûl	63
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM ABDULLAH İLAHÎ'NİN FİKİRLERİ	
I- TARİKAT MESELELERİ	
A-Tasavvuf, Sufi ve Tarikat Anlayışı	64
B-Şeyh ve Vasıfları	65
C-Mürid ve Vasıfları	67
Ç-Zikir Anlayışı	70
D-İlim ve Marifet	71
II-ŞERİAT ANLAYIŞI	
A-Şeriat- Tarikat İlişkisi	73
B-İbadet Anlayışı	74
C-Tevekkül ve Kesb Anlayışı	75
Ç-Ehl-i Sünnet ve Diğer Mezhepler	77
D-Evlenmek	77
E-Azimet ve Ruhsat Anlayışı	78
F-Keramet ve İstikamet Telakkisi	78
G-Siyaset Anlayışı	78
H-Havf ve Recâ Telakkisi	79
I-Bazı Ayet ve Hadislerin İş'ari Yorumları	79
III-TASAVVUFİ KAVRAMLAR	
A-Nübüvvet ve Velayet	80
B-Şatah	81
C-İttihad-Hulul	82
Ç-Vahdet-i Vücud	82
D-İnsan-ı Kamil	84
E-Aşk	85
F-Naz ve Niyaz	86
G-Melamiye	86
H-Üveysiye	88
I-Fena ve Beka	88
İ-Uzlet ve İhtilat	89

J-Temkin ve Telvin	90
K-Celal ve Cemal	90
L-Çile	91
M-Kurb ve Bu'd	92
N-Teslim ve Tefviz	92
O-Havâtır	93
Ö-Kutub	93
P-Gönül	94
R-Rüya	94
NETİCE	96
KAYNAKLAR	101
EKLER	

GİRİŞ

XV. ASRA GENEL BAKIŞ

Abdullah İllâhî'nin yaşadığı xv. asır, Osmanlı Devleti'nin Timur ordularına ağır yenilgisi sonucu sosyal ve siyasi birliğin dağılmasıyla başlar. Bu yüzyıl, şehzade kavgalarının ardından siyasi ve sosyal bütünlüğü sağlama gayretlerine ve Osmanlı'nın imparatorluk devresine şahit olmuştur.

Küçük bir uç beyliği halinde Osman Bey (1299-1326) tarafından kurulan Osmanlı Devleti, Orhan Bey (1326-1359) ve I. Murad (1359-1389) dönemlerinde her yönden büyümeye devam etmiştir. Fakat Osmanlılar'ın Memlükler'le arasının açılmasını fırsat bilen ve saldırıya geçen Timur'a Osmanlı ordusu, 1402 yılında ağır bir şekilde yenildi. Tarihe Ankara savaşı olarak geçecek olan bu savaş, Osmanlı için dağılma ve yıkılmayı ifade eden Fetret Devri'nin habercisi oldu. Osmanlı Devleti'ni birbirleriyle mücadele edecek küçük devletçiklere bölme siyasetini takip eden Timur, tüm Anadolu'yu işgal edip Rumeli'yi Süleyman Çelebi'ye, Balıkesir ve Bursa'yı İsa Çelebi'ye verirken, Musa Çelebi'ye de hükümdarlık payesini layık gördü. İstanbul'un fethinin gecikmesine, siyasi birlik ve sosyal düzenin dağılmasına ve yeni fetihlerin tamamen durmasına kapı açan mezkur şehzadelerin taht mücadelesi, Mehmed Çelebi'nin 1413 yılında Musa Çelebi'yi yenmesi ve tek Osmanlı hükümdarı haline gelmesiyle son buldu. Böylece Fetret Devri de kapanmış oldu.¹

Tahta oturan Mehmed Çelebi, Timur'un canlandırdığı Anadolu beyliklerini kendine bağlayıp siyasi birliği sağlamaya çalıştı. Rumeli'de ise, Bosna'nın bir bölümü ile Hırvatistan ve Eflak'ı kendisine bağladı. Mehmed Çelebi, devleti toparlamaya çalıştığı bir dönemde daha önce Musa Çelebi'nin kazaskeri olan kendisinin İznik'e sürüp göz hapsine

¹ Büyük İslam Tarihi, X, 164-172, (İstanbul, trs); OA, (Osmanlı Ansiklopedisi), 1, 174-184, (İstanbul, trs); Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, 1, 309-316, 325-345, (Ankara, 1988).

aldığı Simavna kadısı oğlu Şeyh Bedreddin'in önderlik ettiği isyanla karşılaştı. Veziriazam Bayezid Paşa, Şeyh Bedreddin üzerine gönderildi. Savaşın ardından yakalanan Şeyh, bir ulema heyetinin verdiği fetva ile 1420'de Serez'de idam edildi. 1421'de ölen Mehmed Çelebi'nin yerine geçen II.Murad, Bizans'ın desteğiyle isyan çıkaran Mustafa Çelebi ve Şehzade Mustafa meselesini hallettikten sonra Anadolu'daki siyasi birliği güçlendirmek ve Batı'ya yönelmek maksadıyla, Beylikler'in üzerine seferler tertip edip kendisine bağladı. Balkanlar üzerine yürüyen II.Murad,Haçlılar'a yenik düştü. Ama ardından gelen ve Haçlılar'ın mağlubiyeti ile sonuçlanan Varna(1444) ve II.Kosova(1448) zaferleri, Osmanlılar'ın hakimiyetini güçlendirdi.²

1451'de ölen II. Murad'ın yerine geçen oğlu II. Mehmed,ilk hedef olarak İstanbul'un fethini seçti ve hızlı bir şekilde hazırlıklara başlanması emrini verdi. Dört ay gibi kısa bir zamanda Rumeli Hisarı inşa edildi. Siyasi ve askeri hazırlıkların tamamlanmasıyla birlikte yüzbin kişilik Osmanlı ordusu,6 Nisan 1453'te kuşattığı İstanbul'u 29 Mayıs 1453'te fethetti. Yeniçağ'ın başlangıcı sayılan ve Doğu Roma İmparatorluğu'nu ortadan kaldıran bu tarihi olay,Osmanlı Devleti'nin bir dünya devleti kimliğine kavuşmasına,Anadolu ve Rumeli topraklarının birleştirilmesine,kara ve deniz yollarının kontrolü sonucu ticaretin gelişmesine,İstanbul'un kültürel ve ekonomik olarak dünyanın en önemli şehri haline gelmesine neden oldu.³

Avrupa krallarının şaşkınlığını iyi değerlendiren Fatih,Sırbistan,Mora,Eflak,Bosna ve Arnavutluk'u Osmanlı Devleti'nin topraklarına katarak Rumeli'deki hakimiyetini sağlamlaştırdı. Anadolu yakasında Trabzon Rum İmparatorluğu'na son veren Fatih,Karaman Beyliği topraklarının bir kısmını aldı ve Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ı ağır bir yenilgiye uğrattı. Böylelikle Anadolu'daki hakimiyetini sağlamlaştırmış oldu. Denizlerdeki gücü ile tanınan Venedikler'le mücadeleye giren Fatih,donanmayı çok güçlendirmiş ve Venedikliler'i savaş tazminatı ve

² Büyük İslam Tarihi, X, 172-209; OA, I, 184-263; Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi 345-452.

³ İA (İslam Ansiklopedisi), VII, 515, (Mehmed II mad.), (İstanbul, 1993); Kunt-Metin-H.G.Yurdaydın- Ayla Ödekan, Türkiye Tarihi II (Osmanlı Devleti), 76-80, (İstanbul, 1988).

yıllık vergi ödemeye mahkum etmiştir. Kırım Hanlığı'nın da Osmanlı'ya bağlanmasıyla Karadeniz, bir Türk gölü haline gelmiş ve Osmanlı toprakları hemen hemen iki katına çıkmıştır.⁴

Askerlik, siyaset ve devlet adamlığı alanlarında dahi, olan aynı zamanda ilim ehline özel ilgi duyan, saygı gösteren Fatih, o devrin meşhur ilim ehlini İstanbul'a davet etmiş ve onlara büyük imkanlar tanımıştır. Dini ilimler ve ilmi tartışmalara ek olarak felsefe, coğrafya, matematik, astronomi gibi bilimlere de özel merakı olan Fatih, denizcilik ve eğitim-öğretim alanlarında yaptığı büyük atılımların yanında edebiyatla da ilgilenmiş ve "Aynî" mahlasıyla şiirler yazmıştır.⁵

Osmanlı Devleti'nin en güçlü olduğu ve kendisini dünyaya kabul ettirdiği bir dönemde tahta çıkan II. Bayezid (1481-1512), saltanatının ilk onüç yılını Bursa'da padişahlığını ilan eden kardeşi Cem Sultan ile uğraşmakla geçirmiştir. Devlet adamlarının bir çoğu Cem'i, Yeniçeri Ocağı ise, II. Bayezid'i destekliyordu. Önce kendisi, ardından Karaman oğlu Kasım Bey'le birlikte iki kez yenilgiye uğrayan Cem, Rumeli'ye geçmiş ve Rodos'taki Sen Jan şövalyeleri ile görüşmüştür. Daha sonraları Cem, Avrupa devletleri tarafından Osmanlı'ya karşı bir koz olarak kullanılmış ve serbest bırakılmaması karşılığında yüklü bakım masrafları alınmıştır. Süikast sonucunda Cem'in 1495'deki ölümü, Osmanlı Devleti'ni biraz rahatlatmıştır.⁶

II. Bayezid, Cem Sultan meselesi ile uğraşırken, Osmanlı'ya hasım gözüyle bakan Safevi Devleti'nin kurucusu Şah İsmail, Anadolu'ya "halife" adı altında bir takım "aleviler"i göndererek, propagandalarla Osmanlı topraklarında yaşayan şiileri kendi safına çekip Osmanlı aleyhine ayaklanmaya hazırlıyordu. Bu propaganda ve tahrik faaliyetleri o kadar güçlenmişti ki Işk adında bir şiî, II. Bayezid'e suikast yapmak üzereyken öldürülmüştü. Bu durum, sünnilige sıkı sıkıya bağlı şiiliğe ise karşı olan Nakşibendiyye tarikatının devlet adamları nezdinde ka-

⁴ Büyük İslam Tarihi, X, 209-251; OA, II, 6-122.

⁵ OA, II, 114-121; Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, II, 144-153.

⁶ Büyük İslam Tarihi, X, 255-262.

bul görmesine, Anadolu topraklarında hızla yayılmasına ve Nakşi şeyhlerin el üstünde tutulmasına neden olmuştur.⁷

Bilgin ve sanatçıları korumak için özel bir bütçe tahsis eden, Arapça ve Farsça bilen II.Bayezid, şiirlerini "Adlî" mahlasıyla yazmıştır.⁸

Osmanlı sultanları, şehzadeliklerinden itibaren tasavvuf kültürü ile yetiştirilmişler, bu terbiyenin tesirlerini hayatlarının sonuna kadar korumuşlardır. Selçuklular'dan itibaren padişah-derviş ilişkileri, genellikle müsbet olarak sürmüştür. Bu ilişki Osmanlılar'da daha özel bir durum almış ve bütün padişahlar bir tarikata intisab etmişlerdir.⁹

Osmanlılar'ın Beylik döneminde siyasi ve idari işlerde, sufilerin etkisi büyüktür. Ulemânın yetersizliği sebebiyle doldurulamayan yerlere, tarikat erbabı yerleştirilmiştir. Devletin örgütlenmesinde aktif rol oynayan meşayih ve ahileri korumaya yönelik bir siyaset izleyen Osmanlı yönetimi, meşayihle vakıflar tahsis ederek yardım etmiş ve korumuştur. Osman Bey, Orhan Bey, oğulları Süleyman Paşa ve I. Murad tarafından takip edilen bu siyaset, daha sonraları da aynı şekilde devam etmiştir.¹⁰

Bayramiyye-i Şemsiyye'nin kurucusu Akşemseddin (öl.863/1459)'in kuşattığı padişahlık kılıcı ile tahta oturan Fatih, gerek fetih hazırlıkları gerekse muhasara ve fetih sırasında meşayih'in de yanında olmasını istemiştir. Fethi müteakip Fatih, hutbeyi kendisi okurken, Cuma namazını Akşemseddin kıldırmıştır. Aynı zamanda döneminde birçok tekke ve zaviyeye yardım etmiş onlar adına vakıflar tahsis etmiştir. Molla Câmî (öl.898/1492) ile Ubeydullah Ahrâr (öl.895/1490) ise, özel yazı-

⁷ Gündüz, İrfan, Osmanlılar'da Devlet-Tekke Münasebetleri, 37, (İstanbul, 1983); Bahadıroğlu, Mustafa, Üftade, Tasavvufi Görüşleri ve Celvetiye Tarikatı, 1-2 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (Bursa, 1990).

⁸ OA, II, 175-177.

⁹ Kara Mustafa, Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler, 165-168, (İstanbul, 1990); Şapolyo, Enver Behnan, Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi, 448, (İstanbul, 1964).

¹⁰ Dursun, Davut, Osmanlı Devleti'nde Siyaset ve Din, 157-170, (İstanbul, 1989)

şacak kadar hususi alaka beslediği , görüşmek isteyip de görüşemediği sufilerdendir. Bununla beraber Fatih, bu ilgisini Horasan bölgesinden gelen Nakşîlere karşı devam ettirmiştir. Hâce İshak Buhârî için Murad Paşa camii civarında bir tekke inşa ettirmesi, bunu göstermektedir.¹¹

II.Bayezid tarafından yapılan bir davete icabet etmek için yola çıkan Câmî, Anadolu'da taun salgını olduğunu duymuş, padişahdan özür dileyip yarı yoldan geri dönmüştür. Daha önce Ubeydullah Ahrâr'ın torunlarından Abdülhâdî ile görüşen II.Bayezid, Ahrâr'ın müridi ve Molla İlâhî'nin halifesi olan Emir Buhârî'ye sıcak ve samimi bir alaka göstermiş, Fatih civarındaki Emir Buhârî dergahına bir mescid ve ek hücreler ilave ettirmiştir.¹²

Bu müsbet derviş-sultan ilişkileri ve karşılıklı yardımlara Osman Bey'in yanında Şeyh Edebâlî, Şeyh Mahmud ve Ahî Şemsüddin'in yer alması, Orhan Bey'in Davud-ı Kayserî, Geyikli Baba, Abdal Murad ve Abdal Musa gibi dervişlere çevresinde ehemmiyetli mevkiiler vermiş ve vezirlerinin çoğunu Ahîler arasından seçmiş olması, örnek olarak gösterilebilir. Dervişlere yönelik bu siyaset, Süleyman Paşa ve I.Murad dönemlerinde de aynı şekilde uygulanmıştır. Bu kadar imtiyazlara ve sunulan imkanlara rağmen dervişlerin hizmet ve hareketleri, kontrolsüz bırakılmamış, lüzumu halinde uyarılmaktan ya da sürgüne gönderilmekten de çekinilmemiştir. Şeyh Bedreddin ve Erdebil sufilerinin isyanlarına karşı takip edilen siyaset, Fatih döneminde Huruffî'lerin sıkı takibe alınması ve idam edilmeleri, sufilerin yöneticiler tarafından teftişe tabi tutulmaları, bu duruma işaret etmektedir.¹³ Yıldırım Bayezid'in damadı Emir Sultan, Molla Fenarî ve Şeyh Şemsüddin Cezerî'ye, II.Murad'ın Emir Sultan'a gösterdiği büyük saygı ve Bayramîleri vergiden muaf tutması, aynı konuya işaret etmektedir. Akşemseddin'e büyük saygı duyan Fatih, İstanbul'da yaşayan ilim ve tasavvuf ehline ilgi göstermek ve onlara yardım etmekle kalmamış, devrinin meşhur alim ve sufilerini İstanbul'a getirtmeye çalışmıştır. İbadete ve münzevi bir hayata düşkün olan II.Bayezid de aynı şekilde davranmış, bir çok

¹¹ Gündüz, age, 33, 35-36, 43, 46-47.

¹² age, 46, 53-54.

¹³ age, 20-21, 31-32, 37-38.

sufiye ziyaret edip dualarını almış, tekke ve zaviyeler adına bir çok vakıf tahsis etmiştir.¹⁴

İslam'ın kalbi, ruhi ve ahlaki yönünü inceleyip derinleştiren bir disiplin olan tasavvuf tarihi üç devreye ayrılır. İlk devre, Asr-ı Saadet'ten başlayıp h.II/m.VIII. asrı kapsayan ve mümeyyiz vasfı, marifetten çok amele, ilhamdan fazla ibadete, kerametten çok istikamete önem vermek olan, Hasan-ı Basrî (öl.110/728), Fudayl b. İyaz (öl.187/-802) ve Şakik Belhî (öl.164/780) gibi zahidlerce temsil edilen zühd dönemidir. H.VI/m.XII. yüzyıla kadar devam eden, tasavvuf ve sufi kavramlarının kullanılmasıyla başlayan tasavvuf döneminde, Cüneyd-i Bağdadi, Bâyezid-i Bistâmî, Gazâlî, Kuşeyrî gibi büyük sufiler yetişmiş, klasik eserlerle birlikte tasavvuf da, diğer ilim dallarından ayrı müstakil bir disiplin olarak oluşum dönemini tamamlamıştır. Son devreyi temsil eden tarikatlar dönemi ise, büyük, müstakil tarikatların ortaya çıkıp sosyal hayatın bir parçası haline geldiği, tasavvufî kültürün İbnü'l-Arabî gibi büyük temsilcilerini yetiştirdiği, zaman zaman medrese-tekke çatışmalarının gündeme geldiği, edebî türlerde, özellikle de şiirde en değerli tasavvufî mahsüllerin verildiği günümüze kadar devam eden dönemdir.¹⁵

XIV.yüzyıl, tarikatların oluşumuna şahit olurken, XV.yüzyılla birlikte müstakil tarikatlar, bu tarikatlara ait tekkeler, zaviyeler ve derviş zümreleri ortaya çıkmıştır. Araştırma konumuz olan Abdullah İlâhî'yi ve yaşadığı devrin sufi çevrelerini daha iyi tanımamıza katkıda bulunur düşüncesiyle XV.yüzyıldaki tarikat zümreleri ve meşhur temsilcileri hakkında kısa bilgi vereceğiz.

Zeynüddin Hafî (öl.838/1435)'ye nisbet edilen Zeyniyye tarikatını Anadolu topraklarına taşıyan Abdürrahim Merzifonî (öl.850/1446) ve Abdüllatif Kudsî (öl.836/1452)'dir. Abdürrahim Merzifonî Aşk-nâme ve İrşâdü'l-Enâm gibi eserlerin yanında Divan sahibi bir şairdir. Bursa'da Zeynî dergahında hizmet veren ve bir çok kitabın sahibi olan Abdulla-

¹⁴ Kara, Tekkeler ve Zaviyeler, 165-169; Gündüz, age, 14-38; Dursun, age, 157-170.

¹⁵ Yılmaz, H.Kamil, Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar, 87, (İstanbul, 1994); OA, I, 175-183.

tif Kudsi'nin en büyük eseri, şüphesiz Şeyh Vefâ (öl.896/1491)'dır. Şeyh Vefâ, XV.asır İstanbul'unun en meşhur sufisi ve Abdullah İlâhî'nin de ünsiyet beslediği güçlü bir şahsiyettir.¹⁶

Abdülkadir Geylânî'ye nisbet edilen Kadiriyye tarikatının Osmanlılardaki ilk büyük temsilcisi, Divan ve Müzekki'n-Nüfus müellifi Eşrefoğlu Rûmî (öl.874/1469)'dir. Tarikat, daha sonra İsmail Rûmî (öl.1041/-1631) ile İstanbul'a ulaşacaktır.¹⁷ Ömer Halvetî'nin kurucusu olduğu Halvetiyye, tarikatın pîr-i sânisî olan Seyyid Yahya Şirvanî (öl.869/-1462)'nin halifeleri Aydın'lı Dede Ömer Ruşenî (892/1487) ve Bahaüddin Erzincanî (879/1474) ile Anadolu'ya, Erzincanî'nin halifesi Cemal-i Halvetî (öl.899/1494) ile de İstanbul'a ulaşmıştır.¹⁸

Hacı Bayram-ı Velî (öl.833/1430)'nin kurduğu Bayramiyye, Anadolu'da oluşmuş ve meşhur temsilcileri vasıtasıyla hızla yayılmıştır. Halifesi Dede Ömer Sikkînî (öl.880/1475), Ayaş'lı Bünyamin (öl.916/1510)'i yetiştirmiş ve Rumeli'de yayılan İkinci Devre Melamîliği'nin kurucusu olmuştur. Hacı Bayram-ı Velî'nin halifeleri arasında Gülzâr-ı Manevî adlı eserin müellifi İbrahim Tennurî (öl.887/1482)'yi yetiştiren ve bir çok eser veren, İstanbul'un manevi fatihi ve Bayramiyye'nin Şemsîyye kolunun kurucusu Akşemseddin (öl.863/1458)'i, Muhammediyye'nin yazarı Yazıcızâde Muhammed (öl.855/1451)'i ve Envârü'l-Âşıkîn'in yazarı kardeşi Ahmed Bîcan'ı sayabiliriz.¹⁹

Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled'le kurumlaşma safhasına adım atan Mevlevîlik, Konya'daki merkez dergah postnişinlerinin gayreti ile gelişmiştir. Bu meyanda Kütahya Mevlevîhanesi'nin kurucusu Celaleddin Ergun Çelebî (öl.775/1373) ve Afyon Mevlevîhanesi'nin kurucusu Divane Mehmed Çelebî (öl.xv.asır)'yi de özellikle zikretmek gerekir. Mevlevîlik, Fars dili ve edebiyatı ve edebî kültürün öğrenilmesi konusunda önemli hizmetler görmüştür. Muînî'nin Mesnevî-i Muradiye'si, de xv. asrda, 1436 yılında yazılmıştır.²⁰ Hacı Bektaş-ı Velî'ye nisbet edilen

¹⁶ OA, I, 195; Büyük İslam Tarihi, XIV, 374.

¹⁷ OA, I, 195; Büyük İslam Tarihi, XIV, 373-374.

¹⁸ OA, I, 196; Büyük İslam Tarihi, XIV, 374.

¹⁹ OA, I, 196; Büyük İslam Tarihi, XIV, 374.

²⁰ OA, I, 196; Büyük İslam Tarihi, XIV, 376.

Bektaşlılık, Anadolu'da kurulmuş olup sonraki asırlarda Yeniçeri Ocağı ile kurduğu rabitanın tesiri ile yaygınlaşmış ve büyümüşür. Pîr-i sâ-nî Balım Sultan (öl.922/1516) ile değişik bir veçhe kazanmış olan Bek-taşıyye, Yeniçeriliğin kaldırılmasıyla birlikte yasaklanmıştır.²¹

Şeyh Bedreddin'e bağlı olan Bedreddinîler,Şeyh'in idam edilme-sinden sonra da faaliyetlerine devam etmişlerdir. Molla İlâhî'nin,ağır tenkitlere ve takdirlere her devirde muhatap olan Şeyh Bedreddin'e kutup gözü ile bakması ve Şeyh'in Vâridât'ına Arapça bir şerh yazmış olması,önemli bir olaydır.Piri Fazlullah Hurûfî (idamı.796/- 1394)olan Hurufflik, xiv. ve xv. asırlarda müslüman toplumlarda, özellikle de Osmanlı topraklarında yayılma imkanı bulmuştur.Fazlullah'ın Cavidan-nâme adlı eseri,xv. yüzyılda Abdülmecid Firişteoğlu tarafından İşknâme adıyla Türkçe'ye terceme edilmiştir.Azerî Türk edebiyatının en büyük temsilcilerinden meşhur Hurufî Nesimî (idamı.821/1418) de, mürşî gibi idam edilmiştir.²²

Bir tarikat hüviyetine bürünemese de Muhyiddin ibnû'l-Arabî (öl. 638/1240)'nin eserleri ve düşünceleri bütün tarikatları derinden etki-lemiştir.Onun düşüncelerini Anadolu'ya taşıyan önemli simaların ara-sında,Sadreddin Konevî (öl.673/1273),Davud-ı Kayserî (öl.751/1350),Yazıcızâde Mehmed (öl.855/1451),Molla Fenarî (öl.834/1431) ve Abdullah İlâhî önemli yer tutar.²³

Bu dönemin en nüfuzlu ve yaygın tasavvufi kurumlarından biri de,Ahîlik'tir.Bu devirde pek çok Ahî reisinin,köylere yerleşerek inşa ettikleri zaviyeler sayesinde memleketin imar ve iskanı ile uğraşıp dini tebliğ ve irşad işlerinde hizmet gördükleri bir vakiadır. Rum E-renleri denen gruplardan biri olan Gâziyân-ı Rûm,Ahîler'in seyfi kolu olarak mütalaa edilebilir.²⁴

²¹ OA,I,197 ;Büyük İslam Tarihi,XIV,375.

²² OA,I,201

²³ Büyük İslam tarihi,XIV,374 ;Yılmaz,Kamil,age,148.

²⁴ Yılmaz,Kamil,age,143.

Anadolu topraklarında tasavvufî durum, ana hatları ile bundan ibaret iken, Abdullah İlâhî'nin Nakşibendiyye tarikatına intisab edip seyr u sülukunu tamamladığı Orta Asya'da Yeseviyye, Kübreviyye, Nakşibendiyye, Melâmiyye Safeviyye ve Kalenderiyye tarikatları yaygınlık kazanmış durumdaydı.

Bunlardan İbrahim Zahid Gilanî (öl.700/1300)'nin halifesi Safiyyüddin Erdebilî (öl.735/1334) tarafından kurulan Safeviyye tarikatı, kuruluş aşamasında sünni olmasına rağmen, Şeyh Cüneyd (öl.864/1460) ile birlikte şifleşip Safevi-Şif Devleti'nin kuruluşunu hazırlamış, yaptığı propagandalarla Osmanlı Devleti içerisinde bir çok isyanın çıkmasına neden olmuştur.²⁵

Ahmed Yesevî (öl.562/1166) tarafından kurulan Yesevî tarikatı ise, Orta Asya Türkleri arasında İslam dini ve tasavvufî anlayışın yayılmasında çok büyük hizmetler görmüştür. Ahmed Yesevî'nin müridleri, halifeleri ve sohbetleri ile devamlı gelişen bu neşve, daha sonra Anadolu'yu da etkileyecek, "Hikmet" tarzı şiir geleneği ile Türkçe tasavvuf edebiyatına öncülük edecektir. Ancak sonraki asırlarda Yeseviyye'nin Nakşibendiyye içerisinde eridiği bilinmektedir. Bunda Muhammed Bahâüddin Nakşibend (öl.791/1389)'in manevi şeyhinin Abbdülhalik Gudduvanî, oniki yıl hizmetinde bulunduğu Hakim Ata'nın ise Yesevi olması'nın büyük payı vardır.²⁶

Orta Asya'da yaygın olan bir başka tarikat da, Necmüddin Kübrâ (öl.618/1221)'nin kurduğu Kübreviyye tarikatıdır. Anadolu'ya eserleri ile etki eden Necmüddin Kübrâ'nın Usûl-ü Aşera risalesi, tarikat terbiyesi, Fevâihü'l-Cemâl adlı eseri ise, tasavvuf psikolojisi açısından önemlidir. Onun Anadolu'ya gelen tek halifesi, Necmüddin Dâye (öl.645/-1250)'dir. Necmüddin Dâye'nin Abdullah İlâhî'nin de kaynak olarak kullandığı Mirsâdü'l-İbâd adlı eseri Kasım Karahisarî (öl.891/1486) tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.²⁷

²⁵ age, 143-144.

²⁶ age, 257-258.

²⁷ Büyük İslam Tarihi, XIV, 429-430.

Allah(c.c.)'a bir takım kıyafet, tören ve zikir meclisleri ile kavuşmanın mümkün olmadığı düşüncesine dayanan melâmet fikri, Hamdun Kassâr (öl.271/884) tarafından sistemleştirilmiş, Nişabur, Herat, Belh ve Kabil gibi merkezlerde yayılmıştır. Ayaş'lı Bünyamin'nin mürşidi Dede Ömer Sikkîni ile başlayan İkinci Devre Melamîliği, vahdet-i vücudun sınırsız yorumları ile çok daha coşku ve cezbe dolu bir hareket haline gelmiştir. Üçüncü Devre Melamîliği'nin kurucusu Muhammed Nuru'l-Arabî, İbnü'l-Arabî'nin bazı eserlerine ve Şeyh Bedreddin'nin Vâridât'ına şerh yazmış, coşku ve cezbe ehli bir sufidir. ²⁸

Şeyh Cemalüddin-i Sâvî ile birlikte teşkilatlanıp Orta-Doğu, Orta-Asya ve Hindistan'da yayılan, toplumsal gelenekler ve şeri sınırlarla birlikte dünyaya karşı da umursamaz bir tavır geliştiren Kalenderilik, Cavlâkîlik, Haydarîlik gibi kollara ayrılmış, xiv. ve xv. yüzyıllarda Orta-Asya'da siyasî otoritelerin desteğini kazandığı da olmuştur. ²⁹

Molla İlâhî'nin Anadolu temsilciliğini yaptığı Nakşibendiyye tarikâtının pîri olan Muhammed b. Muhammed el-Buharî, h.718/m.1218 tarihinde Buhara'ya dokuz kilometre uzaktaki Kasr-ı Arifân'da dünyaya gelmiştir. Oraya gelen Hâcegâniyye şeyhlerinden Muhammed Baba Semmasî (öl.740/13-39), onu manevî evlatlığa kabul edip terbiye ve eğitimi halifesi Emir Külâl'e havale etmiştir. Emir Külâl ile birlikte Mevlana Arif Dikgeranî, Yesevî dervişlerinden Kusam Şeyh ve Halil Atâ gibi sufilerden istifade eden ve onların hizmetinde bulunan Muhammed Bahaüddin'in asıl mürşidi, Abdülhalık Gucduvanî (öl.575/1179)'dir. Gucduvanî, kendisini manevî bir yolla eğitmiş, bu ilişki, de onun Üveysi olarak tanınmasına neden olmuştur. Nitekim Nakşibend, Gucduvanî'nin belirlediği onbir esası, tarikâtının temeli yapmış, cehrî zikir yapan Hâcegâniyye şeyhlerini değil de, haffî zikri esas alan Gucduvanî'yi takip etmiştir. ³⁰ Yerine Muhammed Parsa (öl.822/1419)'yı bırakan Nakşibend, Kasr-ı Arifân'da (789/1389) tarihinde vefat etmiştir. Diğer ta-

²⁸ Kara, Mustafa, Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi, 256-257 (İstanbul, 1985); Ocak, Ahmet Yaşar, Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik: Kalenderiler, 12, (Ankara, 1992).

²⁹ Geniş bilgi için bkz. Ocak, A. Yaşar Ocak, Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik; Kalenderiler, (Ankara, 1992).

³⁰ Öztürk, Yaşar Nuri, Tasavvufun Ruhu ve Tarikatlar, 165-166, (İstanbul, 1988)

rikatlar gibi bir çok kollara ayrılan Nakşibendiyye, kaynaklarda Ebu Yezid Bistami'ye kadar Sıddıkiyye, Gucduvanî'den Nakşibend'e kadar Hâcegâniyye, Nakşibend'den Ubeydullah Ahrar'a kadar Nakşibendiyye olarak anılmıştır.³¹

Nakşibendiyye, kurucusu Şah-ı Nakşibend zamanından itibaren artarak yaygınlık kazanmış, Türkistan, Orta Asya, Anadolu ve Hindistan'a kadar uzanan çizgide en yaygın tarikat konumuna yükselmiştir. Nakşibend'in meşhur halifeleri Muhammed Parsa, Alaeddin Attar ve Zahid Bedahşî, tarikatın Maverâünnehr bölgesinde yayılmasını sağlamışlardır. Nakşibendiyye-i Ahrariyye kolunun kurucusu Ubeydullah Ahrar zamanında tarikatın şöhreti, hızlı bir şekilde artmaya devam etmiş ve İstanbul'a kadar ulaşmıştır. Nitekim tezin konusu olan Abdullah İlâhî, Ahrar'ın Anadolu halifesidir. Nakşibendiyye-i Mazhariyye kolunun kurucusu Şemsüddin Mazhar, Şah Velîyullah Dihlevî (öl.1117/1763) ve Nakşibendiyye-i Müceddidiyye şubesinin pîr-i sâñîsi İmam-ı Rabbanî (öl.1034/1624) ile birlikte tarikat, Hind diyarında yayılma imkanı bulmuştur. İmam-ı Rabbanî'ye kadar Nakşi şeyhlerindeki İbnü'l-Arabî sevgisi ve vahdet-i vücud anlayışı, onunla "vahdet-i şuhud"a dönüşmüştür. Nakşibendiyye, Ahmed Yekdest-i Cüryanî tarafından Arabistan topraklarında, Abdülganî Nablusî (öl.1143/1730) ile birlikte Suriye'de yaygınlık kazandı. XIX. yüzyılda Abdullah Dihlevî'nin halifesi ve Nakşibendiyye-i Halidiyye'nin kurucusu Mevlana Halid-i Bağdadî (öl.1242/1826) ile tarikat, İslam dünyasının en yaygın tarikatı haline geldi. Özellikle Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve Bektaşî dergahlarına Nakşî-Halidî şeyhlerin tayin edilmesi, devlet ricali ve sultanların da bu tarikata ilgi duyması, Halidiyye'nin önemini arttırmıştır. Hatta denebilir ki XIX.asırdan sonra Nakşibendiyye, Irak, Suriye, Anadolu ve Balkanlar'da Halidîlik şekline bürünmüştür. Halidîliğin bu kadar tutulmasında, tarikat şeyhlerinin genellikle medrese çıkışlı ve şeriata sıkı sıkıya bağlı kişiler olmasının büyük rolü olmuştur. Yalnız, Balkanlar'da Nakşîliğin Müceddidiyye kolu ile melâmet meşrebini birleştirip Nakşibendiyye-i Melâmiyye kolunu kuran Muhammed Nuru'l-Arabî (öl.1305/1887), farklı bir çizgi takip etmiştir. Nuru'l-Arabî'nin, Abdullah İlâhî gibi Nakşi, Me-

³¹ Eraydın, Selçuk, Tasavvuf ve Tarikatlar, 222, (İstanbul, 1981).

lâmf ve Vâridât şarihi ve Rumeli'de yaşamış olması dikkat çekici bir husustur.³²

Zahire riayeti ile maruf olan Nakşibendiyye tarikatında, bir terbiye metodu olarak sohbetin, şeyhin gıyabında onunla beraber olmayı sağlayan rabitanın ve Hatm-i Hâcegân denen hafi zikir meclisinin belirgin bir yeri ve önemi vardır. Ayrıca ağır çileler, uzlet hayatı, sema, musikî, istiğrak halleri ve kadın-erkek karışık zikir meclisleri gibi hususların tarikatta yeri yoktur.³³

Nakşibend'in tarikatının esası yaptığı Gucduvani'ye ait olan on-bir prensip şunlardır:

- 1- Huş der-dem: Allah(CC)'tan gafil olmamak, her zaman O'nunla olmaktır
- 2- Nazar ber-kadem: Daima ayak ucuna bakarak fikri saf tutmaktır.
- 3- Halvet der-encümen: Zahiren Halk ile batınen Hakk ile olmaktır.
- 4- Sefer der-vatan: Kötü huylardan iyi huylara hicrettir.
- 5- Yad kerd: Kalp ve dille zikre devam etmektir.
- 6- Baz'geşt: "İlahi, ente maksudi" demektir.
- 7- Nigah daşt: Kalbi korumak ve imar etmektir.
- 8- Yad-daşt: Masivadan kurtulup kesrette vahdeti müşahede etmektir.
- 9- Vukuf-ı zamani: Vird ve zikri vaktinde yapmaktır.
- 10- Vukuf-ı adedi: Vird ve zikrin adedine dikkat etmektir.
- 11- Vukuf-ı kalbi: Daima Hakk'ın huzurunda olduğunu düşünmektir.³⁴

XV.asır Anadolu tasavvufi düşüncesi ve Nakşibendiyye tarikatı içersinde, Şeyh İlâhî'nin önemli ve bariz bir yeri vardır. Eserleri, sohbetleri ve müridleri ile Osmanlı topraklarında Davud-ı Kayserî, Molla Fenarî gibi şahsiyetlerce temsil edilen vahdet-i vücud düşüncesinin ve bu çizgiye bağlı klasiklerin daha da yayılmasını, hem Rumeli

³² Eraydın, age, 220-222; Yılmaz, Kamil, age, 276; Öztürk, age, 166; Kara, Tarikatlar Tarihi, 294-296.

³³ Kara, Tarikatlar Tarihi, 295; Yılmaz, Kamil, age, 276-277; Nakşibendiyye tarikatına giren ülema için bkz: Çiçek, Yakup, "Nakşi Tarikatı ve Şeriatı Bağlılığı", (Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevi Sempozyumu Bildirileri), 191, (İstanbul, 1992); Muhammed Osman El Medeni, Basiratü's-Salikin ve Hetkü'l-Mekirin, 99-101, (yrs, 1341). Nakşibendiyye'nin geniş bir değerlendirmesi için bkz: Madin, Şerif, "Türk Tarihinde Nakşibendi Tarikatı", 71-99, (Çağdaş Türkiye'de İslam, haz: Richard Tapper, terc: Özden Arıkan, İstanbul, 1993) içinde.

³⁴ Çiçek, agm, 191.

hem de Anadolu topraklarında kökleşmesini sağlamıştır. Onun Alaeddin Tusî gibi bir alimin yanında tahsilini tamamlamasına ek olarak, Ubeydullah Ahrar gibi devrinin en meşhur ve etkili bir sufisinin müridi olması ve Nakşibendiyye'nin ilk Anadolu temsilciliğini yapması, üzerinde önemle durulması gereken bir konudur. Klasik Nakşibendîliğin vahdet-i vücud, fütüvvet ve melâmet çizgisini Anadolu'ya taşımış olmasının da, ayrı bir önemi vardır. Zira bu çizgi, İmam-ı Rabbanî ile birlikte vahdet-i şuhuda dönüşecek ve Nakşî muhitlerde etkisini koruyamayacaktır. Bir başka nokta da İlâhî'nin Anadolu Nakşî muhitlerine melâmî neşve ve İran tasavvuf edebiyatı ile birlikte edebî bir zevk aşılarmış, ardından gelen pek çok şahsiyeti etkilemiş olmasıdır.

Ayrıca bir ulema heyetinin fetvasıyla idam edilen Şeyh Bedreddin'in Vâridât'ını, devletin Bedreddinî zümrelere ağır baskı uyguladığı bir dönemde şerh etmiş olması ve Şeyh'i kutup olarak değerlendirmesi, serbest tasavvufi düşüncesini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Netice olarak İlâhî'nin önemi, Nakşibendiyye tarikatının, melâmî neşvenin, vahdet-i vücud düşüncesinin, Varidat'ın serbest yorum çizgisinin ve şekilden âzâde, rindâne, didaktik şiir zevkinin yayılmasında oynadığı rolden kaynaklanmaktadır. Ayrıca bu neşvenin sonraki Nakşî çevrelerde devam etmemesinin de, onun önemini artırdığı söylenebilir.

XV.yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun kültür ve medeniyet alanında ilerleme devridir. Padişahların ve şehzadelerin özellikle de Fatih'in şiire olan hususi ilgisi divan ve tekke edebiyatının gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bu yüzyılda divan edebiyatını Şeyhi, Ahmed Paşa, Nevatî gibi önemli isimlerin yanında Ahî, Kemal Ümmî, Mesihî, Mihrî, Zeyneb ve Aydın'lı Visalî gibi ikinci sınıf şairler temsil etmiştir. XV.asır, divan edebiyatının parlak devri olacak olan XVI.asrın hazırlayıcısı konumundadır. XVII.yüzyıldan itibaren hızlı bir gelişme kaydedecek olan Türk halk edebiyatını, bu asırda Bahşî ve Baykan temsil etmektedir.³⁵

³⁵ Büyük İslam Tarihi, XIV, 532,551-552.

Tekke ve dergahlarda tasavvuf erbabı tarafından ortaya konan, tasavvufî hakikatları halkın anlayabileceği bir üslup, muhteva ve şekil içersinde halka sunan tekke edebiyatının bu asırdaki temsilcileri arasında, Halilnâme adlı eseriyle Abdülvasî Çelebî, Mevlid'i ile Süleyman Çelebî, Bayramiyye tarikatının pîri Hacı Bayram-ı Velî, onun şeyhi Hamid-i Velî, Divan'ı ile Germiyan'lı Şeyhî, Gülşen-i Râz sahibi Şeyh Elvan-ı Şirazî, Kıyafetnâme, Tuhfetü'l-Uşâkî, Yusuf ile Zeliha, Leyla ile Mecnun ve Mevlid adlı mesnevileri ile Akşemseddin'in küçük oğlu Hamdi Çelebî gibi sufiler yer almaktadır. Ayrıca meşhur Muhammediyye yazarı Yazıcızâde Mehmed, Envâru'l-Âşıkîn sahibi Ahmed Bîcan, Divan sahibi Kaygusuz Abdal, Divan ve Müzeki'n-Nüfûs yazarı Eşrefoğlu Rumî, Asar-ı Aşk'ın ve Neyname'nin müellifi Dede Ömer Ruşeni, meşhur Kırk Armağan müellifi Kemal Ümmî, Hızırnâme yazarı Muhiddin Dolu, Cemalî Halvetî, Akşemseddin, İbrahim Tennurî ve Abdullah İlâhî gibi belli başlı şair suffî şahsiyetler de bu meyanda zikredilmelidir. Bu mutasavvuf şairler, eski gelenek çerçevesinde dinî hayatın edebî sahada en güzel meyvelerini verirken İslam'ın ilkelerini ve tasavvufî hayatın erkanını halkın anlayabileceği bir tarzda Türkçe ile anlatmışlardır.³⁶

XV.asırda Osmanlı Devleti topraklarında matematik,felsefe,astro-nomi ve dinî ilimlerde büyük alim ve bilginler yetişmiş,talebe ve eserleri ile sonraki asırlarda da tesirlerini devam ettirmişlerdir. Vâridât'ının yanında fıkıhta Câmîu'l-Fusûleyn,Letâifü'l-İşârât,ve bunun şerhi Teshîl adlı eserleri ile meşhur Şeyh Bedreddin (idamı.823/1420), mantık,belağat ve dinî ilimlerdeki vukufiyeti,fıkha dair Füsûsu'l-Bedâyi' Liusûli's-Şerâyi isimli önemli eseri ile meşhur Şemsüddin Molla Fenarî (öl.834/1431),meşhur Tazarruât yazarı,büyük mütefekkir Sinan Paşa (öl.891/1486),yetiştirdiği talebelerle meşhur Hızır Bey (öl.863/-1459), fıkha dair Dürer,onun şerhi Gurer, Mirkât ve Mir'ât isimli eserlerin yazarı Molla Hüsrev o devrin büyük alimlerindenidir. Yine o dönemde yetişen meşhur ulema arasında,dini eserleri özellikle de Tehâfüt'ü ile tanınan Hocazâde Muslihuddin Mustafa (öl.893/1488), matema-tik ve astronominin yanında dini ilimlere dair eserleri ile de meşhur olan Alaeddin Ali Kuşcu (öl.879/1474), akli ve nakli ilimlerdeki derin

³⁶ Büyük İslam Tarihi, XIV, 541-542; Türk Dili (Halk Şiiri Özel Sayısı), sa: 445-450, Ocak-Haziran, 1989, sh.260-261.

bilgisi ve eserleri ile maruf Molla Lûtfi (öl.900/1495),Fetâvâ ve Mevâkıf Şerhi Haşiyesi isimli telifleri ile tanınan Müeyyedzâde Abdurrahman (öl.922/1516) gibi önemli isimler sayılmalıdır.³⁷

Osmanlı'nın imparatorluk ve her yönde atılım dönemi olan xv.asır mimari, tezhip, ciltcilik, nakkaşlık, hattatlık,minyatür ve resim gibi güzel sanat dallarının genel olarak oluşum davresini kapsar.Hat alanında İslam yazısına yeni bir hamle kazandıran ve mektepleşen Şeyh Hamdullah (öl.1519),musikî alanında Edvâr-ı Mûsikî adlı eserini Sul-II.Murad'a takdim eden Hızır b.Abdullah,musiki üzerine yazılmış bir çok eserden bir derleme yapıp Türkçe'ye çeviren,II.Murad'ın dostu meşhur Amasya'lı Şükrullah b. Ahmed,II.Bayezid için yazdığı Fethiye adlı eseri ile Mehmed Çelebi, Bereket adlı esriyle Şemseddin Nahîfî ve Rîsâle-i Mûsikî fi-Edvâr yazarı Ahîzâde,devrin usta mûsikîşinas ve hattatlarıdır.³⁸

XV.yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlılar'da yetişen güzel sanat erbabı içerisinde yer alan nakkaş Ali b.İlyas,Bursa'lı nakkaş Safî, nakkaş Hoca Yusuf b.Hoca Ferruh,saray ressamı Sinan Bey,talebesi ressam Şiblîzâde Ahmed Çelebi,müzehhib ve hattat Ahmed b.Hacı Mahmud,müzehhib Şehabüddin Kudsî ve II.Bayezid, devrin önemli sanatkarlarıdır.³⁹

³⁷ Uzunçarşılı,İ.Hakkı,Osmanlı Devletinde İlmiye Teşkilatı,227-232, (Ankara,1984) ay,Osmanlı Tarihi,II,591-606.

³⁸ Uzunçarşılı,Osmanlı Tarihi,II,607-613.

³⁹ age,II,607-608.

BİRİNCİ BÖLÜM

ABDULLAH İLÂHÎ'NİN HAYATI, ŞAHSİYETİ VE TESİRLERİ

I.ABDULLAH İLÂHÎ'NİN HAYATI

A- Doğum Yeri ve Tarihi

Doğum yeri olarak Anadolu'yu, Germiyan vilayetinin Simavna kasabasını⁴⁰ gösteren kaynaklar olmakla birlikte, Anadolu vilayetine bağlı Kütahya sancağının Simav kasabasında dünyaya gelmiştir.⁴¹ Simav'ın Tekellüf köyünde doğduğunu ifade eden kaynaklar, daha güvenilir görünmektedir.⁴² Doğum tarihi ile ilgili bilgi verilmeyen Abdullah İlâhî'nin, İstanbul'un fethini müteakip medreseye çevrilen ve bu konumunu Sahn medreselerinin açıldığı 875/1471 yılına kadar koruyan Zeyrek medresesindeki⁴³ tahsilini ve 896/1491'deki vefatını dikkate alarak, h. IX/-m.XV.asrın ilk yarısında doğduğunu söyleyebiliriz.

⁴⁰ El-Hani, Abdülmecid b. Muhammed, El-Hadaiku'l-Verdiyye Fi-Hakaiki Ecillai'n-Nakşibendiyye, 173, (Kahire, 1308); Meyan, A. Faruk, İslam Meşhurları Ansiklopedisi, I, 154, (İstanbul, 1970); Halbuki Simavna Edirne livasına bağlı bir kasabadır. bkz: DİA, V, 333 (Bedreddin Simavi mad.); Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, 228.

⁴¹ Aşıkpaşazade, Tarih, 224, (İstanbul, 1332); Latîfi, Tezkire, 56, (Ankara, 1990); Nişancı Mehmed Paşa, Tarih, 180, (İstanbul, 1279); Hoca Sadettin Efendi, Tacüt-tevarih, V, 194 (Ankara, 1992); Taşköprizade, Eş-Şakaiku'n-Numaniyye Fi-Ulemai'd-Devleti'l-Osmaniyye, 249, (İstanbul, 1985); Sarı Abdullah Efendi, Semeratü'l-Fuad, 132, (yrs, trs); İlâhî, Şeyh, Risale-i Sual ve Cevab I (Atatürk Ktp. Osman Ergin Kit.nu:104), vr:19a ; İlâhî, Abdullah, Necatü'l-Ervah I (Süleymaniye Ktp. Mihrişah Kit.nu:202) vr:8b; ay, Meslekü't-Talibin II (Süleymaniye Ktp. Uşşaki Kit.nu:25) vr:79b; Müstakimzade, S.Sa'düddin, Mecelletü'n-Nisab (Süleymaniye Ktp. Halet Ef. Kit.nu:628), vr:114a.

⁴² Lami-i Çelebi, Nefehatü'l-Üns Tercümesi, 460, (İstanbul, 1980); Mecdi, Hadaiku's-Şakaik, 262, (İstanbul, 1989); Aşık Çelebi, Meşairu's-Şuara, 35b, (London, 1971); Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmani, III, 362, (İstanbul, 1311);

⁴³ Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, 5 ; Ayverdi, E.Hakkı, Makaleler, 342, (İstanbul, 1985);

B-İsmi ve Künyesi

Asıl adı Abdullah'dır. Bununla birlikte asıl ismine Bedreddin ⁴⁴ ve Ahmed ⁴⁵ isimlerini ekleyen kaynaklar da vardır. Bu yanlış isimlendirme, Nakşî, melâmî ve çağdaşı olan Ahmed îlâhî ile Vâridât adlı eserini şerhettiği Şeyh Bedreddin'i Abdullah îlâhî ile karıştırmaktan kaynaklanmaktadır. Usulü ve furuu ile ilgili bilgilere yer vermeyen kaynaklar, onun Molla îlâhî ⁴⁶ Şeyh îlâhî ⁴⁷ ve Abdullah Simavî ⁴⁸ isimleri ile meşhur olduğunu kaydetmişlerdir. Fakat Murat Uraz ve Joseph Von Hammer, mahlasını, yanlış okuma sonucu "Âlihî", Ali Yılmaz ve H.Lütfi Şuşud ise, Vardar Yenice'li Nakşi şeyhi olan Şeyh Fazlullah ya da Atpazari Şeyh Osman ile Abdullah îlâhî'yi karıştırmaları neticesinde "Fazl-ı îlâhî" olarak vermiştir. ⁴⁹ Kendisini eserlerinde "Abdulah el-ma'ruf bi-îlâhî" ⁵⁰ şeklinde tanıtan Molla îlâhî, şiirlerinde "îlâhî" mahlasını kullandığından îlâhî ⁵¹, Hanefî mezhebine ve Nakşibendiyye tarikatına bağlılığı sebebiyle Hanefî ve Nakşibendî olarak da anılmaktadır. ⁵²

C-Gençliği ve Tahsili

İlk öğrenimine doğduğu yerde başlayan îlâhî, tahsilini tamamlamak maksadıyla devrin en meşhur ilim merkezi ve Osmanlı Devleti'nin payitahtı olan İstanbul'a gitmiştir. İstanbul'a gitmezden önceki haya-

Baltacı, Cahit, Osmanlı Medreseleri, 468-469, (İstanbul, 1974); Ünver, Süheyl, Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı, 14, (İstanbul, 1946).

⁴⁴ İlahi, Abdullah, Necatü'l-Ervah II (Süleymaniye Ktp. Haşim Paşa Kit. nu: 58) vr: 1a.

⁴⁵ Katip Çelebi, Keşfü'z-Zünun, II, 1768, (İstanbul, 1971).

⁴⁶ İlahi, Necatü'l-Ervah I, 9a; Bursa'lı Mehmed Tahir, OM (Osmanlı Müellifleri) I, 202, (İstanbul, 1972); Kufralı, Kasım "Molla İlahi ve Kendisinden Sonraki Nakşibendiye Muhiti" İÜEF, TDED (1949) III, 132; DİA, I, 110 Abdullah İlahi mad.; Kara Mustafa, Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler, 146, (Bursa, 1990); İst. A. (Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi) I, 17 (İstanbul, 1993);

⁴⁷ İlahi, Şeyh, Risale-i Sual ve Cevab I, 19a; OM, I, 202; Salih Saim, Emir Buhari, 12-13, (İstanbul, 1317); Ahmed Rifat, Lügat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye, I, 248, (İstanbul, 1299);

⁴⁸ Bağdadi, Esmâü'l-Müellifin, I, 470, (İstanbul, 1951); Kehhale, Ö. Rıza, Mu'cemü'l-Müellifin, VI, 36, (Beyrut, trs); Tarih-i Ata, I/I, 67, (İstanbul, 1291); Algar, Hamid, "Nakşibendiyye Tarikatı Üzerine Bibliyografik Notlar" İM, , 40.

⁴⁹ Uraz, Murat, Türk Edip ve Şairleri, 113, (İstanbul, 1939); Hammer, Joseph Von, Osmanlı Tarihi, I, 291, (Ankara, 1991); Yılmaz, Ali, Köstendil'li Süleyman Şeyhi, 104 (Ankara, 1989); Şuşud, H. Lütfi, İslam Tasavvufunda Hâcegan Hanedanı, 99 (İstanbul, 1992); Şeyh Fazlullah için bkz: Süleyman Şeyhi, Bahru'l-Velaye, 551, (Almanya/Berlin Devlet Ktp. nu: 1613 nüshasının çözümü, Ali Yılmaz Özel Kit.); Hulvi, Lemezât el-Hulviyye, 603, (İstanbul, 1993).

⁵⁰ İlahi, Abdullah, Meslekü't-Talibin ve'-Vasılın I (BEEK .Genel. nu: 709), vr: 48a ; ay, Necatü'l-Ervah III (Süleymaniye Ktp. Pertev Paşa Kit. nu: 634) vr: 72b.

⁵¹ Hocazade, Ziyaret-i Evliya, 12 ; Bağdadi, Esmâü'l-Müellifin, I, 470 ; Özkırımlı, Atilla, Türk Edebiyatı Tarihi, III, 673, (yrs, trs).

⁵² İbn-i İmâdî'l-Hanbelî, Şezeratü'z-Zeheb, VII, 358, (Beyrut, trs); Müstakimzade, age, 114a .

tı, tahsili ve çevresi ile ilgili bilgilere yer vermeyen ve İstanbul'a gidiş tarihine de değinmeyen kaynaklar, İstanbul'un fethinin akabinde Fatih Sultan Mehmed'in emri üzerine önceki dönemde Pentocrator ismi ile anılan kiliseden çevrilme Zeyrek medresesinde tahsiline devam ettiğini, devrin meşhur bilginlerinden Alaeddin Ali Tusî (öl.387/1482)'ye öğrencilik yaptığını kaydetmişlerdir.⁵³ İlâhî'nin gördüğü dersler hakkında bilgi verilmiyorsa da, hocası Tusî'nin Zeyrek medresesinde Seyyid Şerif Cürcanî'nin Adud şerhine yapmış olduğu haşiyeyi okuttuğu bilinmektedir.⁵⁴ Gidiş tarihi, okuduğu medrese ve hocasından bahsetmeyip sadece İstanbul'a gittiğini belirtmekle yetinen kaynakların yanında,⁵⁵ yukarıdaki hususlara hiç değinmeden Doğu seyahatını dile getiren eserler de vardır.⁵⁶

Ç-Doğu Seyehatı

O dönemde horasan bölgesi, tasavvufi düşünce, edebiyat ve müsbet bilimler alanında devrin en cazip, en renkli yerlerinden biriydi. İlâhî'nin Acem ülkesine gidiş tarihi ve zamanına işaret etmeyen kaynaklar, nasıl, niçin, kiminle, nereye gittiği sorularına birbirinden farklı cevap vermektedirler. Farsça öğrenmek,⁵⁷ tahsiline devam etmek,⁵⁸ Ubeydullah Ahrar'a intisab edip tasavvufi hayatın içine girmek⁵⁹ ve kendi Tehâfüt'ünün tercih edilmeyişi nedeniyle gücenip İran'a dönen hocası Tusî'yi teselli etmek⁶⁰ amaç olarak gösterilmektedir.

İlâhî'nin, hocası Tusî ile birlikte Horasan, Semerkant, Buhara ya da Kirman'a gittiğini belirten kaynakların aksine,⁶¹ Tusî'nin ardından kendisinin Semerkant, Buhara ya da Horasan'a ulaştığını ifade eden eserler⁶² de mevcuttur. Tusî'den ayrı olarak, kendisinin Acem ülkesine

⁵³ Salih Saim, İbn-i Arabî, 15, (İstanbul, 1315); Uyan, Abdüllatif, İslam Meşhurları Ansiklopedisi, I, 171, (İstanbul, 1983) ; İlâhî, Şeyh, Risale-i Sual ve Cevab I, 19a; Aşık Çelebi, age, 35b; Mehmed Süryya, age, III, 362.

⁵⁴ Hoca Sadeddin, age, V, 88.

⁵⁵ Nişancızade, age, II, 415; Hacı Reşit Paşa, Tasavvuf ve Tarikatlar Silsilesi, 100, (İstanbul, 1965); Gibb, A History of Ottoman Poetry, II, 373, (London, 1902)

⁵⁶ İlâhî, Necatü'l-Ervah II, 1a ; Aşık Çelebi, age, 35b ; Hacı Reşit Paşa, age, 100; Ahmed Rifat, age, I, 248;

⁵⁷ Büyükkasoy, Kazım, Yüce Veliler, 451, (İstanbul, 1973)

⁵⁸ Salih Saim, İbn-i Arabî, 15; OM, I, 202; Uraz, age, 113.

⁵⁹ Aşık Çelebi, age, 35b; Nişancı, age, 180; Kufralı, agm, 132; Gündüz, age, 48.

⁶⁰ Luknevi, age, 145; Ertaylan, age, 3.

⁶¹ Mehmed Şemseddin Sami, Kamusu'l-A'lam, 3099; Kufralı, agm, 132; İst. A, I, 17; Meyan, age, I, 55; Uyan, age, I, 171.

⁶² İlâhî, Şeyh, Risale-i Sual ve Cevab I, 19a; İlâhî, Necatü'l-Ervah I, 8b; Salih, İbn-i Arabî, 15; Hacı Reşit Paşa, age, 100; Gibb, age, II, 373; OM, I, 202; Uraz, age, 113. Algar, agm, 40;

vardığını söyleyen kaynaklarda, onunla nerede buluştuğu noktasında çeşitli bilgiler verilmekte, görüştükleri yer olarak Kirman,⁶³ Horasan,⁶⁴ Tebriz⁶⁵ ya da Buhara⁶⁶ işaretlenmektedir. İlahî'nin Acem'de Tusî'nin yanında bir müddet daha zahirî ilimleri tahsile devam ettiğini vurgulayan, fakat ne okuduğu hakkında bilgi vermeyen kaynakların bir kısmı, tedris mekanı olarak Horasan'a,⁶⁷ diğer bir kısmı Kirman'a,⁶⁸ diğerleri ise, Buhara'ya⁶⁹ işaret etmektedir. İlahî'nin, hocası Tusî'nin ardından İran'a gittiğini ve onunla Kirman'da buluşup orada tahsiline devam ettiğini ifade eden kaynaklar, en eski kaynaklar olup daha güvenilir görünmektedir.

Tusî, 1470 yılından daha sonra tesis edilen Edirne Üç Şerefeli medresesine tayin edildiğine ve Fatih'in teşviki ile düzenlenen musabakada Hocazâde'nin Tehâfüt'ünün üstün tutulmasına güvenip İran'a gittiğine göre, İlahî'nin gidiş tarihinin de 1470'lerden sonra olması gerekir.⁷⁰ Fakat Simav'daki ikameti ile birlikte düşünüldüğünde İstanbul'a gidiş tarihi ile çatıştığından dolayı bu tarihin de kesinlik ifade ettiğini söyleyebilmek, henüz mümkün değildir.

D-Tasavvufa Yönelmesi ve Ubeydullah Ahrar'a İntisabı

İlahî, Tusî'nin yanında zahirî ilimlerle meşgul olurken kendisine tuhaf bir hal galip olmuş, bu halin etkisi ile sufilerle beraber olmaya başlamıştır. Tasavvufa karşı bu meyli, tüm kitaplarını satın parasını fakirlere dağıtacak derecede hayatını etkilemiştir.⁷¹ Lâmi-f Çelebi, bu durumu şöyle tasvir etmektedir:

⁶³ İlahî, Meslek II, 79b; Aşıkpaşazade, age, 224; Taşköprüzade, age, 249; Hoca Sadeddin, age, V, 195; Mecdi, age, 262; İbn-i İmad, age, VII, 358; Mehmed Şemseddin Sami, age, IV, 3099; Luknevi, age, 145; Hocazade, Ziyaret-i Evliya, 13; Uyan, age, I, 171; Meyan, age, I, 55.

⁶⁴ Latîfi, age, 57; Gibb, age, II, 373.

⁶⁵ Kufralı, agm, 132.

⁶⁶ İlahî, Şeyh, Risale-i Sual ve Cevab I, 19a.

⁶⁷ Lami-i, age, 461; Latîfi, age, 57; İlahî, Necatü'l-Ervah I, 8b; Şuşud, age, 99; Er-taylan, age, 2; Hacı Reşit Paşa, age, 100.

⁶⁸ İlahî, Meslek II, 79b; Aşıkpaşazade, age, 224; Taşköprüzade, age, 249; Hoca Sadeddin, age, V, 195; Mecdi, age, 262; İbn-i İmad, age, VII, 358; Mehmed Şemseddin Sami, age, IV, 3099; Luknevi, age, 145; Hocazade, Ziyaret-i Evliya, 13; Uyan, age, I, 171; Meyan, age, I, 55.

⁶⁹ Develioğlu, age, 482.

⁷⁰ Baltacı, age, 481.

⁷¹ Lami-i, 460; Hoca Sadeddin, age, V, 195; S. Saim, İbnü'l-Arabi, 15; İlahî, Meslek II, 79b; Latîfi, age, 57; İlahî, Şeyh, Risale-i Sual ve Cevab I, 19a; Mecdi, age, 262; İbn-i İmad, age, VII, 358; Luknevi, age, 145; Kara, B. Tarikatlar ve Tekkeler, 146; DîA, I, 110, (Abdullah İlahî mad.); Tolasa, Harun, Sehi, Latîfi, Aşık Çelebi Tezki-relerine göre XVI. Yüzyılda Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi, I, 168, (İzmir, 1983).

"Ve gönüllerinde bir âteş dahî peydâ olub ızdırâba düşmüşler, heman kitablarını bir yere cem' eyleyüb hücrelerinde ôd yanar imiş, hâtırına bu gelmiş ki ôda uralar.Ve yine itmişler:"Ôda yakmaktan suya salıvirmek,yeğrekdir." Bu esnada bir derviş kapuda "Allah" demiş.Hz.Şeyh,dervişi içeru çağırub itmişler: "-Biz seni lisan-ı Hakk tutduk.Şol kitapları ôda mı uralım, yoksa suya mı salalum?" Derviş itmiş: "-Şimdi ben üşürüm,şol arka vir." Arkasına virmiş.Derviş itmiş: "-İkisini dahî eyle me,sat,bahalarını fukaraya vir,amma şöyle kitabı değil" deyû elin sunub bir kitab almış,"bu sana gerek olur" demiş.Meğer kim risale-i meşâyıhdan imiş."⁷²

Lâmi-f Çelebi'nin de işaret ettiği gibi, bir dervişin işaretiyle kitaplarının hepsini satıp tutarını fukaraya dağıtan, sadece tasavvufi bir risaleyi alıkoyan ilâhî, medrese tahsilini bırakıp Semerkant'a gitmiş, devrin en meşhur mutasavvıflarından ve Nakşibendiyye tarikatının Ahrariyye kolunun kurucusu olan Ubeydullah Ahrar(öl.895/1490)'a intisab ederek tasavvufi hayata girmiştir. Fakat ne zaman intisab ettiğine ve seyr u sülukunu ne kadar müddet içinde tamamladığına değinilmemiştir.⁷³ ilâhî'nin Buhara'ya giderek Ahrar'a bağlandığını belirten kaynaklarla birlikte ⁷⁴ ,Ahrar'a değinmeksizin Buhara'da doğrudan Muhammed Bahaüddin Nakşibend'den manevî yolla feyz aldığını söyleyen müellifler ⁷⁵ de mevcuttur. Bununla birlikte ilâhî'nin Semerkant'a giderek Ahrar'a bağlandığına işaret eden eski kaynaklar, daha güvenilir-dir.

ilâhî, Ahrar'ın yanında seyr u sülukunu tamamlayıp icazet aldıktan sonra, Buhara'ya gitti. Bir yıl, yani dokuz erbain çıkarıncaya kadar Nakşibend'in mezarını yanında ibadet ve tefekkür hayatı yaşadı. Bu manevî ilişki, onun Üveysî olarak tanınmasına sebep oldu. Meslekü-

⁷² Lami-i, age, 460.

⁷³ Lami-i, age, 460; Aşıkpaşazade, age, 224; Taşköprizade, age, 250; Hoca Sadeddin, age, V, 195; Aşık Çelebi, age, 35b; İlahi, Şeyh, Risale-i Sual ve Cevab I, 19a; İlahi, Necatü'l-Ervah II, 1a; ay, Meslek II, 79b; Şeyhi, Köstendil'i Süleyman, Bahru'l-Velaye, (Süleymaniye Ktp.H.Hüsnü Paşa Kit.nu:579), vr:202a; Luknevi, age, 145; Mehmed Şemseddin Sami, age, IV, 3099; İbn-i İmad, age, VII, 358; Ahmed Rifat, age, I, 248; Hocaşade, Ziyaret-i Evliya, 13; Sarı Abdullah, age, 132; Müsta-kımzade, age, 114a.

⁷⁴ Yılmaz, age, 104; OM, I, 202.

⁷⁵ Latîfi, age, 57; İlahi, Necatü'l-Ervah I, 8b; Mehmed Süreyya, age, III, 362; Gibb, age, II, 373.

t-Tâlibîn adlı eserinde dokuz erbain çıkarmaya verdiği fazla önem de bu hususla ilgilidir.⁷⁶ Bu ma-nevî ilişkiyi Lâmi-f Çelebi, şu şekilde anlatmaktadır:

"Âhir hücum-ı şevk galib olub icazetleri ile Buhara'ya varmışlar ve Hâce Bahaüddin Nakşibend Hz.'nin mezar-ı şeriflerine müteveccih olub anların ruhâniyet ü işaretile ol mezar-ı müteberrikenin üzerinde kalub bir yıl -ki dokuz erbain-dir- anda şelâyıkdan uzlet ve dünyadan i'raz-ı küllî üzerine dokuz erbain çıkarmışlardır. Ve Hz. Hâce'nin ruh-ı şeriflerinden tamam-ı müstefid olub, müşkillerin hal idüb inayetler ve himmetler bulmuşlardır. Ve nice def'a Hz. Hâce'nin ravza-i münevverleri, şakk olub Hz. Hâce, bişahsihi temes-sül idüb ta'bir-i vakıât ve envâ-ı eltâf ü iltifât buyurmuşlardır. Nitekim Meslek'leri kitabında icmâl-i hal ma'lum olur. Manada Hz. Şeyh, Üveysî'dir. Eğerçi kim zahirde pîre hizmet itmiştir. Velakin tekmil-i tarikatı ve tahsil-i hakikatı, Hz. Hâce'nin ruh-ı mukaddeslerinden eylemiştir." ⁷⁷

E-Anadolu'ya Dönüşü

Buhara'da çilesini doldurup Semerkant'a dönen ve bir müddet daha şeyhinin hizmet ve sohbetinde bulunan İlähî'ye, şeyhi Ubeydullah Ahrar, görev yeri olarak Anadolu'yu gösterdi. İlähî, Anadolu'ya Ahrarın halifesi ve Nakşibendiyye'nin ilk temsilcisi olarak dönerken kendisine Ahrar'ın gösterdiği saygıdan bizar olan müridi Seyyid Ahmed el-Buharî (öl. 922/1521), refekat etti. ⁷⁸ Emir Buharî'nin refekatından bahsetmeyen kaynakların bir kısmı, İlähî'nin Simav'a ⁷⁹ gelip yerleştiğine değinirken, diğer bir kısmı, doğrudan İstanbul'a döndüğünü ifade etmektedir. ⁸⁰ Halbuki İlähî'nin önce Simav'a gelip yerleştiği, hemen tüm kaynakların ittifak ettiği bir husustur.

⁷⁶ Lami-i, age, 461; Aşıkpaşazade, age, 224; Taşköprizade, age, 250; Hoca Sadeddin, age, V, 196; Şeyhi, age, 202a; İlahi, Meslek II, 80a; İlahi, Şeyh, Risale-i Sual ve Cevab I, 19a; Hocaşade, Ziyaret-i Evliya, 13; Mecdi, age, 262.

⁷⁷ Lami-i, age, 461.

⁷⁸ İlahi, Şeyh, Risale-i Sual ve Cevab I, 19a; Sarı Abdullah, age, 132; Salih, Emir Buharî, 13; Ahmed Rifat, age, I, 248;

⁷⁹ Şeyhi, age, 202a; Mehmed Süreyya, age, III, 362; TDEA, IV, 358; İBA, I, 43; Özkırımlı, age, III, 675.

⁸⁰ Kehhale, age, VI, 36; Uraz, age, 114.

İlahi, Simav'a dönerken uğradığı ilim merkezlerinde devrin alim ve sufileri ile görüşüp sohbetlerde bulunmuştur. Bunların başında ise Herat'ta görüştüğü Abdurrahman Camî gelmektedir.⁸¹ Mecdî'nin ifadesine göre Herat'tan Tebriz'e geçen İlâhî, orada hocası Ali Tusî ile mulaki olmuş ve onu Ahrar'a intisab etmeye teşvik etmiştir.⁸² Bununla birlikte dönüş esnasında sadece Camî ile Herat'ta buluştuğunu,⁸³ belirten kaynaklar da vardır.

F-Simav'daki Faaliyetleri

Anadolu'ya dönüp doğum yeri olan Simav'a yerleşen İlâhî, orada zaviyesini kurup Nakşibendîliği yaymaya başladı. Zahirî-Şeriata ve sünni çizgiye bağlılığını her zaman ve zeminde vurgulayan, siyasilerle iyi ilişkiler kurmak suretiyle sultanlar nezdinde saygın bir yer edinmiş, Hâcegâniyye yolunun devamı Nakşibendiyye tarikatının Anadolu'daki ilk temsilcisi ve Ahrar gibi meşhur bir sufinin halifesi olması, çevresinde bir çok mürid ve muhibbin hızla toplanmasına, kısa bir süre içerisinde şöhretinin İstanbul'a kadar yayılmasına neden olmuştur.⁸⁴ Bunun yanında, kitap ve şiir yazacak derecede Farsça ve Arapça hakimiyeti, tezkirelere girecek seviyedeki şairlik yönüne, kuvvetli bir medrese tahsilini ilave edersek Simav'da kendisine gösterilen ilgiyi, siyasilerin, eşraf ve ulemanın alaka ve rağbetini daha iyi anlarız.⁸⁵

İlâhî'nin Simav'daki müridleri ve muhiti içerisinde ismini bildiğimiz tek şahsiyet, müridi Emir Buharî'dir. Altı yıl boyunca sabah namazını yatsı abdestiyle kıldıran Emir Buharî, zaviyeye odun taşımak, şeyhinin hayvanlarına bakmak ve tarlalarını ekip biçmek suretiyle hizmetini sürdürmüştür. Ayrıca bir yıldan fazla süren bir Hac ziyareti de söz konusudur. Bu yolculuk esnasında yanında Kur'an-ı Kerim ve Mesnevî'nin olması, Mesnevî'ye verilen değeri göstermektedir.⁸⁶ Evliya Çe-

⁸¹ Lami-i, age, 461; Taşköprizade, age, 250; Mecdî, age, 262; Hoca Sadeddin, age, V, 196; Latîfî, age, 57; İlahî, Şeyh, Riale-i Sual ve Cevab I, 19a; Meslek II, 80a; İbn-i İmad, age, VII, 358;

⁸² Mecdî, age, 262.

⁸³ Aşıkpaşazade, age, 224; Hocaşade, Ziyaret-i Evliya, 13; Mehmed Şemseddin Sami, age, IV, 3100.

⁸⁴ Lami-i, age, 461; Taşköprizade, age, 250; Mehmed Şemseddin Sami, age, IV, 3100; İbn-i İmad, age, VII, 358; OM, I, 202;

⁸⁵ Lami-i, age, 461; Taşköprizade, age, 250; Mecdî, age, 262-263; İlahî, Meslek II, 80a; Luknevi, age, 145; İbn-i İmad, age, VII, 358; Hocaşade, Ziyaret-i Evliya, 13.

⁸⁶ Hoca Sadeddin, age, V, 269.

lebi, ⁸⁷ Simav'da Şeyh İlâhî'nin zaviyesinin olduğunu belirtmekle birlikte, hakkında her hangi bir bilgi vermemektedir. Simav'daki faaliyetleri, müridleri, zaviyesi ve postnişinleri ile ilgili bilgilerin bulunmamasının nedeni, İlâhî'nin muhtemelen orada az bir müddet kalmış ve daha sonra Simav'la ilişkisini kesmiş olmasıdır.

G-İstanbul'a Davet Edilişi ve Cevabı

Simav'da irşad hizmetlerini sürdüren İlâhî, İstanbul'a gitmek maksadıyla kendisinden izin alan müridi Emir Buharî'den, ısrarla davet edildiği İstanbul hakkında bilgi toplayıp kendisine iletmesini talep etmiştir. İstanbul'da Abdullatif Kudsi'nin halifesi Şeyh Vefâ ile görüşen ve zaviyesinde üç gün misafir kalan Emir Buharî'nin kendisine gönderdiği şifreli beyit üzerine, İlâhî, İstanbul'a gidişini tehir etmiştir. ⁸⁸ Emir Buharî'nin gönderdiği beyit şudur:

زین میان خاطر آسوده کشی راستکه او
دامی پار کمرفتست و کماری دارد

Bu hengamede gönlü rahat tutmak daha iyidir.

O yarın eteğine yapışmış ve bir kenara çekilmiştir ⁸⁹

İlâhî'nin İstanbul'a davet edilişi, gidiş tarihi ve sebebi konusunda kaynaklarda verilen bilgiler, tenakuzlarla doludur. Önce bu ilişkili malumat yığınının tasnife tabi tutacak, ardından da tahlilini yapmaya çalışacağız. İlâhî'nin davet edilişi ve tavrı konusunda susan kaynaklar ⁹⁰ olmakla birlikte bu davetin Fatih, ⁹¹ ulema ve ekabir-i İstanbul ⁹² ya da Manisa'lı Kazasker Çelebi Muhyiddin ⁹³ tarafından yapıldığını söyleyenler de bulunmaktadır. İstanbul'a gidiş zamanı ve sebebi olarak kaynaklarda İlâhî'nin, Fatih'in daveti üzerine onun saltanat döneminde, ⁹⁴ (874/1469) yılında, ⁹⁵ Fatih'in ölümünden sonra II.

⁸⁷ Evliya Çelebi, age, VIII, 514.

⁸⁸ Lami-i, age, 468-469; Kufralı, agm, 132-133; Gündüz, age, 49; DİA, I, 110 (Abdullah İlahi mad.); Kara, Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler, 147; İst. A, I, 17.

⁸⁹ Lami-i, age, 468-469; Kara, Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler, 147-148.

⁹⁰ Aşıkpaşazade, age, 224; Nişancı, age, 160; Buhari, age, 97a; İlahi, Necatü'l-Ervah II, 1a; am, Necatü'l-Ervah I, 9a; Şeyhi, age, 203a; Luknevi, age, 145; Ahmed Rifat, age, I, 248; Gibb, age, II, 374; Şuşud, age, 100; Develioğlu, age, 482; İBA, I, 43; TDEA, IV, 358; Uraz, age, 114.

⁹¹ İlahi, Şeyh, Risale-i Sual ve Cevab I, 19a; Kufralı, agm, 132; Gündüz, age, 49; DİA, I, 110; Kara, Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler, 147; İst. A, I, 17.

⁹² Taşköprizade, age, 250; İbn-i İmad, age, VII, 358-359; Uyan, age, I, 171.

⁹³ Aşıkpaşazade, age, 224; Lami-i, age, 462; Hoca Sadeddin, age, V, 196; Mecdi, age, 263; Özkırımlı, age, III, 675.

⁹⁴ İlahi, Şeyh, Risale-i Sual ve Cevab I, 19a.

Bayezid döneminde, ⁹⁶ Fatih'in vefatından sonra memleketinde karışıklıklar meydana gelince, ⁹⁷ Cem Sultan sorunu patlak verince, ⁹⁸ memleketinde karışıklık zuhur edince ya da Şah Kulu fitnesi peyda olunca ⁹⁹ İstanbul'a gittiği belirtilmektedir.

İlâhî, Fatih'in sağlığında İstanbul'a gitmiş olsa bile, 874/1469 gibi erken bir tarihte olmamalıdır. Zira gelip mekan tuttuğu bakımsız haldeki Zeyrek medresesi, 1471 yılında Sahn-ı Seman medreselerinin tamamlanmasıyla birlikte boşaltılmıştır. İlâhî'nin davetlere karşı oldukça ihtiyatla yaklaştığı ve gidişini tehir ettiği konusunda da pek ihtilaf yoktur. Ayrıca Ayasofya va'zını konu alan eserdeki şeyhin, Abdullah İlâhî değil de Buhara'dan Anadolu'ya gelmiş, melâmî meşreb bir Nakşî olan, üç dilde de eser veren ve Fatih ile alakası bilinen Ahmed İlâhî olması daha muhtemeldir.¹⁰⁰ Şah Kulu veya Şeytan Kulu fitnesi olarak isimlendirilen olay, II.Bayezid devrinde 917/1511 yılında vuku bulmuştur.¹⁰¹ İlâhî'nin 896/1491 yılında Vardar Yenicesi'nde vefat etmiş olması, bu tesbitin doğru olmadığını göstermektedir.

Fatih'in vefatının ardından II.Bayezid ile kardeşi Cem Sultan arasında 886/1481 yılında başlayan ve onüç yıl süren saltanat mücadelesi, iç savaşlara, siyasî ve sosyal birliğin dağılmasına neden olmuş, Bursa, Konya gibi iç illeri etkilemiştir.¹⁰² II.Bayezid döneminde memleketinde fitnelerin çıkışı üzerine İstanbul'a gittiğini, Fatih'in davetine 1481 yılına kadar ilgi göstermediğini ifade eden Lâmi-f Çelebi'ye güvenmek gerekiyordu. Zira İlâhî'nin halifesi olan Emir Buharî'nin halifelerindendir. Fakat Zâdü'l-Müştâk'ın adlı eserindeki "882/1477 senesinde Kostantınıyye'de olurduk"¹⁰³ ifadesi, İlâhî'nin II.Bayezid devrinde İstanbul'a gittiğini belirten kaynaklardaki bilgilere katılmayı zorlaştırmaktadır. Ayrıca Fatih'in daveti üzerine İstanbul'a gitmesine işaret eden bilgiler de bunu desteklemektedir.¹⁰⁴ Horasan bölge-

⁹⁵ İlâhî, Şeyh, Risale-i Hızırıyye, (Süleymaniye Ktp. Halet Efendi Kit.nu:827), vr:189b.

⁹⁶ Özkırımlı, age, III, 675; İst.A, I, 17.

⁹⁷ Lami-i, age, 462; Taşköprizade, age, 251; İlâhî, Meslek II, 80a; İbn-i İmad, age, VII, 358-359; Mehmed Şemseddin Sami, age, IV, 3100; Uyan, age, I, 171.

⁹⁸ Hoca Sadeddin, age, V, 196.

⁹⁹ Mecdi, age, 263; Luknevi, age, 145.

¹⁰⁰ Ahmed İlâhî için bkz: Abdullah Damar, Bursa'da Nakşibendiye kültürü ve Ahmed İlâhî Tekkesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (Bursa, 1993)

¹⁰¹ Kara, Bursa'da Tekkeler ve Tarikatlar, 148.

¹⁰² OA, II, 122-123.

¹⁰³ İlâhî, Zâdü'l-Müştâk, (Süleymaniye Ktp. İbrahim efendi Kit.nu:420) vr:88b.

¹⁰⁴ İlâhî, Şeyh, Risale-i Sual ve Cevab I, 19a.

sinin önemli ve etkin iki Nakşî şeyhi Abdurrahman Cami ve Ubeydullah Ahrar'a hayran olan Fatih, karşılıklı yazışmalarına ve onları İstanbul'a davet etmesine rağmen görüşmemiştir.¹⁰⁵ Bu emeline ulaşamayan Fatih'in Camî ile sohbet etmiş olmasının yanında, onun da mürşidi Ahrar'ın Anadolu halifesi olan İlahî'yi İstanbul'a davet edip görmek isteyeceği tabiidir. Dolayısıyla İlahî'nin Fatih'le görüşmüş olması, tarihi açıdan mümkündür. Bir başka hususta İstanbul'a geliş tarihidir. Kendisi ile Anadolu'ya dönüşte görüştüğü hocası Tusî, 1482 yılında vefat ettiğine, İlahî de Simav'da yedi yıl kaldığına göre,¹⁰⁶ İstanbul'a 1476 tarihinden önce gelmiş olması gerekir. Zeyrek medresesi, 1470 ya da 1472 yılında boşaltılmasının ardından Şeyh İlahî'ye zaviye olmuştur.¹⁰⁷ Elimizdeki bilgilere göre, İlahî'nin 1471-1475 tarihleri arasında İstanbul'a gittiğini söyleyebilmek mümkün görünmekteydi. Fakat İran'a gidiş ve İstanbul'a geliş tarihleri, Simav'daki ikamet müddeti olarak verilen yedi yılın hesaplanmasıyla birlikte, çelişmektedir. Yine de 1477'de İstanbul'da olduğunu söyleyen İlahî'nin, 1475 tarihinden önce Fatih'in Manisa'lı kazasker Çelebi Muhyiddin aracılığıyla gönderdiği davet üzerine İstanbul'a gittiği söylenebilir. Bununla birlikte Süleyman Şeyhî'nin Abdullah İlahî'nin Simav'dan önce Manisa'ya daha sonra da İstanbul'a ulaştığını belirtmesi, onu Ahmed İlahî ile karıştırmamasından kaynaklanmaktadır.¹⁰⁸

H-İstanbul'daki Faaliyetleri

Nihayet Manisa'lı Kazasker Çelebi Muhyiddin'in ısrarlı davetleri üzerine İstanbul'a gitmeye razı oldu. 1471-1476 tarihleri arasında İstanbul'a vardığında Kazasker Çelebi'nin kendisi ve müridanı için hazırlamış olduğu derviş hücrelerinde oturmayı ve teklif ettiği mali yardımı kabul etmedi.¹⁰⁹ Kaynakların verdiği bilgilere göre, artık metruk ve bakımsız durumda olan Zeyrek medresesinin hücurâtında ¹¹⁰ ya da camii civarındaki bakımsız bir yerde ¹¹¹ ikamet etmeyi tercih etti.

¹⁰⁵ Gündüz, age, 45; Hammer, Osmanlı Tarihi, I, 291.

¹⁰⁶ Hoca Sadeddin, age, V, 269.

¹⁰⁷ Ayverdi, Makaleler, 342; Ünver, age, 14.

¹⁰⁸ Şeyhi, age, 203a.

¹⁰⁹ Lami-i, age, 462; Hoca Sadeddin, age, V, 196-197;

¹¹⁰ Lami-i, age, 462; Hoca Sadeddin, age, V, 196-197; Mecdi, age, 263; Aşık Çelebi, age, 35b; Mehmed Şemseddin Sami, age, IV, 3100; Hocaşade, Ziyaret-i Evliya, 13;

¹¹¹ Buhari, age, 97a.

Nakşî neşveyi Simav'ın ardından İstanbul'a da taşıyan îlâhî, kendisinin mümeyyiz ve cazip vasıfları yanında, devrin şartlarının da yardımıyla, orada kendisinin ve müridânının huzurunu bozacak ve daha sakın bir yere gitme isteği hissettirecek derecede hem devlet erkanı ve eşrafın hem de ulemanın yoğun ilgisi ile karşılaştı.¹¹²

İstanbul'daki çevresi ile ilgili olarak, isimlerini bildiğimiz dört müridi haricinde, Zeyniyye tarikatının meşhur temsilcisi Şeyh Vefâ, Zeyrek camiinin imamı Nureddin Halvetî, Manisa'lı Çelebi Mehmed Muhyiddin, Evrenoszâde Gazî Ahmed Bey'in adları geçmektedir.¹¹³ Ayrıca şöhretini İskenderiye'de duyup ziyaretine gelen bir ziyaretçi ve bir kadın müridinden bahsedilmekte, İstanbul'daki bağlılarının sayısının onbini aştığı da rivayet edilmektedir.¹¹⁴

I-Vardar Yenicesi'ne Gidişi ve Faaliyetleri

Kaynaklar, îlâhî'nin Vardar Yenicesi'ne gidiş nedeni olarak devlet erkanı ve eşrafın çok sık gelip gitmesini ve gösterdikleri yoğun ilgiyi, bundan mütevellit kendisi ve müridanının durumunun müşevveş olmasını,¹¹⁵ gönlüne küffar daiyesinin düşmesini¹¹⁶ ve büyük kentin kalabalığından bıkmalarını göstermektedirler. Başka bir kaynakta ise, aynı hususta çok farklı bir bilgi verilmektedir. Buna göre bazı vezirler, müridlerinin sayısı onbini aşan îlâhî'nin, saltanata karşı ayaklanabileceğini sultana bildirmişlerdir. Bu durumu haber alan îlâhî, çareyi Vardar Yenicesi'ne gitmekte bulmuştur.¹¹⁷ İstanbul'a bizzat davet edilmesine ve çok cazip vasıflar taşımaya rağmen, îlâhî'nin Vardar Yenicesi'ne gidişinin en kuvvetli nedeni, devletin Bedreddinî zümrelere karşı ağır baskılar yaptığı bir dönemde, Şeyh Bedreddin'i kutub olarak değerlendirmekle yetinmeyip Vâridât'ına bir de şerh yazmış ol-

¹¹² Lami-i, age, 462; Taşköprizade, age, 250; Mecdi, age, 263; Hoca Sadeddin, age, V, 196-197; İlahî, Şeyh, Risale-i Sual ve Cevab I, 19a;

¹¹³ Şeyh Vefa için bkz: Hoca Sadeddin Efendi, Tacü't- Tevarih, V, 187-190; Kara, Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler, 100-101; Evrenoszade Ahmed Bey için bkz: Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmani, I, 443; Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, I, 564-566.

¹¹⁴ İlahî, Zadü'l- Müstakın, 66a; Hoca Sadeddin, age, V, 196; İlahî, Şeyh, Risale-i Sual ve Cevab I, 19a.

¹¹⁵ Taşköprizade, age, 250-251; İlahî, Meslek II, 80a; Aşık Çelebi, age, 35b; Mehmed Şemseddin Sami, age, IV, 3100; OM, I, 202;

¹¹⁶ Şeyhi, age, 203a.

¹¹⁷ İlahî, Şeyh, Risale-i Sual ve Cevab I, 19a. İ. Hakki Ertaylan, Ahmed İlahî ile Abdullah İlahî'yi birbirine karıştırmış, İlahî'nin padişahın izniyle önce Seyyid Gazi'ye, ardından Vardar Yenicesi'ne, daha sonra ise Edremit'e gittiğini belirtmiştir. Ertaylan, age, 7.

masıdır. Vâridât şerhini 890/1485 yılında yazdığına göre bu tarihten daha sonra İstanbul'u terketmiş olması, daha muhtemeldir. Daha önce davete ihtiyatla yaklaşan İlâhî'nin, ayrıldıktan sonra İstanbul'la tüm ilişkilerini kesmiş ve Vardar Yenicesi'nden ölümüne dek ayrılmamış olması da bu düşünceyi kuvvetlendirmekte, ayrıca muhtemel bir sürgünü akla getirmektedir.

Neticede daha sakin bir yer aramaya başlayan İlâhî, Rumeli Sancak Beyleri'ni yetiştirmiş Evrenos ailesine mensub, ulema ve meşâyih seven Evrenoszâde Gazî Ahmed Bey'in teklifini uygun bulmuş, yerine Emir Buharî'yi bıraktıktan sonra, bugünkü adı Yiannitsal olan ve Selenik'in 40 km. batısında bulunan Vardar Yenicesi'ne gidip, Evrenoszâde'nin kendisi için yaptırdığı hankaha yerleşmiş ve ölümüne dek oradan ayrılmamıştır.¹¹⁸ Ulaşılabilen kaynaklarda İlâhî'nin Vardar Yenicesi'ne gidiş tarihi, oradaki zaviyesi, müridleri ve kendisinden sonraki postnişinleriyle ilgili bilgi verilmemekle birlikte, Zâdû'l-Müştâk'ın adlı eserindeki ifadesine binaen 895/1490 yılında Vardar Yenicesi'nde olduğu bilinmektedir.¹¹⁹ Vardar Yenicesi'nde irşad hizmetlerinden çok telifle uğraşmış olan İlâhî, Zâdû'l-Müştâk'ın ve Necâtü'l-Ervâh adlı eserlerini orada yazmıştır.¹²⁰ İlâhî gibi meşhur bir sufinin çevresi boş kalmayacağına göre, oradaki müridleri, halifeleri, zaviyesi ve postnişinleri ile ilgili bilgilere ulaşılammış olması, onun sürgüne gönderilip göz hapsine alınması, bu sebeple de şeyhlik hizmetlerinden uzaklaşması ihtimalini akla getirmektedir. Gitmek için uygun şartların oluşmasını bekleyen İlâhî'nin İstanbul gibi devrin en önemli mekezin-den ayrılmakla kalmayıp orasıyla tüm ilişkilerini kesmiş ve ölümüne dek ikamet ettiği akşa-yı Rum'daki Vardar Yenicesi'nden ayrılmamış olması da bu değerlendirmeye bir işaret sayılabilir.

İ-Vefâtı

Kaynakların ekseriyeti, İlâhî'nin Vardar Yenicesi'nde 896/1491 tarihinde vefat ettiğini ve oraya defn edildiğini zikr etmişlerdir.¹²¹

¹¹⁸ Lami-i, age, 462; Latîfi, age, 57; Hoca Sadeddin, age, V, 197; Buhari, age, 79a; İlahi, Şeyh, Risale-i Sual ve Cevab I, 19a; Şeyhi, 203a; İlahi, Necatü'l-Ervah II, 1a; ae, I, 8b; Salih, Emir Buhari, 14; am, Ziyaret-i Evliya, 13;

¹¹⁹ İlahi, Zâdû'l-Müştâk, 88b.

¹²⁰ Lami-i, age, 462; Şeyhi, age, 203a.

¹²¹ Lami-i, age, 462; Aşıkpaşazade, age, 224; Taşköprizade, age, 251; Latîfi, age, 57.

Bununla birlikte ölüm tarihi olarak 820/1417),¹²² (893/1487),¹²³ (861/-1456),¹²⁴ Fatih'in saltanatının son yılları¹²⁵ gibi farklı tarihleri veren eserler de mevcuttur. Bursa'lı Mehmed Tahir, Şeyh'in Ağustos na-hiyesinde vefat edip Vardar Yenicesi'ne getirilerek gömüldüğünü belirtmektedir.¹²⁶ Vefatına tarih düşülen ve 896 yılını gösteren "Rahmet ber İlâhî" ibaresi¹²⁷ ve 895 yılında orada olduğunu belirten kendi ifadesi,¹²⁸ 896 tarihi haricindeki diğer ölüm tarihlerinin yanlış olduğunu göstermektedir.

J-Zaviyesi, Türbesi ve Makamı

Evliya Çelebi, İlâhî vefat edince Evrenoszâde Ahmed Bey'in üzerine türbe yaptırdığını, İlâhî'nin tekke ve türbesinin Ahmed Bey caminin yanında olduğunu söylemektedir. Tarifine göre kargir, kurşun kubeli olan türbede Ahmed Bey, Evliya Murad Baba, Şeyh Fazlullah, Kerem Esi Sultan ve Yazıcızâde Mehmed Çelebi yatmaktadır. Evliya Çelebi, ayrıca Şeyh İlâhî'nin mescidi, hamamı ve imareti olduğuna da değinmekte, hamamı ve imareti ile ilgili menkıbelerini nakletmektedir. Semavi Eyice ve E. Hakkı Ayverdi, yaptıkları araştırmalar sonucunda anılan eserlerin hiç birini görememişlerdir.¹²⁹

II-ŞAHSİYETİ

A-Şeyhleri ve Hocaları

1- Ubeydullah Ahrar: İlâhî'nin şeyhi olan Ahrar, ilk tahsilinden sonra Taşkent ve Semerkant'a gidip bir müddet daha okumaya devam etmiştir. Daha sonra tasavvufa meyleden Ahrar, Taşkent, Buhara, Herat gibi şehirleri dolaşmış, Seyyid Kasım Enver, Mevlana Hamuşî, Hüsamed-din Parsa, Hoca Siracuddin gibi sufilerin sohbetlerinde bulunmuş, sonra da Hacı Yakub Çerhî (öl. 851-1447)'nin yanına giderek ona intisab et-

¹²² Evliya Çelebi, age, VIII, 98.

¹²³ OM, I, 202; Kaygusuz, Bezmi Nusret, Şeth Bedreddin Simaveni, 108, (İzmir, 1957). Uraz, age, 114; Develioğlu, age, 482.

¹²⁴ Evliya Çelebi, age, VIII, 514.

¹²⁵ Mehmed Süreyya, age, III, 362.

¹²⁶ OM, I, 202.

¹²⁷ Lami-i, age, 462; Mecdi, age, 263; Aşık Çelebi, age, 35b; Müstakımzade, age, 114a; İlâhî, Şeyh, Risale-i Sual ve Cevab I, 19a; Hocaşade, Ziyaret-i Evliya, 14.

¹²⁸ İlâhî, Zadü'l-Müşakın, 88b.

¹²⁹ Evliya Çelebi, age, VIII, 98; Ayverdi, Osmanlı Mimari Eserleri (Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk), 303-306; ay, Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri, IV, 886 (İstanbul, 1974).

miştir. Seyr u sülukunu tamamladıktan sonra memleketi olan Taşkent'e dönerek irşad hizmetlerine başlamış ve bu faaliyetlerine vefatına değin (öl.895/1490) devam etmiştir. Helal rızık temini için ziraatla uğraşan Ahrar, halvet yerine hizmet ve sohbeti tercih etmek suretiyle pek çok mürid ve halife yetiştirmiş, Nakşibendiyye tarikatının Orta ve Batı Asya'da yayılmasını sağlamıştır. ¹³⁰ Ağır riyazetleri, tevaccüd hallerini, sema' ve musikiyi tasvip etmeyen Ahrar, devrinin yöneticileri olan Timur ve Özbek hanedanları ile çok yakın ilişkiler kurmuş, onları nüfuzu altına almıştır. Hizmet için siyasi iktidarların kullanılması ve kontrol edilmesi gerektiğine inandığı için bu etkin nüfuzunu her zaman korumuştur. Anadolu'ya gelmemiş olmasına rağmen, ulema ve halk bir tarafa Fatih üzerindeki manevi hakimiyeti, onun şöhret ve nüfuzunu göstermektedir. ¹³¹ Enfsü's-Sâlikîn ve el-Urvetü'l-Vuskâ li-Erbâbi'l-İrtikâ adlı eserleri vardır. ¹³²

2-Abdurrahman Camî (öl.898/1492): Camî, tasavvufi anlamda ilâhî'nin mürşidi sayılmasa da istifade ettiği şahısların başında sayılmalıdır. İlâhî, Ubeydullah Ahrar'ın halifesi ve birçok eserin sahibi olan bu şair tabiatlı, vahdet-i vücud ve İbnü'l-Arabî hayranı sufiden aldığı tesirleri hayatı boyunca muhafaza edecektir. Müridinin müridi Lâmi-î Çelebi ise, Camî'nin Nefehâtü'l-Üns adlı eserini Türkçe'ye tercüme ederek bu tesiri yaygınlaştıracaktır. ¹³³

3-Alaeddin Ali et-Tusî: Tusî, İran'da devrin bilginleri nezdinde tahsilini tamamladıktan sonra Anadolu'ya gelmiş, II. Murad tarafından Bursa'daki Çelebi Sultan Mehmed medresesine tayin edilmiştir. İstanbul'un fethinin akabinde Fatih tarafından Abdullah İlâhî'nin kendisine öğrencilik yaptığı Zeyrek medresesine tayin edilmiştir. 1471 yılından sonra Edirne Üç Şerefeli medresesine atanan Tusî, Fatih'in emri üzerine Kitabü'z-Zuhr adlı Tehâfüt'ünü yazmıştır. Fakat Hocazâde'nin Tehâfüt'ünün üstün tutulmasına gücenerek görevinden ayrılmış ve

¹³⁰ Hani, Muhammed b. Abdullah, Adab, 90 (İstanbul, 1985); Camî, Abdurrahman, Nefehâtü'l-Üns min Hazerati'l-Kuds, terc: Lami-î Çelebi, 451-453, (İstanbul, 1980); Ahrar'ın diğer halifeleri için bkz: Hocazade, Hadikatü'l- Evliya, 168-169, (İstanbul, 1318); Hani, el-Hadaiku'l- Verdiyye, 173.

¹³¹ Aka, İsmail, Timur ve Devleti, 85, 106, 133, (Ankara, 1991); Ali Şir Nevayî, Nesayimü'l-Mahabbe 256-258, haz: Kemal Eraslan, (İstanbul, 1979); Ahmed Muhammed, et-Tarikatü'n-Nakşibendiyye ve A'lamuha, 108-109, (Trablus, 1987)

¹³² Bağdadi, Esmâü'l-Müellifin, I, 650. Ahrar için bkz: Kasım Kufralı, Nakşibendiliğin Kuru luşu ve Yayılışı, 68-81, Türkiyat Enstitüsü nu:337 (Yayınlanmamış Doktora Tezi)

¹³³ Kara, Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler, 153.

İran'a dönmüştür. İlâhî'nin İran'da ders almayı sürdürdüğü hocası Tusî, bir müddet sonra Ubeydullah Ahrar'a intisab etmiş, bir çok eseri ardında bırakarak 887/1482 yılında vefat etmiştir.¹³⁴

B-İlmî Şahsiyeti

İlk tahsilini memleketinde yapan İlâhî, tahsiline devam etmek maksadıyla İstanbul'a gitmiş, Fatih tarafından Zeyrek medresesine tayin edilen devrin meşhur alimi Ali Tusî'nin ders halkasına katılmıştır. 1470'lerden sonra hocası Tusî'nin İran'a dönmesi üzerine İlâhî de, oraya gitmiş ve hocasının yanında yarım kalan tahsilini tamamlamıştır. Medrese ilimlerinin çare olmadığını, yetersiz kaldığını anlayacak kadar tahsil ettikten sonra tasavvufi hayatın içine girmiştir.

Eserlerinde hafız izlenimini uyandıracak derecede pek çok ayetin yanında hadis ve kudsî hadislerle yer veren İlâhî, dehrî, filozof Rafızî, Müşebbihe, Muattıla gibi dalalet ve bid'at mezheplerine eleştiriler yöneltmiş,¹³⁵ onlardan uzak durmanın ve her zaman Ehl-i Sünnet çizgisini takip etmenin gereğine işaret etmiştir. Tabî olunacak amelî-sünnî mezhep olarak sadece Hanefî ve Şafî mezheplerini zikredip, diğer iki sünnî- amelî mezhebe değinmemesi, dikkat çekici bir husustur.¹³⁶ Bir başka dikkat çekici konu da, kendisinden sonraki İstanbul Nakşî tekkelerine medrese ehlinin gösterdiği yoğun ilgidir. Ayrıca irade ve alemin kıdemi konularında kelamcılarını tenkit etmiş olması da manidardır. İlâhî'ye göre talib, başlangıçta namaz, oruç, abdest gibi konularda kendine yetecek kadar bilgi sahibi olmalı, kendisini tamamen ilme vermemelidir. Mürşid makamında olanın ise, fıkıh, tefsir, hadis gibi ilimlerle meşgul olması gerekir.¹³⁷ Netice olarak klasik dini kaynaklara ulaşmasını kolaylaştıracak Arapça hakimiyetine, klasik medrese ilimlerini ve muhtemelen hocası Tusî'nin eserlerini okumuş olmasına rağmen, İlâhî'nin hep tasavvufi düşünceyi işlediği eserlerine ilmi birikimini aktarmadığı söylenebilir.

¹³⁴ Duran, Recep, Tehafütü'l-Felasife sh.XIX-XXVIII (Kitabu'z-Zuhr'a yazdığı Giriş bölümünden), (Ankara, 1990).

¹³⁵ İlâhî, Meslek I, 97b; ay, Zadü'l-Müştakın, 27ab; ay, Keşfü'l-Varidat II, 10b.

¹³⁶ İlâhî, Meslek I, 99b; ay, Zadü'l-Müştakın, 145b

¹³⁷ İlâhî, Meslek I, 100b.

C-Tasavvufi Şahsiyeti

Siyasîlerle iyi ilişkiler kuran meşhur Nakşî şeyhi Ubeydullah'a intisab eden, vahdet-i vücud düşüncesini eserlerinde derinliğine işleyen İlahî'nin en önemli özelliği, Nakşibendiyye tarikatını Anadolu'ya getiren ilk sufi olmasıdır. Doğu'dan getirdiği melâmet neşvesi ve vahdet-i vücud düşüncesini, daha sonra Vâridât çizgisiyle birleştirmiş, his, vecd, aşk ve coşku dolu tasavvufî düşünce ve hayat tarzının hem Anadolu hem de Rumeli'de yayılıp kökleşmesini sağlamıştır. Ağır riyazetleri tevacüd hallerini sema ve musikiyi tasvip etmeyen İlahî, Ah-rar'dan aldığı anlayış ve yaşayış tarzını takip etmekle birlikte siyasilere iyi ilişkiler kurma ve halvet yerine hizmet prensiplerinde eksiklik bırakmıştır. Bu eksiklik, daha sonra halifesi Emir Buharî tarafından doldurulacaktır.

Fütühât-ı Mekkiyye, Füsûsu'-Hikem, Mesnevî, Kuşeyrî Risalesi, İhyâ-ı Ulûmî'd-Dîn, Kimyâ-ı Saâdet, Mirsâd'ül-İbâd, Attar'ın Tezkire-i Evliyâ, Esrarnâme, Suhreverdî'nin Makâmât, Şebüsterî'nin Gülşen-i Râz, Avârifü'l-Maârif, et-Tefsîru'l-Vecîz gibi tasavvuf klasiklerine kitaplarında sık sık yer veren İlahî, gerek sözlerinden, gerekse örnek şahsiyetler olarak takdim etmek maksadıyla Bayezîd, Cüneyd, Hallac, İbnü'l-Arabî, Mevlana, Attar gibi büyük sufilerin isimlerini defalarca zikretmiştir. Dolayısıyla İlahî'nin tasavvuf klasiklerine vâkıf ve büyük sufileri iyi tanıyan bir mutasavvıf olduğu söylenebilir. İlahî'nin vahdet-i vücud düşüncesine bağlı, melamî-meşreb, şair tabiatlı, his ve duyuş ehli bir sufi olduğu ise malumdur.

Şeriata muhalif her batının batıl olduğuna, nefis tezkiyesinin mutlak şekilde dini hükümlere uygun yapılması gerektiğine inanan İlahî, şîî temayüller taşımayan, tarikat silsilelerinde önemli yer tutan imamlara değinmeyen, hurufî ve batınî yorumlara pek iltifat etmeyen, aksine sünnetliği şart koşan ve her zaman ve mekanda şer'î sınırlar içerisinde kalmaya özen gösteren bir sufidir.

Daimî zikir, havatırı def', adabına uygun erbain çıkarmak ve meclislede sükunet gibi prensiplere itina gösteren ve sakin bir mizaca sahip olan İlahî'nin tasavvufî şahsiyetinin belirgin bir özelliği

de, uzlettir. Onun bu çizgisi, müridlerinden Şeyh Muslihuddin-i Tavvîl, Lütfullah Üskübî ve Bedreddin Baba tarafından devam ettirilmiştir.¹³⁸

D-Edebî Şahsiyeti

Âşık Çelebi'nin Farsça ocağı ve şuarâ menbaı olarak isimlendirildiği Vardar Yenicesi'nde îlâhî ile başlayan çok güçlü bir tasavvufî cereyan söz konusudur. Yenice'li herkesi tesiri altına alıp onlara temel tasavvufî bilgileri, melâmet, vahdet-i vücud ve Vâridât anlayışı içerisinde vererek belli bir şekle sokan bu edebî akım, oradan yetişen şairlerin hemen tümünde görülen ortak özellikleri de onlara kazandıran ocak oluyordu. Şiire de yansıyan, şekle ilişkin tiizlikten âzâde, tasanu'dan uzak, samimi ve içten tavırlar, cezbe, coşku ve derinliği olan bir ruh, hep yükseklerde gezen kayıt tanımayan aldırılmaz bir tutum, bu ocağın ortak hususiyetleridir. Hemen tüm Vardar Yenicesi'nde yetişmiş şairlerde görülen bu özellikler, îlâhî'nin burada oluşturduğu tasavvufî atmosfer içerisinde oluşmuş ve gelişmiştir.¹³⁹

Türkçe şiirlerinden örnekler;

Dünyâya aldanmagıl

Ağûya parmak banmagıl

-

Zindânın bostan sanmagıl

Gülşen değil karakuyu

-

Şöyle ölsem bu dilim zikrindedir

Ebsem olsam bu gönül fikrindedir

-

Âşık habîb fikrin terk itse bir nefes

Yakar firâk ôdına bin yıl belâ-yı aşk¹⁴⁰

-

Âhirinde zâtınan oldın iyân

Senden özge cem-i canda nesne yok

¹³⁸ Lami-i, age, 465; Taşköprizade, age, 251; Mecdi, age, 263; Hoca Sadeddin, age, V, 201.

¹³⁹ İsen, Mustafa, Usulî Divanı, 12, (Ankara, 1990); Sungur, Necati, Ahi Divanı, 31, (Ankara, 1994); Âşık Çelebi, age, 35b.

¹⁴⁰ İlâhî, Zadü'l-Müştakın, 43b, 45a, 47a.

Kim idisiz vasf-ı hâlini beyân
Bînişân idün ezel bezminde sen
Kimesne virmedi nişânından nişân¹⁴¹

-

Sanma göz kim bu yolu âsândır
Belki kemter nesne terk-i candır

-

Mücrim göricek sözümi içi ôda yandı
Şem' olduğım gördi başı kana boyandı

-

Dünyayı sevmek hatânın başıdır
Ânı sevmek her kişinin işidir.

-

Ârif oldur gördüğinden söyleye
Görmediğin nicesi şerh eyleye

-

Garibdir aşk eri kande vâ' er ise
Garib gönlün gözetsün kim er ise ¹⁴²

Farsca şiirlerinden Örnekler;

جون تو تسليم رضاى حق شوى بى خویش باش
يفعل الله ما يشاء ويحكم الله ما يريد

Hakk'ın rızasına teslim olunca benliğini bırak
Allah dilediğini yapar ve dilediği gibi hükmeder

-

هر کار تو نیکست به تدبیر تو نیست
و در نیز بد است هم ز تقصیر تو نیست
تسليم و رضا پیشه کن و شاد بزی
که نیک و بد جهان به تدبیر تو نیست

Eğer işin yolundaysa bu senin tedbirinle değildir.
Kötüyse de senin kusurundan değil
Bu dünyanın iyiliği ve kötülüğü senin elinde değil
Teslim olmayı ve kabullenmeyi prensip edin de mutlu ol

-

¹⁴¹ İlahi, Esrarname, 102b.

¹⁴² İlahi, Meslek I, 50b, 53b, 59a, 66a, 92a.

چار چيز است ناپا ما نرام اندر جهان
ترك مال و ترك حاد و ترك راحت و ترك جان

Gerçek erlerin bu dünyada dört şeye karşı istekleri vardır
Malı terk etmek, makamı terk etmek, rahatı terk etmek ve canı terk etmek¹⁴³

D- Kerametleri

1- Çok sevdiği dostlarından Küre'li Uzun Muslihuddin Halife'nin anlattığına göre, Zeyrek camiinde Şeyhin önünde edeple, sessiz ve sakin halka olup oturmuştuk. Gördük ki Hz.Şeyh, kutlu başını kaldırıp yanında oturan Mevlana'nın torunlarından Âbid Çelebi'ye eğilip yavaşça bir söz söyledi. O da karşıya bakıp gülümsedi. Bu davranış, Şeyh'in adetine ters düşmekte idi. Kafamda sorular belirdi. Meclisten sonra konuyu Âbid Çelebi'ye sordum. O da Hz. Şeyh bana " Karşıda oturan Nureddin Halife'ye bak " dedi." Bakınca gördüm ki bir rahip kılığında minbere yakın oturmuş, başında bir şapka, garip bir görünümü vardı. Kendimi tutamayıp güldüm "dedi. Muslihuddin Halife Der ki; bunları duyunca daha da şaşırdım. Zira Nureddin Halife, Halvetiyye'nin olgun temsilcilerinden bir koca kişi idi. Aynı zamanda Zeyrek caminin imamlığını yapıyordu. İşin sonunda kuşkularımı Şeyh'e açıkladım. O da " O hal Nureddin Halife'nin gizli küfrü değildi. Belki bize olan inançsızlığının görünüşü idi. Ayrıca müridlere karşı tutumlar çeşitli olur. Türk oğlunu döğüp söğüp zorla hocaya gönderirler. Çelebileri ise ceviz ve muzla aldatıp hoş tutarak yollarlar. Abid Çelebi'yi de böyle hoş tutmazsak, riyazetin zorluklarına daya namayıp bu tarikattan zevk alamaz." dedi.¹⁴⁴

2-Uzun Muslihuddin Halife anlatıyor: Şeyh'in müridlerinden yaşlı bir kadın vardı. Bir gün üzüntü içinde gelip rüyasını anlattı. "Bu gece düşümde kendimi kurbağa olarak gördüm." Bunun üzerine Şeyh, "Dervişlere yemek vermeye niyet etmişken, sonra vazgeçmişsin." diyerek rüyasını yorumladı. Yaşlı kadın, "Evet, gerçekten öyle idi. Ama zavallı evim, can çekişen yürek gibi bomboş olduğundan vazgeçtim." dedi. Şeyh,

¹⁴³ OM, I, 202; Latıfi, age, 57-58; Aşık Çelebi, age, 35b; Hocaşade, Ziyaret-i Evliya, 14.

¹⁴⁴ Lami-i, age, 463; Taşköprizade, age, 251; Mecdi, age, 263-264; Hoca Sadeddin, age, V, 199; Şeyhi, age, 203a.

ona "Müminin niyeti, amelinden hayırlıdır" diyerek cevap verdi. Bunu Şeyh'e sordum. Bana "Molla Muslihuddin büyüklerimiz rüyaları açıklamak için kitaplar yazıp belli ilkeler koymuşlardır. Nitekim Şeyh Muhyiddin İbnü'l-Arabi'nin Fütühat-ı Mekkiyye 'sinde de yazılıdır. Derviş odur ki kendisine bir düş anlatıldığında, düşü ve sahibini bir yana bırakıp gizlilikleri sezinletenin katına yönelir ve ne sezinlerse öyle yorar. Biz de yönelince öyle sezinledik. Kadının gördüğü hayvanın Arapça ismi "dıfda'"olup ilk yarısı Arapça'da ziyafet ver, öteki yarısı da vazgeç ,bırak anlamına gelmekte olduğundan öyle yorduk." demiştir.¹⁴⁵

3-Âbid Çelebi anlatıyor: Şeyh'in otağına yüz vurdum, dünya makamlarından tevbe edip bir iki ay hizmetlerinde bulundum. Fakat gönlümün isteğince bir uyanıklık elde edemediğimden umutsuzluğa kapıldım. Gönlüme ulu bilge Şeyh Yavsî (Şeyh Muhyiddin İskilibî) hizmetine gitme isteği düştü. Yüzünü görmek istedim. Ozaman Hazret, İskilip'te idi. Bu düşüncelerle Zeyrek camiinde öğle namazı için kalktım. Şeyh İlahi Hz. de caminin üst mahfilinde imiş. Namazı kıldıktan sonra yanına vardım. Dedi ki; "Çelebi, şu aşağıda namaz kılan siz mi idniz ?" Ben de " kulunuz idi " dedim. Şeyh, "Ne tuhaf! Bize Şeyh Yavsî gibi göründünüz. Şaşırdık, acaba Şeyh Hazretleri gelmiş de bizim haberimiz olmamış" deyince hemen o anda ayaklarına kapanıp başışlanmamı diledim. Gün geçtikçe dileklerim gönül aynasında parıldamaya başladı. Ardarda gelen feyizlerle kendimi buldum.¹⁴⁶

4-Şeyh, çoğunlukla gaybet hali içerisinde bulunurdu. Buhara'da bulundukları günlerde Özbekler gelip Buhara'yı sarmışlardı. Şeyh bir gün dışarı çıktığında çadırları görünce onların kim olduğunu sordu. Kendisine sekiz ay önce şehri kuşatmış olan düşmanların çadırları olduğu söylenmesi üzerine "En iyi bilen Allah'tır, şimdi bildim" demiştir.¹⁴⁷

Evliya Çelebi de şu kerametlerini aktarmıştır: Bir kimse ne kadar ahmak ve anlamaz olsa da Gazi Evrenos Bey Medresesi'nde bir kere besmele çekse mutlaka bir yılda tefsir yapmaya liyakat kazanır. Zira

¹⁴⁵ Lami-i, age, 463-464; Taşköprizade, age, 252; Mecdi, age, 264; Hoca Sadeddin, age, V, 200.

¹⁴⁶ Lami-i, age, 464; Taşköprizade, age, 252; Hoca Sadeddin, age, V, 200.

¹⁴⁷ Lami-i, age, 464.

orası Şeyh İlahi'nin nazargahıdır. Şeyh İlahi hamamına kesintisiz kırk gün giren kimse, hastalığına şifa bulur.¹⁴⁸

III-TESİRLERİ

A- Halifeleri

İlâhî'nin Simav ve Vardar Yenicesi'nde yerine halife bırakıp bırakmadığı konusunda sessizliğini koruyan kaynaklar, İstanbul'da yerine Emir Ahmed Buharî'yi halife tayin ederek Vardar Yenicesi'ne gittiğini belirtmektedirler.

849/1445 yılında Buhara'da dünyaya gelen, Mahmud-ı Fağnevî'nin oğlu Emir Ahmed-i Buharî, ilk tahsilinin ardından Semerkant'ta dönemin meşhur sufisi Ubeydullah Ahrar'a intisab attı. Orada Abdullah İlâhî ile tanışan Emir Buharî, şeyhinin kendisine fazla saygı göstermesinden sıkılıp, dönüş hazırlığı yapan İlâhî ile Anadolu'ya gitmek üzere şeyhinden izin aldı. Simav'a gelince İlâhî'ye intisab eden ve hizmetinde bulunan Emir Buharî, şeyhinden izin alarak Hacc'a gitti. Bir yıl sonra İlâhî'nin daveti üzerine Simav'a dönen Buharî, şeyhine İstanbul'a gitme arzusunu bildirdi. Şehrin ahvalinden kendisini haberdar etmesi şartıyla müridinin verdiği izin üzerine Buharî, İstanbul'a gitmiş, Şeyh Vefâ ile görüşüp üç gün müsafiri olarak tekkesinde kalmıştır. Oradan şeyhine bir köşeye çekilmekten bahseden Farsça şifreli bir beyit göndermiştir. Bir müddet sonra İstanbul'a gelen İlâhî, daha sonra yerine Buharî'yi bırakıp Vardar Yenicesi'ne gitmiştir. İlâhî'nin müridlerinden Muslihuddin-i Tavîl, Âbid Çelebi, Bedreddin Baba gibi bir çok sufi, süluklerini Emir Buharî'nin tekkesinde tamamlamışlardır. Dervişlerin artması üzerine II. Bayezid tarafından Fatih civarında bir mescid ve derviş hücreleri ile birlikte bir tekke inşa ettirilmiştir. Daha sonra inşa edilen ve Emir Buharî Tekkesi adıyla anılan iki tekkeden Ayvansaray'daki, Emir Buharî, Edirnekapı'daki ise, damadı ve halifesi Mahmud Çelebi tarafından tesis edilmiştir.

Emir Buharî, 922/1516 yılında vefat edince müridlerinden Hızır Bey, "Vâh Şeyh", Lami-i Çelebi ise, "Ey Seyyid Buharî âh vâh" ifadele-

¹⁴⁸ Evliya Çelebi, age, VIII, 95.

-rini tarih düşürmüşlerdir. Divançesi olduğu rivayet edilen Buharî, Mevlana'nın bazı gazellerini Türkçe olarak şerhetmiştir. Kendisinin menakıbını anlatan eseri, Abdürrazık Efendi telif etmiştir.¹⁴⁹ Emir Buharî'nin îlahî'nin halifesi olması sebebiyle, Nakşibendiyye silsilesinde önemli bir yeri vardır. Bu Nakşî silsilesi, Müeddidiyye ve Halidiyye kolları Anadolu'ya girene kadar Ubeydullah Ahrar- Abdullah îlâhî- Emir Buharî şeklinde sürmüş, Halid-i Bağdadî ile başlayan Halidî silsilesinde, Abdullah îlâhî'nin yerini alan, Ahrar'ın diğer halifesi Muhammed Zâhid ile devam etmiştir.¹⁵⁰

Bursa'da medfun Emir Sultan (öl.833/1429) ve İstanbul Unkapanı'nda dergahı olan diğer bir Nakşî şeyhi Ahmed Buharî (öl.994/1586) ile zaman zaman karıştırılan Emir Buharî'nin meşhur beş halifesi vardır. Bunlardan kendisinden sonra postnişin olan damadı Mahmud Çelebi (öl. 938/1531),¹⁵¹ Fatih ve Edirnekapı tekkelerinde, edebî ve tasavvufî eserleri ile, özellikle de Nefehâtü'l-Üns tercemesiyle meşhur Lâmi-î Çelebi (öl.938/1531)¹⁵², Bursa'da Nakkaş Ali tekkesinde, Hakîm Çelebi (öl.974/1566),¹⁵³ Fatih Hacılar'da kendi adına açtığı dergahında, Halife-i Hamidî (öl.962/1554) ise,¹⁵⁴ Eğridir ve havalisinde irşad hizmetlerine devam etmişlerdir. Emir Buharî'nin diğer bir halifesi de Bursa'da Kaplıca müderrisi iken görevinden ayrılıp kendisine bağlanan Hızır Bey'dir.¹⁵⁵

B-Müridleri ve Takipcileri

- ¹⁴⁹ Abdürrazık b.Abdülgani el-Eyyubi, Menakıb-ı Emir Buhari, (Süleymaniye ktp.Esad Efendi Kit.nu:3622), vr:173a-177a. Mevlana'nın bazı beyitlerine şerhi için bkz: Emir Buhari, Şerhi'l-Kasidetü'l-Mimiyeye, (Süleymaniye Ktp.Lala İsmail Kit.nu: 213), vr:11b-14a; Katip Çelebi, age, II, 1347; Bağdadi, Esmâü'l-Müellifin, I, 149. .
- ¹⁵⁰ DîA, XI, 123 (Emir Buhari mad.) Daha geniş bilgi için bkz: Lami-i Çelebi, Nefehâtü'l-Üns Tercemesi, 465-470; Hoca Sadeddin, age, V, 268-273; Taşköprizade, age, 359-361; Mecdi, age, 362; Ayvansarayi, Mecmua-i Tevarih, 231, (İstanbul, 1985); ay, Hadikatü'l-Cevami, 42-47, 297; Abdürrazık b.Abdülgani el-Eyyubi, Menakıb-ı Emir Buhari (Süleymaniye Ktp.Esad Efendi Kit.nu:3622), vr:173a-177a; Mehmed Şemseddin Sami, age, II, 1041; Bağdadi, Esmâü'l-Müellifin, I, 149; Hani, el-Hadaiku'l-Verdiyye, 174; Nişancızade, age, II, 455-457; Buhari, age, 97a; Mehmed Süreyya, age, I, 195-196; Ahmed Rifat, age, I, 98-99; İbn-i İmad, age, VIII, 106-107;
- ¹⁵¹ Mahmud Çelebi için bkz: Taşköprizade, age, 534; Mecdi, age, 518; Mehmed Süreyya, age, IV, 310-311; Nişancı, age, 313; Hani, el-Hadaiku'l-Verdiyye, 174; Kufralı, agm, 135 vd.
- ¹⁵² Taşköprizade, age, 437; Latifi, age, 280-283; Sehi Bey, Tezkire, 103-104, haz: Mustafa İsen, (İstanbul, 1980); Mehmed Şemseddin Sami, age, V, 3973-3974; Mehmed Süreyya, age, IV, 86; Hani, el-Hadaiku'l-Verdiyye, 174.
- ¹⁵³ Hani, el-Hadaiku'l-Verdiyye, 174; Ayvansarayi, Hadikatü'l-Cevami, I, 89-90; Kufralı, agm, 139-141.
- ¹⁵⁴ Taşköprizade, age, 535; Mecdi, age, 519; Nişancı, age, 313.
- ¹⁵⁵ Taşköprizade, age, 437; Tolasa, age, 241; Hani, el-Hadaiku'l-Verdiyye, 174.

Abdullah ilâhî'nin, on bin ¹⁵⁶ya da ikiyüz bin¹⁵⁷ gibi pek çok müridânından kaynakların isimlerini zikredip hayatları hakkında bilgi verdiği sadece dört müridi vardır. Bunlardan ilki, Şeyh Muslihuddin-i Tavîl adıyla da anılan Uzun Muslihuddin Halife'dir. Kastamonu'nun Bakırköresi'nden olup tahsilinin ardından Molla ilâhî'ye intisab etmiştir. Şeyhinin vefatından sonra Bursa'ya çekilen ve tam bir uzlet hayatı yaşayan Uzun Muslihuddin Halife, Zeyniyye tarikatından Şeyh Tacüddin'nin kabri yanında ikamet etti. Gönderdiği bir şikayet mektubuna hemen müsbet cevap alacak derecede II. Bayezid üzerinde etkili olan Şeyhin kendi fütühâtından bahsettiği bir eseri vardır.¹⁵⁸

ilâhî'nin ikinci önemli müridi, Mevlana'nın torunlarından olan Âbid Çelebi (öl. 903/1497), dir. Önceleri Zeyrek camii imamı Nureddin Halvetî ve Şeyh Muslihuddin İskilibî'ye mütemayil olan Âbid Çelebi, ilâhî ile mülâki olunca kadılık görevinden ayrılıp ona intisab etmiştir. Şeyhinin İstanbul'dan ayrılmasından sonra kendi adına kurduğu Âbid Baba Tekkesi ve Fatih Mevlevîhanesi olarak anılan tekkede irşad faaliyetlerini sürdürmüştür.¹⁵⁹ Bânîsi Âbid Çelebi'nin hem Nakşibendî hem de Mevlevî hilafeti bulunması sebebi ile her iki tarikata da hizmet etmesi için kurulan bu tekkede, Cuma günleri Nakşibendî, Perşembe günleri ise Mevlevî ayini icra edildiği bilinmektedir.¹⁶⁰

ilâhî'nin müridi olarak bilinen Lütfullah Üskübî, medrese tahsil esnasında sufilere muhabbet beslemeye başlamış ve devrinin meşhur sufilerinin sohbetlerine devam etmiştir. O sıralarda Zeyrek camiinde kalan Şeyh ilâhî'nin şöhretini işitince, oraya gidip hizmetine girmiştir. Âbid, zâhid olan ve ilimle iştigal eden Üskübî, şeyhinin vefatından sonra memleketine dönmüş, Üsküb dağında kurduğu halvethanesinde ibadet ve uzlet hayatı yaşamıştır. Yine burada kendisi ile münasebet

¹⁵⁶ İlâhî, Şeyh, Risale-i Sual ve Cevab I, 19a.

¹⁵⁷ Evliya Çelebi, age, VIII, 96.

¹⁵⁸ Kara, Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler, 158; Gündüz, age, 52; Kufralı, agm, 134; Daha geniş bilgi için bkz: Taşköprizade, age, 362; Mecdi, age, 366; Nişancı, age, 204; Hani, Hadaiku'l-Verdiyye, 174; Ata, Tayyazade, age, I/I, 84; Ayvansarayî, Hadikatü'l-Cevami, I, 201; Nişancızade, age, II, 457; Vassaf, Hüseyin, Sefine-i Evliya, I, 294-295, (İstanbul, 1990); İsmail Belig, age, 180. Meşayihu's-Salikin adlı eseri için bkz: (Süleymaniye Ktp.nu:2070), vr:448b-465a.

¹⁵⁹ Taşköprizade, age, 364; Mecdi, age, 368; Hani, Hadaiku'l-Verdiyye, 174; Nişancızade, age, II, 457; Ayvansarayî, Hadikatü'l-Cevami, I, 152; Kufralı, agm, 134; Mehmed Süreyya, age, III, 131, 338; Barkan-Ayverdi, İstanbul Vakıfları Defteri 953 (1546) tarihli, 285, (İstanbul, 1970); Gölpınarlı, Mevlana'dan Sonra Mevlevilik, 155, 338, (İstanbul, 1953).

¹⁶⁰ İst.A, I, 57-58.

kuran bir çok gayr-ı müslimin müslüman olmasını sağlamıştır. Kabri is-
kilip'tedir.¹⁶¹

İlâhî'nin bir diğer müridi de Bedreddin Baba'dır. Bedreddin Baba şeyhinin İstanbul'dan ayrılmasıyla birlikte Edirne'ye yerleşmiş, insanlarla alakasını keserek tam bir uzlet hayatı yaşamıştır. Hakikat ilminde deniz, vefakar ve duası makbul bir zat olan Bedreddin Baba'dan bir çok kimse istifade etmiştir.¹⁶²

İlâhî, Nakşibendiye tarikatı ve Anadolu tasavvuf düşüncesi açısından oldukça önemli bir sufidir. Tusî gibi meşhur bir alimin yanında yetişen, Arapça ve Farsça dillerine hâkim ve tasavvuf klasiklerine vâkîf olan İlâhî'nin Mevlana ve İbnü'l-Arabî'nin eserleriyle açıklık kazanan vahdet-i vücud düşüncesinin Anadolu ve Rumeli'de yerleşip kökleşmesinde önemli tesirleri vardır. İlâhî'nin Mevlana'nın Mesnevî, İbnü'l-Arabî'nin Fütühâtü'l-Mekkiyye ve Füsûsu'l-Hikem adlı eserlerini temel kaynaklar olarak kullanmasıyla oluşturduğu bu çizgi, takipçileri tarafından da sürdürülmüştür. Halifesi Emir Buharî'nin Mevlana'nın ba-beyitlerini şerh ettiği, hac yolculuğuna çıkarken yanına bir mushaf ve bir Mesnevî aldığı malumdur.¹⁶³ Ayrıca vahdet-i vücud düşüncesinin Horasan bölgesindeki meşhur temsilcisi Abdurrahman Camî'nin Nefehâtü'l-Üns adlı eserini, Emir Buharî'nin halifesi Lâmi-î Çelebi'nin ilavelerle birlikte ilk defa Türkçe'ye kazandırmış olması önemli bir husustur. Emir Buharî'nin yerine geçen Mahmud Çelebi'nin müridlerinden "Sürûrî" mahlaslı Gelibolu'lu Muslihuddin Mustafa (öl.969/1561), Mesnevî'yi ilk defa Türkçe'ye çevirmiştir.¹⁶⁴ Bu meyanda Mirsâdü'l-İbâd'ı kaynak olarak kullanan Rumeli'li meşhur Nakşî şeyhi Köstendil'li Süleyman Şeyhî (öl.1235/1839)'nin vahdet-i vücud düşüncesine bağlı olup Nefehât'ın özeti olan Zübdetü Nefehâti'l-Üns adlı eseri telif etmiş olması¹⁶⁵ ve Muhammed Nuru'l-Arabî'nin de İbnü'l-Arabî'ye ait bir çok eseri şerh etmiş olması, burada kaydedilmelidir.¹⁶⁶ Süleyman Şeyhî ve

¹⁶¹ Taşköprizade, age, 364; Hoca Sadeddin, age, V, 274; Mecdi, age, 368-369; Hani, Hadaiku'l-Verdiyye, 174; Nişancızade, age, II, 457; Kufralı, agm, 134

¹⁶² Taşköprizade, age, 365; Mecdi, age, 369; Hoca Sadeddin, age, V, 274; Mehmed Süreyya, age, III, 362; Nişancızade, age, II, 457; Hani, Hadaiku'l-Verdiyye, 174; Kufralı, agm, 134.

¹⁶³ Abdurrazık, Menakıb-ı Emir Buhari, (Süleymaniye Ktp. Esad Efendi Kit. nu: 3622) vr: 174a.

¹⁶⁴ Kufralı, agm, 141-142; Kara, Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler, 177.

¹⁶⁵ Yılmaz, Kamil, age, 198.

¹⁶⁶ İnan, Yusuf Ziya, Muhammed Nuru'l Arabi, 71, (İstanbul, 1971); Cerrahoğlu, Abdur

Camî gibi tezkirecilik geleneğini devam ettiren müelliflerin arasında Emir Buharî dergahı şeyhlerinden Vakâiyü'l-Fudalâ isimli Şakâik zeylinin azarı Şeyhî Mehmed Efendi de yer almaktadır.

Horasan kökenli Nakşîliğin aşk, vecd ve vahdet-i vücud anlayışına tamamen sadık kalan İlâhî, melâmetin en yüksek makam olduğunu belirtmiş, bir çok ayette melâmîlere işaret edildiğini, bunların başında ise Hz. Peygamberin yer aldığını, dolayısıyla dervişlerin kalenderîsi-ret ve melâmî-meşreb olmaları gerektiğini söylemiştir.¹⁶⁷ Bu suretle toplumsal geleneklere, zikir ve kıyafet şekillerine iltifat etmeyen, aşk ve cezbe çizgisindeki coşkunu ile maruf melâmet düşüncesinin Anadolu, özellikle de Rumeli'de yayılması ve etkili bir hareket haline gelmesini sağlamıştır. Daha sonraları Nakşibendiyye ile Melâmîyye'yi birleştirip Nakşibendiyye-i Melâmîyye kolunu kuran, Üçüncü Devre Melâmîliğinin pîri Muhammed Nuru'l-Arabî vasıtasıyla bu coşkun Nakşî neşve, günümüze kadar etkisini sürdürmüştür. Ayrıca Vardar Yenicesi'nde yetişen şairlerin melâmî bir anlayışa sahip olmaları da, kayda değer bir noktadır.

İlâhî, 1420 yılında bir ulema heyetinin fetvasıyla idam edilen Şeyh Bedreddin'in Vâridât isimli eserine ilk defa şerh yazmakla, serbest tasavvufî düşüncenin önemli halkalarından biri olduğunu göstermiştir. Şeyh Bedreddin'in idamına ve Bedreddinîler diye tanınan taraftarlarına devletin uyguladığı sert baskılara rağmen, İlâhî'nin Şeyh'i kutup olarak değerlendirmesi ve muhaliflerinin onu anlayamadıklarını belirtmesi, fikri cesaretini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Pek çok açıdan İlâhî'nin çizgisini devam ettiren Üçüncü Devre Melâmîliğinin piri Muhammed Nuru'l-Arabî'nin vadet-i vücud hayranlığı yanında, Letâifü't-Tahkîkât fi-Şerhi'l-Vâridât adıyla Vâridât'a müsbet manada bir şerh yazmış olması, üzerinde önemle durulması gereken bir konudur.¹⁶⁸ Şeyh Bedreddin ve Vâridât'ı hakkında olumlu kanaat besleyen kişiler de bu çizgiden etkilenmişlerdir. Vâridât'ın ve şerhlerinin bir çok nüshasının bulunması da, buna işaret etmektedir.

rahman, Dünkü ve Bugünkü Melamiler, 80-89, (İstanbul, 1984)

¹⁶⁷ İlâhî, Necatü'l-Ervah III, 100ab; ay, Meslek I, 101ab; ay, Zadü'l-Müştakın, 16ab, 66a, 56b.

¹⁶⁸ Geniş bilgi için bkz: Gölpınarlı, Melamilik, 243 vd.

His ve duyuya dayalı Horasan tasavvuf mektebinin tabii neticesi olarak şiir unsuru, ilâhî'nin eserlerinde önemli bir yer tutar. Kendi şiirlerinin yanında Mevlana, Attar, Sadi-i Şirazî gibi mutasavvıf şairlerin edebî ürünleriyle oluşturulan bu edebî zevk, Mevlana'nın bazı beyitlerini şerh eden Mesnevî aşığı Emir Buharî'den sonra Rüstem Paşaya Mesnevî okutan Hakîm Çelebi, ¹⁶⁹ Lâmi-f Çelebi, Hakîm Çelebi'nin halifesi "Rızâî" mahlaslı Mahmud Baba (öl.987/1566), ¹⁷⁰ onun hayranlarından şair Bakî, ¹⁷¹ yine Hakîm Çelebi'nin müridi ilhâmî, ¹⁷² Mahmud Çelebi'nin müridi "Ahî" mahlaslı Benli Hasan (öl.923/1517), ¹⁷³ yine Mahmud Çelebi'nin halifesi "Sürûf" mahlaslı Muslihuddin Mustafa, ¹⁷⁴ "Resmî" mahlaslı Açıkbaş Mahmud Efendi (öl.1060/1666), Mahmud Çelebi'nin halifesi Abdüllatif Efendi'den hilafet alan "Gubârî" mahlaslı Şeyh Abdurrahman Efendi ¹⁷⁵ ve "Fazl-ı ilâhî" mahlaslı Vardar Yenice'li Nakşi şeyhi Şeyh Fazlullah ¹⁷⁶ ile devam etmiştir.

Ayrıca ilâhî'nin vefat ettiği yer olan Vardar Yenicesi, Osmanlı kültür coğrafyası içerisinde, en çok şair yetiştiren yöreler sıralamasında onbeşinci sırada yer almaktadır. Bu yerin dikat çeken şairleri arasında, Hayalî, Usulî, Hayretî, Sırrî, Günahî, İlahî, Agehî, Yusuf-ı Sineçak, Garibî, Derunî gibi şahsiyetler yer almaktadır. Şeyh ilâhî'nin açık tesirlerini taşıyan bu şairler, dervişâne bir ruha sahip, mütevazi, kadere teslim olmuş, rindâne bir yaşayışı olan, kayıt ve sekillere aldırmayan ve coşkunluğu her zaman belirgin olan şahsiyetlerdir. ¹⁷⁷ Daha önce "Selman" mahlasını kullanan Vardar Yenice'li ilâhî-zâde'nin, Şeyh ilâhî'ye hürmeten "ilâhîzâde" mahlasını kullanmaya başlaması da, bu tesiri göstermesi bakımından önemlidir. ¹⁷⁸ ilâhî'nin Anadolu'ya taşıdığı Nakşibendiyye tarikatının, Mevleviyye'den sonra şairlerin en fazla rağbet ettiği ikinci tarikat olması da önemli bir husustur. ¹⁷⁹

¹⁶⁹ Kufralı, agm, 137.

¹⁷⁰ Kara, Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler, 177.

¹⁷¹ Kufralı, agm, 140.

¹⁷² Ahdi, Gülşen-i Şuara, (Süleymaniye Ktp. Halet Efendi İlavesi. nu:107), vr:62a

¹⁷³ Sungur, age, 19, 29.

¹⁷⁴ Kufralı, agm, 141-142.

¹⁷⁵ agm, 142.

¹⁷⁶ Hulvi, age, 603.

¹⁷⁷ İsen, Mustafa, "Tezkireler Işığında Divan Edebiyatına Bakışlar", 23-28, Kültür-Sanat Yıllığı, 1986.

¹⁷⁸ Tolasa, age, I, 243; Mehmed Süreyya, age, III, 396.

¹⁷⁹ İsen, Mustafa, "Divan Şairlerinin Tasavvuf ve Tarikat İlişkileri", 24-25, Milli Eğitim, sa:84, Nisan, 1989.

Molla İlahi ve onu takip eden sufilerin dikkat çekici özelliklerinden biri de, bağ ve bahçelerde çalışarak hayatlarını kazanmaları, sadaka almamalarıdır. Bu anlayışı Semerkant'tan Vardar Yenicesi'ne taşıyan, Molla İlâhî'dir. Ayrıca devlete karşı isyan ithamıyla idam edilen Şeyh Bedreddin'in Vâridât'ını açıklayıcı bir tarzda şerh etmiş olmakla birlikte, eserlerinde devlete ve padişaha itaat üzerinde de durmuş, padişaha itaatın herkese vacip olduğunu söylemiştir.¹⁸⁰

Netice olarak İlâhî'nin vahdet-ivücut, melâmet ve Vâridât çizgisindeki tasavvufî düşünceleri, daha sonraki asırlarda Nakşî muhitlerde canlılığını koruyamayacaktır. Bunda İmam-ı Rabbanî'nin vahdet-i şuhud düşüncesinin yanında devletin muhaliflere ve onların destekçilerine karşı takip ettiği sert politikanın, sonraki Nakşîlerin sultanlarla daha yakın ilişkiler kurmalarının ve Nakşî çevrelerdeki medrese ehli hakimiyetinin önemli bir payı olmalıdır.

¹⁸⁰ Kara, Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler, 178; İlahi, Zadü'l-Müstakın, 143b-145a.

İKİNCİ BÖLÜM

ABDULLAH İLAHÎ'NİN ESERLERİ VE KEŞFÜ'L-VARİDAT'IN TAHLİLİ

I-İlahî'nin Eserleri

İlâhî'nin eserlerinden bahseden kaynakların verdiği bilgiler, farklılıklar arz etmektedir. Eserlerinin sayısının 8 ¹⁸¹ ya da 2 ¹⁸² olduğunu kaydeden kaynakların yanında, bir çok eserin sahibi olduğunu belirtip bir kaç eserinin ismini veren kaynaklar da vardır. Eserlerinin isimleri konusunda da farklılıklar ihtiva eden kaynaklar, bir eserini değişik isimlerle ayrı eserlermiş, ya da iki ayrı eserini isimlerini birbirine karıştırmak suretiyle bir esermiş gibi göstermektedirler.

Bu bölümde hem kaynaklarda hem de kendi eserlerinde verilen bilgilerle ona aidiyeti kesin olan eserlerin genel tanıtımı yapılacak, ardından da Şeyh Bedreddin Simavi'nin Varidat adlı eserine yazmış olduğu Keşfü'-Vâridât Li-Tâlibi'l-Kemâlât ve Gayeti'd-Derecât adlı şerhi, biraz daha geniş olarak tanıtılıp tahlil edilecektir. Ayrıca kütüphane kataloglarında ve bazı kaynaklarda ona atfedilen, fakat bu nisbeti kesinleştirilemeyen eserler de, genel hatları ile tanıtılacaktır. Eserleri tanıtılırken müellifin ismi, eserin ismi, dili, telif

¹⁸¹ Develioğlu, age, 482.

¹⁸² Mehmed Süreyya, age, III, 362.

sebebi ve yeri, eserde yer verilen şiirler, ayet ve hadisler, ele aldığı konular, eserin kaynakları ve yazma nüshaları ile ilgili bilgi verilmeye çalışılacaktır.

A-Zâdü'l-Müş tâkîn

Bir çok şîr ve münâcâtı ihtiva eden ¹⁸³ ve Osmanlı devri Türkçe-siyle yazılmış olan bu eserin ilk sayfalarında, yazar ve eseri hakkında önemli bilgiler bulmaktayız. İlâhî, eserinin dili, diğer eserleri, bu eserinin yazılış yeri ve amacı konusunda şu bilgileri vermektedir: "Bilgil ki, bu kitab Türkî ihtiyar olındı. Eğerçi Hakk Teala, kerem ü lütfundan Arabî lisana ve Fârisî zebâna muttali' kılub bir kaç risale yazılmışdı. Çün seyr ü sefer ü takdir-i rabbanîle aksâ-yı Rum'da Vardar Yenicesi'ne yetişdi. 895/1490 yılı içinde ve anda olanların Türkî-ye meyli ziyâde oldığı sebebden Türkî dille bir kaç kelime kaleme geldi. Ta ki talibân-ı sâdık, muhlisân-ı muhıkk istima' idüb intifâ' ideler." ¹⁸⁴

Müellif, kaynaklarda kendisine atfedilen bu eserinde ¹⁸⁵ kaleme aldığı yer ve zamanı belirtmekle birlikte, kendi ismini zikretmemiştir. İlâhî, kaynaklarda Zâdü'l-Müş tâkîn adıyla geçen bu eserinin Ervâhu'l-Müş tâkîn adıyla anılmasını sevenlerinden şu ifadelerle talep etmiştir: " Bu kitaba Ervâhu'l-Müş tâkîn deyû muhibler arasında cülûh vireler" ¹⁸⁶ ismini Mezâru'l-Müş tâkîn ¹⁸⁷ ve Del-Müş tâkîn ¹⁸⁸ olarak okuyan kaynaklar da vardır. Ayrıca Katip Çelebi'nin ve İ.H.Ertaylan'ın bu eseri Meslekü't-Tâlibîn ile karıştırıp aynı esermiş gibi gösterdiğide belirtilmelidir. ¹⁸⁹

İlâhî, bu eserinde Hz.Adem (as)'ın yaratılış hikmeti, miraç, rüya, ilimlerin tasnifi, hilafet, saltanat gibi genel konuları ele almış,

¹⁸³ İlâhî, Zâdü'l-Müş tâkîn, (Süleymaniye Ktp., İbrahim Efendi Kit.nu:420), 4ab, 43b, 47a, 62ab.

¹⁸⁴ age, 3b.

¹⁸⁵ Lami-i, age, 462; Latîfi, age, 57; Mecdi, age, 265; Şeyhi, age, 203a; MüstakıMZade, age, 114a; İlâhî, Necatü'l-Ervah I, 9a; Katip Çelebi, age, II, 947; Kehhale, age, VI, 36; Bağdadi, age, I, 470; Hocazade, Ziyaret-i Evliya, 13; OM, I, 202.

¹⁸⁶ İlâhî, Zâdü'l-Müş tâkîn, 3b.

¹⁸⁷ Mehmed Süreyya, age, III, 362.

¹⁸⁸ Yeşil, age, 35.

¹⁸⁹ Ertaylan, age, 12; Katip Çelebi, age, II, 947.

Üveysîlik ve Üveysîler, melâmet ve melâmîler, ilahî aşk, zuhur-ı ilâhî, insan-ı kamil, şariat-tarikat ilişkisi, salik nev'ileri, tevekkül ve esbaba tevessül, seyr u süluk mertebeleri, tasvvufî ahlak, hal ve makamları incelemiştir. Bu konuları açıklarken bir çok yerde çok sayıda ayet,¹⁹⁰ ve hadis ¹⁹¹ kaydedip, ele aldığı konuya paralel yorumlar yapmıştır.

İktibas yaptığı müellifler arasında yer alan kendi ifadesiyle Şeyh-i Ekber ve Şeyh Sadreddin-i Konevî'nin eserlerinin isimlerini ¹⁹² zikreden îlâhî, Hz.Ali, Bayezid-i Bistamî, Cüneyd-i Bağdadî'den yaptığı alıntılarının kaynaklarını belirtmeyip konu ile ilgili sözlerini kaydetmekle yetinmiştir. Şiir unsurunu da ihmal etmeyen ¹⁹³ îlâhî, Hallac-ı Mansur, Davud-ı Tâî, Sırr-ı Sakatî, İbrahim Edhem, Zünnun, Şiblî, Bistamî, Muhyiddin İbn-i Arabî, Hz.Üveys, Hasan Harakanî, İmam-ı Ca'fer, Hakim Tirmizî, Şeyh Sadreddin Konevî gibi büyük sufilerin isimlerini, iktibasta bulunmaksızın konu içerisinde bir çok yerde zikretmiştir.

Eserin müstensihî ve istinsah tarihi meçhul olan bir nüshası, Süleymaniye Ktp.İbrahim efendi Kit. nu:420'de kayıtlıdır. 211x133 (14-5x73)mm. ebadında, 1-161 vr.21st.halinde, siyah ve kırmızı mürekkeple ve kötü bir ta'likle istinsah edilmiş olup meşin ciltlidir.¹⁹⁴

B-Meslekü't-Tâlibîn ve'l-Vâsılîn

Eserin başında kendisini "ed'afü'd-duafâ hâdimü'l-fukarâ, celfî-sü'l-gurabâ, enfsü'l-budalâ, Abdullah el-meşhûr bi-îlâhî" ¹⁹⁵ şeklinde tanıtan yazar, eserin dili hakkında şunları söylemektedir: "Bazı yârânların ve tâlib gardaşların Arabî'ye ve Fârîsî'ye ziyâde kudretleri olmadığı eclinden bu kitab Türkî ihtiyâr olındı"¹⁹⁶ Müellif, kaynaklarda kendisine nisbet edilen bu kitabını¹⁹⁷ sadık müridlerinin faydalan-

¹⁹⁰ İlahî, Zadü'l-Müştakın, 3a, 6a, 8a, 16ab, 18a, 28a, 41b, 44a, 52b, 58b, 144a, 160b.

¹⁹¹ age, 8a, 16a, 43a, 45b, 137a, 138a.

¹⁹² age, 16a, 84b.

¹⁹³ age, 43b, 47a, 62a.

¹⁹⁴ Zadü'l-Müştakın'ın diğer nüshaları: Süleymaniye Ktp.İbrahim Efendi Kit.nu:420; İstanbul Üniversitesi Ktp.Türkçe.nu:1955; Atatürk Ktp. Osman Ergin Kit.519; Mevlana Müzesi Ktp.nu:5031.

¹⁹⁵ İlahî, Meslekü't-Talibin ve'l-Vasılın I, (BEEK, Genel, nu:709) vr:48a.

¹⁹⁶ age, 47b.

¹⁹⁷ Lami-i, age, 461; Katip Çelebi, age, II, 1678; Kehhale, age, VI, 36; Bağdadi, Esmâü'l-Müellifin, I, 470; OM, I, 202.

ması için yazdığını belirttikten sonra, eserin adını Meslekü't-Tâlibîn koyduğunu kaydetmiştir.¹⁹⁸ Bununla birlikte Ertaylan ve Katip Çelebi, bu eseri Zâdü'l-Müş tâkîn ile karıştırmış ve ikisini de tek eser olarak göstermiştir.¹⁹⁹ Telif yeri ve zamanı belirtilmemekle birlik-te, eserin 888 h. (1483) istinsah tarihli ve müstensihî Emir Buharî o-lan bir nüshası mevcuttur.²⁰⁰

Eserde mürşid-i kamil, müridin vasıfları, dokuz erbain ve adabı, tarikat-şeriaat münasebeti, dünya sevgisi, ilahî aşk, tasavvufî ahlak, hal ve makamlar, mürüvvat, melâmet, Üveysîlik, tavekkül, havâtır, ittihat-hulûl gibi konular ele alınmış, birçok yerde pek çok ayet ve hadis kaydedilip konulara daha etkili ve kalıcı açıklamalar getirilmeye çalışılmıştır. Aynı maksada binaen eserin ilk yirmialtı varaklık kısmında ekseriyeti Farsça olan Farsça-Türkçe takriben yüzotuzaltı beyite yer verilmesi²⁰¹ ve bir kısmının da müellife ait olduğunun belirtilmiş olması, yazarın Farsça'ya hakimiyetinin yanında kuvvetli bir edebî zevke sahip olduğunu göstermektedir. Müellif, işlediği konuların daha iyi anlaşılmasını sağlamak maksadıyla pek çok ayet, hadis ve şiir örneklerine ek olarak, Hz.Ömer²⁰², Hz.Ali²⁰³, Yahya bin Muaz²⁰⁴, Bayezid-i Bistamî²⁰⁵, Cüneyd-i Bağdadî²⁰⁶, Zünnun-ı Mısri²⁰⁷ ve Şeyh Attar'ın²⁰⁸ sözlerini kaynak belirtmeksizin almış, ismini verip alıntı yaptığı Mirsâd'ın ise müellifini zikretmemiştir.²⁰⁹ Eserde alıntı yapılmayıp sadece isimleri geçen şahsiyetler arasında ise Hz.Üveys, İmam-ı Ebu Hanife, İmam-ı Şafî, Bayezid-i Bistamî, Hallac-ı Mansur, Hacı ismet, Şeyh Attar, Şihabüddin Suhreverdî ve Âşık Paşa'ya yer verilmiştir. Müridlerinden tecelli ve keşf ehlinin manzum ve mensur eserlerini okumalarını talep eden İlâhî, bu kitabında Âşık Paşa'nın Divan'ını, Şeyh Attar'ın Tezkire-i Evliyâ ve Esrarnâme, Şihabüddin Suhreverdî'nin Ma-

198 İlâhî, Meslek I, 48a.

199 Katip Çelebi, age, II, 947; Ertaylan, age, 12.

200 İlâhî, Meslek II, 22b.

201 İlâhî, Meslek I, 46b-72b.

202 age, 96b, 105a.

203 age, 54a.

204 age, 96b.

205 age, 59b, 71a.

206 age, 103a.

207 age, 105a.

208 age, 50b.

209 age, 99a.

kâmât, Mevlana'nın Mesnevî adlı eserlerini özellikle isim vererek müridlerine tavsiye etmiştir.²¹⁰

Eserin bir nüshası, Bursa Eski Eserler Ktp. Genel Kit.nu: 709-da kayıtlıdır. 202x138 (145x73) mm. ebadında, 46-108 vr. 17st. halinde, siyah ve kırmızı mürekkeple ve kötü bir nesihle istinsah edilmiş olup meşin-mukavva ciltlidir.²¹¹

C- Esrarnâme

İlk cümlelerinde Hz.Peygamber (s.a.v.)'in sebab-i kevneyn ve vücüd-ı alemeyn olduğunu belirten îlâhî, Osmanlı devri Türkçe'siyle kaleme aldığı bu eserini niçin telif ettiğini şu şekilde açıklamaktadır: "Gördüm ki halk-ı âlem sûret-i ma'nînin ve ma'rifet-i nefis-i nâtıkanın ma'rifetinde âciz kalmışlar, dürlü dürlü mezâhib ü ahebâr-ı muhâlifler peydâ oldu. Bu zaîf dahî gayret ü cûşa gelüb bu Esrarnâme'yi vücûda getürdüm"²¹². Eserin ismini²¹³ ve telif maksadını belirten müellif, kaynaklarda kendisine atfedilen bu kitabında²¹⁴ kendi ismini zikretmediği gibi, ne zaman ve nerede kaleme aldığına dair bir bilgi vermemiş, her hangi bir not da düşmemiştir.

Üç yerde iki Farsça ve kendine ait bir Türkçe şiir kullanan müellif, eserinde hakikat-ı muhammediyye, vahdet-i vücûd ve varlık mertebeleri, tasavvufî terbiyede mürşid-i kamilin yeri, Üveysîlik, salık nevileri, sıfâtullah, tasavvufî ahlak, yedi felekteki yedi yıldız ve etkilerinden bahsetmektedir. Yukarıda zikredilen konuları açıklarken şiirin yanında ayet ve hadislerden de faydalanan müellif, tasavvufî düşüncenin klasikleri ve büyüklerinden de iktibaslar yapmıştır. İlâhî, bu eserinde alıntı yaptığı müelliflerden sadece Mahmud Şebüsterî'nin Gülşen-i Râzî²¹⁵ adlı eserinin ismini zikretmiş, Hz.Ali, Bayezid-i Bis-

²¹⁰ age, 57b.

²¹¹ Meslekü't-Talibin'in diğer nüshaları:Süleymaniye Ktp.Uşşaki Kit.nu:25, Halet Efendi Kit.nu:64,300, Haşim Paşa Kit.nu:25, Şehit Ali Paşa Kit.nu:343,1386, 1407, Lala ismail Kit.nu:140, Mihrişah Kit.nu:195,263, İbrahim efendi Kit.nu:364,420,439, Düşümlü Baba Kit.nu:364; İstanbul Üniversitesi Ktp. Türkçe. nu:537,2287,3654,3733,4015,9385; Atatürk Ktp.Osman ergin Kit.1517; Topkapı Sarayı Ktp.nu:156,213,219,305. Topkapı Ktp.nu:219'daki nüsha,Meslekü's-Salikin adıyla kayıtlıdır.

²¹² İlahi, Esrarname, (Süleymaniye Ktp.Mihrişah Kit.nu:195)vr:99b.

²¹³ age, 99b.

²¹⁴ OM,I,202; DİA,I,112 (Abdullah İlahi mad.)

²¹⁵ İlahi, Esrarname, 106b-107a.

tâmî, Muhyiddin İbnü'l-Arabî,²¹⁶ Mevlana Celaleddin-i Rumî²¹⁷ ve Mahmud Şebüsterî'den²¹⁸ yaptığı iktibasların kaynağını ise belirtmemiştir. Ayrıca tasavvufî terbiyede mürşidin gerekli ve zorunlu olduğunu söyleyen İlahî, cezbenin yeterli olduğuna kâni olan Platon'u isim vererek eleştirmiştir.²¹⁹

Müstensihi ve istinsah tarihi belirtilmemiş olan bir nüshası, Süleymaniye Ktp. Mihrişah Kit. No:195'de kayıtlıdır. 145x215 (165x-150)mm. ebadında, 99-127vr. 15st. halinde, nesihle istinsah edilmiş olup meşin ciltlidir.

Eserin başı: O âlem-i gaybu'l guyûb kim sırr-ı hafâda olan

Eserin sonu: Kim andan gayrı çâre vü dermân yokdur, şöyle ma'lûm ola.²²⁰

Ç- Necâtü'l-Ervâh Min Densi'l-Eşbâh

Ekseriyeti Farsça olmak üzere, Arapça-Farsça karışık bir şekilde kaleme alınmış olan, kaynaklarda Necâtü'l-Ervâh,²²¹ Necâhu'l-Ervâh²²² Tâhliyetü'l-Ervâh²²³ ve Necâtü'l-Kulûb li-Tâlibi'l-Matlûb²²⁴ isimleriyle zikredilen bu eserin ilk sayfalarında, kitap ve müellifiyle ilgili Arapça olarak şu bilgiler bulunmak-tadır: "Gayret ve dikkatimi İlahî mahlasıyla meşhur olmuş Abdullah İ-lâhî'ye ait olan Necâtü'l-Ervâh Min Densi'l-Eşbâh adındaki başka bir kitaba yönelttim. O, bu kitabında keşf, zevk, vecd ve şevk ehlinin sözlerini toplamıştır".²²⁵ Eserin ne maksatla yazıldığı açık bir şekilde belirtilmediği gibi, nerede ve ne zaman kaleme alındığı da kaydedilmemiştir. Bununla birlikte Süleymaniye Ktp. Pertev Kit. Nu:634'de kayıtlı olan nüshasının başındaki "bi hatt-ı Seyid Ahmed b. Muhammed El-Buharî. 889 h."²²⁶ ibaresine dayana-

²¹⁶ age, 102a, 105a.

²¹⁷ age, 102a, 103b, 114b, 125a.

²¹⁸ age, 108a, 112a, 115a, 122b.

²¹⁹ age, 106b.

²²⁰ age, 99b, 127a. Esrarname'nin diğer nüshaları: Süleymaniye Ktp.Serez Kit.nu:39 10, Yazma Bağışlar Kit.nu:1978, Haşim Paşa Kit.nu:15, Mihrişah Kit.nu:443, 195, Kasıdecizade Kit.nu:343, Pertevniyal Kit.nu:981; İstanbul Üniversitesi Ktp. Türkçe.nu:950, 1955, 6417, 2145; Atatürk Ktp.Osman Ergin Kit.nu:317, 427; Topkapı Ktp.nu:156, 219, Yeniler Kit.nu:1765; BEEK, Genel Kit.nu:572.

²²¹ Lami-i, age, 462; Mecdi, age, 265; Latifi, age, 57; Katip Çelebi, age, II, 1928; Şeyhi, age, 203a; İlahi, Necatü'l-Ervah I, 9a; Mehmed Süreyya, age, III, 362; OM, I, 202; Hoca-zade, Ziyaret-i Evliya, 14.

²²² Müstakimzade, Mecelletü'n-Nisab, 114a.

²²³ Katip Çelebi, age, I, 379; Kehhale, age, VI, 36; Bağdadi, Esmâü'l-Müellifin, I, 470.

²²⁴ Ertaylan, age, 3, 11.

²²⁵ İlahi, Necatü'l-Ervah III, 72b.

²²⁶ age, 118a.

rak, eserin bu tarihte ya da daha önceki yıllarda yazıldığı söylenebilir.

Müellif, bu eserinde mükâşefe ve tevhid ilmi, ittihat, abdal, ümenâ, evtâd, kutub, havâtır, mürşid, uzlet-makam münasebeti, sufiye şeklindeki tesmiyenin nedenleri, tasavvufî hal ve makamları ele alıp incelemiş, bu arada şiirin yanında²²⁷ bir çok ayet ve hadis kullanmış, gerekli gördüğü yerlerde bazı büyük sufilerin konuyu açıklayıcı sözlerini de kaydetmeyi ihmal etmemiştir. Eserinde Şeyh Attar, Ebu'l- Kasım Gûrganî, Şeyh Mecdüddin Bağdadî, Cüneyd-i Bağdadî gib mutasavvıflardan kaynağını belirtmeksizin iktibaslarda bulunan müellif, alıntı yapmaksızın Bayezid, Şeyh Yusuf Hemedanî ve Şeyh Attar'ın isimlerini,²²⁸ kitap olarak da Mesnevî-i Mevlevî'yi²²⁹ konular içerisinde zikretmiştir.

889 h. yılında Seyid Ahmed b. Muhammed el- Buharî tarafından istinsah edilen bir nüshası, Süleymaniye Ktp. Pertev Paşa Kit. Nu:634'de kayıtlıdır. 205x145 (145x95)mm. ebadında, 72b-118a vr. 21 st. halinde, siyah ve kırmızı mürekkeple ve ta'likle istinsah edilmiştir.

Eserin başı: Elhamdü lillâhi'l-muhtecb bi-kibriyêihi min derki'l-hayâli ve-l-uyûn.

Eserin sonu: Hırs ru'yet koydem nî cuş.²³⁰

D- Risâletü'l-Vücûd

Üç varaktan ibaret olan bu eser, isminden de anlaşılacağı üzere, vahdet-i vücud konusunda Arapça olarak kaleme alınmış küçük bir risaledir. Risâle fi-Beyânî'l-Vücûd, Risâle-i Beyân-ı Vücûd, Risâle-i Vücûd isimleriyle de anılan bu risalesinde müellif, kendi ismini, risalesini yazdığı yer ve zamanı belirtmemiştir. Ancak risalenin başına "Heze risaletün li's-Şeyh İlâhî fi-Beyânî'l-Vücûd" ibaresi kaydedilmiştir.²³¹ Müellif, bu eseri kaleme alış amacını şu şekilde açıklama gereği duymuştur: "Bu kitab, ne bütün insanlar ve avam için, ne de ha-

²²⁷ age, 82b, 87a, 92a, 99a, 105b, 106a, 109b, 115a.

²²⁸ age, 92a, 99b, 105b, 106a, 109b, 115a, 89a, 92ab, 79a, 87b, 117a.

²²⁹ age, 82b.

²³⁰ age, 72b, 118a. Necatü'l-Ervah'ın diğer nüshaları: Süleymaniye Ktp. Haşim Paşa Kit.nu:58, Mihrişah Kit.nu:202, Pertev Paşa Kit.nu:634.

²³¹ İlâhi, Risâletü'l-Vücûd, (Süleymaniye Ktp. Mihrişah Kit.nu:203), vr:40b.

vas için, aksine hâssü'l-havâsın maksuda vâsıl olmadan önce seyr ü sü-lukları esnasında faydalanmaları için yazıldı".²³²

İlâhî, vahdet-i vücud konusunu ele aldığı bu risalesinin başında "varlık, O'nun zatının ayn'ıdır. O'nun dışındakiler, O'na göre fazla-lıktır. Varlık bir ve müsterektir. Mazâhir ve a'yândan mücerred olan gerçek varlığa, mümkün varlıkların mevcudiyeti, zıt değildir. O'nun izzet ve kudsiyeti eşyada zuhuruna muhalif değildir."²³³ şeklindeki a-çıklamalarından sonra cem', hakikatü'l-hakâik, ehadiyyetü'l-cem', fakr, fena, zuhur, tecelli, Allah (C.C.)'ın isim ve sıfatları gibi konuları ve hazarât-ı hamsı ele almıştır. Diğer eserlerinde ele aldığı konuları açıklarken sık sık ayet, hadis ve şiir örnekleri kullanan ve klasik dönem sufilerinden iktibaslar yapan ilâhî, bu risalesinde bu geleneği devam ettirmemiştir.

Müstensihi ve istinsah tarihi belli olmayan bir nüshası, Süleymaniye Ktp. Mihrişah Kit. nu:203'de kayıtlıdır. 240x150 (190x100)mm. ebadında, 40-43vr. 15st. halinde, ta'likle ve siyah mürekkeple istinsah edilmiş olup meşin ciltlidir.

E- Risâle-i Ehadiye

Müellif, kendini "Abdullah el-ma'ruf bi-İlâhî" şeklinde tanıttığı bu eserinde²³⁴, Farsça olarak tasavvufi düşünce ve vahdet-i vücudun önemli istilahlarına açıklık getirmektedir.²³⁵ Konuları beş bölümde ele alan ilâhî, birinci bölümde alem-i lahut, cem'ü'l-cem', mahiyetü'l-mahiyât, hüviyyetü'l-gayb, gayb-ı meçhul ve ehadiyeti, ikinci bölümde alem-i ceberrut, alem-i sıfât, berzâhu'l-berâzih, vahidiyyet, birinci akıl, nefis-i küllî, muhit-i a'yân-ı sabiteyi incelemiştir. Alem-i melekut, alem-i ervâh, rububiyyet, gayb, emr, batin, nüfus ve akılları üçüncü bölümde, alem-i mülk, alem-i a'sâr u ecsâmı ise dördüncü bölümde konu edinen müellif, beşinci bölümde de alem-i nasut, alem-i insan-

²³² age, 42b.

²³³ age, 40b, 41b.

²³⁴ İlâhî, Risale-i Ehadiye, (Süleymaniye Ktp. şehit Ali Paşa Kit.nu:1390), vr:79a.

²³⁵ Kara, Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler, 162; İst.A, I, 17; DİA, I, 112 (Abdullah İlâhî mad.)

ı kamil ü mazhar u mir'ât ve hâtemü'l-mevcudât ve illet-i gâiyye konularını açıklamaya çalışmıştır.²³⁶

Bir nüshası Süleymaniye Ktp. Şehit Ali Kit. nu:1390'da kayıtlıdır. 152x105 (115x63)mm. ebadında, 78-108vr. 15st. halinde, nesihle istinsah edilmiştir.

F- Menâzilü'l-Kulûb

Ruzbihân-ı Baklî'nin Risâle-i Kuds adlı eserine Farsça olarak yaptığı bir şerhtir. Bu şerh, Muhammed Tâkî'nin Ruzbihannâme adlı eserinin içinde yayınlanmıştır. (387-421, Tahran, 1968)²³⁷ Araştırmalara rağmen henüz ulaşılammıştır.

II- Keşfü'l-Vâridât'ın Tanıtım ve Tahlili

İlâhî'nin, Şeyh Bedreddin'in Vâridât adlı eserine yaptığı bir şerh olan bu kitabına geçmeden önce, bu şerhin ehemmiyetini ve Abdullah İlâhî'nin fikir dünyasını daha iyi kavramaya yardımcı olacağından dolayı, Şeyh Bedreddin ve Vâridât'ı hakkında kısa ve öz bilgi vermek faydadan hali olmasa gerektir.

A- Şeyh Bedreddin

Edirne yakınlarındaki Simavna kasabasında 740-770/1339-1368 tarihleri arasında doğdu. İlk tahsiline babasının yanında başlayan Bedreddin, daha sonra Mevlana Yusuf'dan sarf-nahiv ve fıkıh okudu. Bir müddet Bursa kadısı Koca Efendi'nin derslerine devam etti. Daha sonraları Konya'ya gidip, Mevlana Fazlullah'tan mantık ve astronomi, Kudüste İbnü'l-Askalani'den hadis ve Kahire'de Mubarek Şah'tan akli ilimleri okudu. Seviyesini fark eden Sultan Berkuk, onu saray hocalığına tayin etti. Daha sonra Şeyh Hüseyin Ahlatî'ye intisab eden Bedreddin, onun ölümü üzerine posta oturdu. Diğer şeyhlerle arasının açılması üzerine Filistin, Şam, Halep, Konya üzerinden Tire'ye gelip sonraları isyana liderlik edecek olan Börklüce Mustafa ile tanıştı. Ardından Sakız Adası, İzmir ve Kütahya'ya uğrayıp orada Torlak Kemal ile tanıştı. Bursa ve Gelibolu üzerinden Edirne'ye varıp ebeveynine kavuştu. Musa

²³⁶ İlâhî, Risale-i Ehadiye, 78b-108a.

²³⁷ DİA, I, 112 (Abdullah İlâhî mad.); İst.A, I, 17.

Çelebi, onu kazaskerliğe tayin etti. Musa Çelebi'yi yenen kardeşi Mehmed Çelebi ise Bedreddin'i ailesi ile birlikte İznik'te göz hapsine aldı. Bu durumu kabullenemeyen Şeyh, 1414'te İznik'ten kaçtı. Deliorman'a yerleşip başta Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal olmak üzere, her tarafa adamlar göndererek nüfuz alanını genişletti. Bunun üzerine Çelebi Sultan Mehmed'in gönderdiği kuvvetler isyanı bastırarak Şeyh'i ele geçirdiler ve Sultan'ın huzuruna getirdiler. Mevlana Haydar Acemi'nin de içinde bulunduğu ilim heyetinin verdiği fetva üzerine, 1420 yılında Serez'de idam edilmiştir. Fıkıh, tefsir, sarf-nahiv ve tasavvuf alanlarında eser veren Bedreddin, özellikle fıkıh ve tasavvufta temayül etmiş, hatta müçtehid derecesinde bir alim olarak kabul edilmiştir.²³⁸

Şeyh Bedreddin ve hareketini indî, ideolojik değerlendirmelere tabi tutanların vardıkları netice ve kanaatları çok farklı olmuş, kimi yerde materyalist, sosyalist, laik, liberal, kollektivist, sosyal demokrat, dinde reformist şeyh²³⁹, kimi yerde de mülhid, ibâhî ve ihtilalci²⁴⁰ olarak sunulmuştur. Şeyh'in torunu olan Halil b. İsmail ve Taşköprüzade, Şeyh'in kendisine yöneltilen ağır ithamlardan beri olduğu kanaatindedirler. Ayrıca İbn-i Arabşah, Seyyid Şerif Cürcanî, Ebu's-Suud'un babası Muslihuddin Yavsi, Bursa'lı İsmail Hakkı, Muhammed Nuru'l-Arabî, Abdullah İlâhî, Niyazî-i Mısri, Şeyhü'l-İslam Musa Kazım Efendi, Muhammed Sırrî, Muhammed b. Ahmed de Şeyh'in lehinde düşünenlerdendir. Sofya'lı Balî, onun halifesi Nureddinzâde, Aziz Mahmud Hüdâyî, Şeyhü'l-İslam Arif Hikmet Bey, Mevlana Alaeddin Ali el-Arabî, Lütfü Beyzâde, Ebu's-Suud Efendi, İdris-i Bitlisî, Belgrat'lı Münirî'nin Şeyh hakkındaki kanaatları, oldukça menfi ve ağırdır.²⁴¹

B- Vâridât'ın Terceme ve Şerhleri

²³⁸ DİA, V, 333 (Bedreddin Simavi mad.) Daha geniş bilgi için bkz: Necdet Kurdakul, Bütün Yönleriyle Şeyh Bedreddin, (İstanbul, 1977); Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi, I, 335-346, (İstanbul, 1977).

²³⁹ Uyanık, Mevlüt, "Osmanlı Düşünce Tarihinde Bir Muhalefet Olarak Şeyh Bedreddin ve Hareketinin Tahlili" BELLETEN, c: LV, sa: 219, (Ağustos, 1991), sh: 342-343.

²⁴⁰ İA, II, 444-446 (Bedreddin Simavi mad.); Şapolyo, age, 422.

²⁴¹ DİA, V, 334 (Bedreddin Simavi mad.); İA, II, 444-446 (Bedreddin Simavi mad.); Kara, Mustafa, Niyazi-i Mısri, 56-57, (Ankara, 1994); Şapolyo, age, 431; Ateş, Süleyman, İşari Tefsir Okulu, 221, (Ankara, 1974); Eyüboğlu, İ. Zeki, Şeyh Bedreddin ve Varidat'ı, 338, (İstanbul, 1980); Katip Çelebi, age, II, 1995; Gölpınarlı, Şeyh Bedreddin, 46.

Şeyh Bedreddin'in İznik ya da Rumeli'de verdiği felsefî, tasavvufî ve kelamî derslerinden oluşan Vâridât, ihtiva ettiği fikirler sebebiyle, hakkında yoğun tartışmaların yapıldığı bir eserdir. Hz.İsa (as)'ın ölümü, haşır, cennet ve cennet nimetleri, melekler, şeytan ve cin, alemin kıdemi gibi konulara klasik çizginin dışına taşan yorumlar getirmiş ve sert tepkilere muhatap olmuştur. Aslı Arapça olan Vâridât, Muhammed b.Ahmed, Musa Kazım Efendi, M.Rahmi Balaban, Bezmi Nusret Kaygusuz, Abdülbaki Gölpınarlı, Cemil Yener, Cengiz Ketene, Zeynel Abidin Namık ve Muhammed Sırrî tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.²⁴²

Yoğun tartışma ve derin görüş ayrılıklarına sebep olan Vâridât, bir çok kişi tarafından farklı maksatlarla şerhedilmiştir. Şeyh Muhyiddin Muhammed b.Mustafa el-İskilibî (öl.920/1514), Hakikatü'l-Hakâik fi-Keşfi Esrârî'd-Dakâik adını verdiği Vâridât şerhinin²⁴³ baş tarafında Şeyh Bedreddin'i şu övücü cümlelerle tanıtır: "Bu risaleyi, Peygamber(sav)'ın şeriatının güneşi, Mustafa yolunun Bedr'i, Muhammed'e mensup hakikatın mazharı, ulaşan ve ulaştıran irşad ıssı kişilerin övücüsü, Hakk'ı bir bilen arif ve gerçeği gerçekleştirmiş erlerin seçkini, olgunluğa erenlerin en olgunlarının en olgunu, gerçek ve yakın mertebesine varanların en ileri olanı telif etmiştir. Allah(cc) sırrını kutlasın."²⁴⁴

Vâridât'ın bir kısmını Arapça olarak şerh edip Letâifü't-Tahkîkât fi-Şerhi'l-Vâridât²⁴⁵ adını veren Muhammed Nuru'l-Arabî, bu eserinde "Sultânü'l-Muhakkıkîn" lakabıyla tebciil ettiği Şeyh Bedreddin'in efkârını, bazı şârihler gibi ta'dile değil, tavzihe çalışmış ve şerhettiği kısımdaki fikirlerini aynen kabul edip, Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Gazalî, Ebu Talib Mekki gibi sufilerden ve Nesefî Akâidi ve Nakşûl-Fusûs gibi kitaplardan yaptığı iktibaslarla açıklamaya çalışmış-

²⁴² Eyüboğlu, age, 336-337; Gölpınarlı, Şeyh Bedreddin, 43-44.

²⁴³ Katip Çelebi, age, II, 1995; OM, I, 64; Gölpınarlı, Şeyh Bedreddin, 42; Ateş, age, 221; Eyüboğlu, age, 338.

²⁴⁴ Gölpınarlı, Şeyh Bedreddin, 42. Bir nüshası için bkz: Süleymaniye Ktp. Nafiz Paşa Kit.nu:1234.

²⁴⁵ Bağdadi, İsmail Paşa, İzahü'l-Meknun fi'z-Zeyli ale Keşfi'z-Zünun, II, 699, (İstanbul, 1947); OM, I, 64; Gölpınarlı, Şeyh Bedreddin, 42-43; am, Melamilik, 286; Eyüboğlu, age, 338; Kaygusuz, age, 108; Kurdakul, age, 354.

tır.²⁴⁶ Nuru'l-Arabî'nin halifelerinden olan Harirîzâde Seyyid Kemalüddin'in de Vâridât'ı Türkçe olarak şerhettiği belirtilmektedir.²⁴⁷

Vâridât'ın diğer bir şarihi olan Nureddinzâde Muhyiddin Muhammed b. Mustafa (öl.981/1573), eserinde ²⁴⁸ Şeyh Bedreddin'in Ahiret, âlemin kıdemi, cin, şeytan, melek, irade ve ihtiyar, Hz.İsa (as) ve mehdi hakkındaki fikirlerini şiddetle reddetmiş olup Varidat'a reddiye yazan bir sufi olarak tanınmıştır. Vâridât'ı şerhedenleri hatalı bulan ve onları tenkit eden Nureddinzâde, eserini Ehl-i Sünnet'in inanç esaslarını açıklayıp insanların sapma ve saptırılmalarını önlemek maksadıyla yazdığını ve Şeyh Bedreddin'in Şeyh-i Ekber'i istismar ettiğini ifade ettikten sonra, Vâridât'taki fikirleri, büyük bir sufi olarak kabul ettiği Şeyh-i Ekber'in Fütûhât-ı Mekkiyye'sinden yaptığı alıntılarla reddetmiştir.²⁴⁹ Şeyhü'l-İslam Ebu's-Suud Efendi'nin babası Muhyiddin İmâdî'nin de, Vâridât'ı şerhettiği rivayet edilmektedir.²⁵⁰

C-Keşfü'l-Vâridât'ın Tanıtımı

İlâhî, Şeyh Bedreddin'in Vâridât adlı meşhur eserine Arapça olarak yaptığı şerhinin başında, Şeyh Bedreddin hakkındaki kanaatini, şu kelimelerle ifadelendirmektedir: " Kutbu'l-vâsılîn, sultânü'l-muhakkıkîn, mübeyyinü turuki'l-hakâik, mükemmilü nüfûsi'l-halâik, sâhibü ilmi'd-dirâse ve'l-virâse, kemâlü'l-mille ve'd-dîn, Mahmud b. kâdî el-müştehir bi-Şeyh Bedreddin ".²⁵¹

Vâridât'ı "onun manası, yüksek, ilahî, ünsî, kudsî makamlara vâsıl olanlar için açıktır. Bu yüzden Hakk'ı idrak etmekten perdelenmiş olanlar, bu esere ta'n ettiler." sözleri ile öven ilahi, kendisini "el-abdu'd-daîf Abdullah el-ma'ruf bi-İlâhî" şeklinde tanıtmış,²⁵² eserini telif sebebini ise şöyle açıklamıştır: "hakikat ilminden pek nasibi olmayanların gönülleri, Vâridât'ın işaretleri, nükteleri ve incelikle-

²⁴⁶ Gölpınarlı, Melamiler, 250-261. Nüshaları için bkz: Süleymaniye Ktp.Hacı Mahmud Efendi Kit.nu:2663, Tahir Ağa Kit.nu:26.

²⁴⁷ OM, I, 64; Kaygusuz, age, 108.

²⁴⁸ Katip Çelebi, age, II, 1995; Brockelman, GAL, suppl. II, 315, (Leiden, 1938); OM, I, 64; Gölpınarlı, Şeyh Bedreddin, 45; Eyüboğlu, age, 338; Kaygusuz, age, 108.

²⁴⁹ Gölpınarlı, Şeyh Bedreddin, 45-46. Nüshaları için bkz: (Süleymaniye Ktp.Serez Kit.nu:1103).

²⁵⁰ Kaygusuz, age, 108.

²⁵¹ İlâhî, Keşfü'l-Varidat Li-Talibi'l-Kemalat ve Gayeti'd-Derecat II, (Süleymaniye Ktp.Şehit Ali Paşa Kit.nu:1325), vr:1a.

²⁵² age, 1a.

rini anlamak için iştihak duydular. Bunun üzerine ben de bu kitabı gücüm yettiği kadar şerhetmek istedim." ²⁵³ Bu ifadelerinden ve Vâridât'a müsbet yaklaşımından anlaşılıyor ki, İlâhî, şerhini tenkit için değil, tamamıyla Vâridât'ın daha iyi anlaşılması için yazmıştır. ²⁵⁴ 890/1485 yılında yazıldığı anlaşılan ²⁵⁵ bu esere Keşfü'l-Vâridât Li-Tâlibi'l-Ke-mâlât ve Gâyeti'd-Derecât ismi verildiği belirtilirken, ²⁵⁶ yazıldığı yer hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir.

Hız. Ali, Hız. Ömer, Abdullah b. Mes'ud, Muhammed b. İsmail, Bayezid-i Bistamî, Şeyh Attar, İbnü'l-Arabî, Ebu Yezid er-Ramramî, Ebu'l-Kasım el-Kissî, Mevlevî-i Konevî, Zünnun gibi şahsiyetlerin sözlerini aktaran İlâhî, görebildiğimiz kadarıyla kaynak olarak Fütûhât-ı Mekkiyye, ²⁵⁷ Füsûsu'l-Hikem, ²⁵⁸ Kuşeyrî Risalesi ²⁵⁹ ve Mirsâdü'l-İbâd'ı ²⁶⁰ göstermiş, İhyâ-yı Ulûmi'd-Dîn, Kimyâ-yı Saâdet, Taarruf, Avârifü'l-Maârif, Tefsîru'l-Vecîz adlı eserleri, isim vererek mridlerine tavsiye etmiştir. ²⁶¹ Yer yer ayet, hadis ve şiir örnekleri kullanan İlâhî, irade ve Alah(cc)'ın cüziyyâtı bilmesi konularında zahir uleması ve ke-lamcılarla birlikte, filozofları, özellikle de ismini belirterek İbn-i Sina'ya eleştiriler yöneltmiştir. ²⁶²

Derviş Aziz tarafından yazılmış, 1112h. tarihli bir nüshası, Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa Kit.nu:1325'de kayıtlıdır. 211x135 (139x80)mm ebadında, 109vr. 17st. halinde, ta'likle istinsah edilmiştir. ²⁶³

Ç-Vâridât'taki Tartışmalı Konular ve Abdullah İlâhî'nin Yorumları

1-Ahiret Meseleleri

²⁵³ age, 1a..

²⁵⁴ Gölpınarlı, Şeyh bedreddin, 42-43.

²⁵⁵ İlâhî, Keşfü'l-Varidat II, 107a.

²⁵⁶ age, 2a. Keşfü'l-Varidat'tan bahseden kaynaklar: Katip Çelebi, age, II, 1995; Kehhale, age, VI, 36; Bağdadi, Esmâü'l-Müellifin, I, 470; OM, I, 202; Brockelman, GAL, suppl. II, 315.

²⁵⁷ İlâhî, Keşfü'l-Varidat II, 11a, 107a; ae I, (Atatürk Ktp. Osman Ergin Kit.nu:414), vr:50a.

²⁵⁸ age II, 36b-37a.

²⁵⁹ age, 92a.

²⁶⁰ age I, 14a, 15a.

²⁶¹ age II, 70a.

²⁶² age II, 49a, 10b.

²⁶³ Keşfü'l-Varidat'ın nüshaları: Süleymaniye Ktp. Nafiz Paşa Kit.nu:1235; Atatürk Ktp. Osman Ergin Kit.nu:414.

İlâhî'ye göre Şeyh Bedreddin'in " Ahiret meseleleri, cahillerin zannettiği gibi değildir."²⁶⁴ şeklindeki sözü, ahiret meseleleri ve tevhit ilmi ile ilgili bilgilerin müminlere vacip olduğuna, fakat bu konuda zahir ulemasına güvenilemeyeceğine işaret etmektedir. Şeyh'in sözünde geçen "cahiller" kelimesiyle işaret edilen, ulema-yı rüsumdur. Bunların cehaleti, iki tür cehaletten oluşmaktadır; Biri bilgisizlik, diğeri ise bilgisizliğin yanında akıllarına çok güvenmeleri sonucu keşf ve zevk mertebelerine ulaşamamaları, marifet ve müşahade makamına erememeleridir. Halbuki kendilerine uyulması gereken enbiya ve evliya, bilgilerini ilahi kaynaktan elde ederler. Bu sebeple onların bilgisi, daha umumidir.²⁶⁵

2-Haşr

İlâhî'ye göre Şeyh'in "Bu beden baki kalmayacağı gibi, ölüden sonra dağılan bölümlerinin yeniden birleşmesi de mümkün değildir. Ölülerin diriltilmesindeki amaç da bu değildir."²⁶⁶ şeklindeki haşr ile ilgili sözlerinden kasıt, hakkında haber-i sadık olan cesedlerin diriltilmesini inkar değil, avamın ve cahillerin haşr konusundaki iddialarını reddetmek ve onların zannının doğru olmadığını ifade etmektir. Çünkü onların cesedlerin haşrı konusunda evliya, enbiya ve Hakk'tan elde ettikleri keşf-i ilahîleri yoktur. İlâhî'nin vardığı netice şu ifadeleriyle açıklık kazanmaktadır: " Ruhanî haşr, cismanî haşra göre daha latif ve daha inceliğe layıktır. Zira bu, ancak ruhun vasıtasıyla meydana gelir."²⁶⁷ Bir başka yerde " Neşet-i ûlâ, örneksiz bir şekilde Alk(cc) tarafından var edildiği gibi, neş'et-i âhire de örneksiz bir şekilde O'nun tarafından yaratılır." diyen İlâhî, haşrı inkar edenlere ayet ve hadislerle cevap vermiştir.²⁶⁸ Netice olarak İlâhî'nin, Şeyh'in düşüncesine katıldığı, zahir ulemasının savunduğu bedeni haşra karşı filozofların da sahiplendiği ruhi haşrı tercih ettiği, söylenebilir.

3-Cennet Nimetleri ve Cehennem Azabı

²⁶⁴ Şeyh Bedreddin, Varidat, 1, terc: Cengiz Ketene, (Ankara, 1990).

²⁶⁵ İlâhî, Keşfü'l-Varidat II, 3a.

²⁶⁶ Şeyh Bedreddin, age, 1.

²⁶⁷ İlâhî, Keşfü'l-Varidat II, 4a.

²⁶⁸ age, 10a.

Vâridât'ın ilgili cümleleri şunlardır: "Cennet, köşkler, ağaçlar, huriler, ırmaklar, meyvalar, azab, ateş ve benzerleri, rivayetlerde söylendiği ve eserlerde anlatıldığı gibi sadece görüntülerle izah edilemez. Onların başka anlamları da vardır."²⁶⁹ İlâhî'ye göre de Cennet nimetleri, Cehennem azabı ve ateşi, sadece zahirine münhasır değildir. Çünkü Hz.Rasul(sav)'ün her ayetin zahiri, batını, mutlakı ve haddi de içinde olmak üzere yedi,bazı rivayetlerde ise yetmiş batını, yani farklı yorumu olduğunu ifade eden sözleri vardır. Dolayısıyla işaret edilen yorumlara enbiya ve evliyanın vakıf olacağı kabul edilmeli, onlara teslimiyet gösterilmelidir.²⁷⁰ Cahiller ve avamın iddialarının insanı tatmin etmediğini, çekememezliği bir kenara bırakıp gerçeği olduğu gibi kabul etmek gerektiğini belirten İlâhî, avamın Ahiret meselelerinde mahcub olduğunu, bunların akli ve tecrübi bilgilerle çözmenin imkan dahiline girmediğini, " Gözler kör olmaz,fakat kalpler kör olur " (Hacc,46) ve "Sağırdırlar, kördürler, dilsizdirler"(Bakara, 18) ayetlerinin de buna işaret ettiğini kaydetmiştir. Ona göre keşf ehlinin bu kulak göz, dil ve kalpten başka görececek gözleri, duyacak kulakları, konuşacak dilleri ve düşünecek kalpleri vardır. Onlar, cennetin yeşil bir bahçe olduğunu söylerler.²⁷¹

İlâhî'nin yorumuna göre, Cennet'in pınar ve nehirleri, tevhit, keşf ve zevk ilimlerine ait suların menbalarıdır. Meyveler ise kalbe gıda ve ruha besin olan maarif ve hikmetleri ifade eder. Ağaçlar da Hakk'ın sıfat ve fiillerinin tam mazharı haline gelmiş olan insan-ı kamile işarettir.²⁷² Azab ve lezzet, sıfatlarla ilgilidir. Azab, şehvi ve diğer kötü sıfatlarla muttasıf, dolayısıyla hakıkata ulaşamamış bedeninin eseridir.²⁷³ Fakat bu ifadelerden cismani cennet ve nimetlerinin inkar edildiği anlaşılmamalıdır.²⁷⁴ Görüldüğü gibi İlâhî, Cennet nimetleri ve Cehennem azabının cismanîliğini inkar etmeyen, fakat sırf zahire bağlanıp kalan ulema-yı rûsuma tepki gösteren Şeyh Bedreddin'in düşüncelerine aynen katılmakta, zahiri reddetmeksizin sembolik yorumlar yapmaktadır.

²⁶⁹ Şeyh Bedreddin, age, 1.

²⁷⁰ İlâhî, Keşfü'l-Varidat II, 4b.

²⁷¹ age, 5b-6a.

²⁷² age, 4b-5a.

²⁷³ age, 21b.

²⁷⁴ age, 11b.

4-Melek, Cin ve Şeytan

Vâridât'ın ilgili ibaresi şudur: "Seni Allah'a yaklaştıran her şey, melektir. Ondan başkasına yaklaştıranlar ise şeytandır. Cin ise ikisinin arasındadır."²⁷⁵ İlâhî'ye göre melek, lügatta kuvvet ve şiddet anlamına gelir. Bundan dolayı melaikenin canlı surette işleyen güçler olduğu söylenmiştir. Melek, Dıhyetü'l-Kelbî'nin suretine girdiği gibi, bu şekilde de temessül edebilir. Melek şeklinde isimlendirilmesi ise cismani aleme, alem-i şehadete ilahî eserlerin ve rabbanî ahkâmın ulaştırıcıları olmalarına dayanır. ²⁷⁶

Cinler, meâric mi'n-nârdan, yani hava ile karışık ateşten, Hz. Adem(as) ise su ve topraktan yaratılmıştır. Neticede her ikisi de iki unsurdan terkip edilmiştir. Fakat cinler, ana maddeleri sebebiyle görülemezler.²⁷⁷

Şetan isminin uzaklık manasına gelen "şütûn" kelimesinden türetildiğini belirten İlâhî'ye göre İblis, ne yer ne de semavî meleklerden değildir. Öyle olsaydı, ya doğrudan Allah(cc)'ın emrine uyarak, ya da Hz. Adem (as)'ın şerefini kavramak suretiyle emre itaat ederdi. Bilakis o, cinnî yani süflî melaike ve yer güçlerindendir. Fakat aklî ufka yükselmek ve cüz'î manaları idrak etmek için yaratılmış olan semavî melekler arasında yetişmiştir.²⁷⁸ Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere hem Şeyh'in hem de İlâhî'nin bu konuda sünnî çizgiyi aştıkları söylenemez.

5-İrade ve İhtiyar

Onun nazarında kendisinin Hakk dışında hususî bir valîği, fiili, ihtiyar ve iradesi olduğunu söyleyenlerin iddiası, batıldır. Çünkü fiillerin hepsi Allah'a aittir. Suret ise bu fiillerin suduru için bir alet konumundadır. Bu durum, Allah'a yakınlaşmanın bir neticesidir. Bu makamda olan keşf ehli, halkın gerçek değil ma'kul, Hakk'ın ise mahsus ve meşhud olduğunu müşahade eder. "Onun kulağı, gözü olurum..." (Buhari, Rekaik, 38; İbn-i Mace, Fiten, 38) hadis-i kudsisi de buna işaret et-

²⁷⁵ Şeyh Bedreddin, age, 3.

²⁷⁶ İlâhî, Keşfü'l-Varidat II, 20b.

²⁷⁷ age I, 10a.

²⁷⁸ age, 14b.

mektedir. Hakk'ın dışında hususi vücut ve irade görmeyen keşf ehli, tatlı su gibidir. Aksini savunanlar ise ağzı kavuran tuza benzer. Nakıs akıl kabul etmese de , bu böyledir. Çünkü bunlar, fikir ve nazarla değil, ancak müşahade ile bilinir.²⁷⁹

İrade ve ihtiyar konusunda kelacıların derde şifa olamayacağını ifade eden İlâhî'ye göre, Allah'ın küfür ve masiyete rızası yoktur. Nehyedilen her şey kabih, vacip, mendup ve mubah kılınanlar ise hasendir. Hayvanların fiilleri bu sınıflamaya girmezken, çocuğun fiilleri, husn-kubh açısından ihtilaflıdır. Husn ve kubhun ancak şer'i bir hükümle belirlenebileceğini belirten yazar, şer'i bir dayanağı olan husn ve kubh konusunda akla yer olmadığını düşünmektedir.²⁸⁰ Şeyh'i tasdik eden İlâhî'nin bu fikirleri, kelmacıların düşüncelerine zıt olmakla birlikte, genel tasavvufi telakkinin bir tekrarından ibarettir.

6-Alemin Kıdemi

Şeyh Bedreddin'in " Kainat,cinsi, türü ve özü yönünden kadimdir." şeklindeki alemin kıdeminin ifade eden sözlerini şerhe başlayan İlâhî, önce kapsamını belirlemek için alemin tarifini yapıyor; Alem, Allah'ın dışındaki varlıkları kapsar. Kainatı içeren alem-i ekber ve insanı ifade eden alem-i asgarın her ikisi de, Allah'ın ezeli-ebedi ilminde mevcuttur. Bunun zorunlu neticesi olarak ilmi kadim olduğundan alemin kendisi de kıdem sıfatını kazanır. Allah, alemi var etmeyi irade ettiğinde , kendisinin "hebâ", düşünürlerin ise külli heyula dediği şey ortaya çıktı. Allah, nuru ile bu "hebâ"ya tecelli etti. Bu "hebâ"nın içerisinde her şeyin kuvvet ve kabiliyetine paralel bir yeri vardır. Her şeyin aslı, cevheri, burada saklıdır. "Hebâ"da alemin ayn'ı varken, Hakk'ın zatı ile kaim ilminde alem, tafsilsiz olarak vardır. Vahdet-i vücud düşüncesi içerisinde varlık mertebelerinden bahseden ve alemin Hakk'tan meydana geldiğini ifade eden İlahi, Hakk'ın varlığı ile alemin varlığının özdeşleştirilemeyeceğini vurgulayarak vahdet-i mutlak ve panteizm düşüncelerini zımnen tenkit etmiştir.²⁸¹ Bu ifadelerden anlaşılıyor ki İlâhî, varlıkların hadis olduğuna inanan u-

²⁷⁹ age II,19b,25b,26a; ae I,18a.

²⁸⁰ age I,20b.

²⁸¹ age I,19a; ae II,27a.

lemanın aksine alemin kıdemini savunan Şeyh'e, filozoflara ve İbnü'l-Arabî'ye katılmaktadır.²⁸²

7-Sema'

Mola İlâhî'ye göre sema', mulak ve nağmelerle mukayyed olmak üzere iki kısma ayrılır; Mutlak sema', ilahî-ruhanî niteliklere sahip olup, büyük kişilere hastır. Manayı anlamada tesirli olan sema çeşididir. Mukayyed sema' ise yaranını nağmeleriyle etkileyen tabiî semayı ifade eder. İlâhî, insan bedeninin devrî ve gayr-ı devrî hareketlerinin feleğin altında kalan ruh-ı hayvanîden olduğunu belittikten sonra, semayı duyup büyük manalar anladığını, duymamış olsaydı hareket etmeyeceğini iddia eden kimseden uzak durmayı tavsiye etmiştir.²⁸³

İnsanın, en büyük unsuru toprak olduğundan, semayı duyunca aslına meyledip oturması gerektiğini, bunun tabii değil kuvvetli bir ilahi varidinin sonucu olduğunu iddia eden İlâhî,²⁸⁴ semayı duyduğunda hareket edenlere şu ağır tenkitleri yöneltmiştir. "Kendisine geldiğinde seni hareket ettiren nedir diye sorsan, bu güzel nağmeler bana şunu şunu hatırlattı...diyecektir. Nağmenin tesiri açısından seninle devenin arasında hiç bir fark yoktur. Bir ayet okuyun ona . Bu ayet, derin manalar ihtiva ediyor diyecektir. Fakat onu ne bir hal, ne fena, ne de bir hareket tutmaz. Senin semайдan hasıl olan, ancak cehalettir. ²⁸⁵ Semaın etkisiyle hareket etmemeyi şart koşan İlâhî, cezbe ve istiğrak halinin galip olduğu durumlarda, sadece zaruret miktarı harekete cevaz vermektedir.²⁸⁶ Görüldüğü gibi semaı mutlak olarak helal gören, ona herhangi bir sınırlama getirmeyen Şeyh'e karşılık İlâhî, semaı ikiye ayırarak sınırlamakta, klasik Nakşî anlayışa sadık kalıp mûsikîye cevaz vermemektedir.²⁸⁷

8-Hz.İsa (as)

²⁸² Yılmaz, Kamil, age, 305.

²⁸³ İlahi, Keşfü'l-Varidat II, 43b.

²⁸⁴ age, 44b.

²⁸⁵ age, 44a.

²⁸⁶ age, 102a.

²⁸⁷ Geniş bilgi için bkz; Uludağ, Süleyman, İslam Açısından Musiki ve Sema', 370-381, (İstanbul, 1976).

Hız.Meryem'in konumunun, Hız.Havva'nın kendisinden yaratıldığını söylediği Adem(as)'in konumuna, İsa(as)'ın ise Hız.Havva'ya tekabül ettiğini düşünen müellif, İsa (as) ve Hız.Havva'nın iki kardeş, Hız.Meryem ve Adem (as)'ın ise iki baba konumunda olduğunu belirtmiş ve Adem (as) ile İsa (as)'ı kıyaslayan "Allah'a göre İsa, Adem gibidir." (Al-iİmran 59) ayetini buna delil göstermiştir. Ona göre "Onu öldürmediler ve asmadılar da" (Nisa,157) ayetine dayanarak İsa (as)'ın cesediyle ölmediğini söylemek mümkün değildir. O, unsurlardan mürekkep cesediyle ölmüş olup, ruhu ile diridir. Ayrıca bu durumun taklit ve tecrübe ile değil, zevk ve marifetle kavranabileceği bilinmelidir. Burada İlahi'nin Şeyh-in fikrini aynen benimsediği açıktır.²⁸⁸ Bununla birlikte yazar, başka bir yerde İsa (as)'ın cesediyle diri olduğunu söyleyerek çelişkiye düşmüştür.²⁸⁹

III-İlâhî'ye Nisbet Edilen Eserler

A- Şerhu Miftâhi'l-Gayb

Sadreddin Konevî'nin bir çok şerhi yapılmış olan Miftâhu'l-Gayb el-Cem' ve'l-Vücûd fi'l-Keşfi ve's-Şuhûd adlı kitabının şerhi olan bu eser, bazı kaynaklarda Abdullah İlâhî'ye nisbet edilmekle birlikte,²⁹⁰ Ahmed İlâhî'ye aittir. Fatih'in emriyle 888h. tarihinde Edremit'te kendi zaviyesinde kaleme aldığını bu eserinde belirtmiş olması, bu nisbeti doğrulamaktadır.²⁹¹

B- Tercüme-i Hadîs-i Erbaîn

Buharî ve Müslim'in ittifak ettiği kırk hadisin metni ve bunların fâilâtün, mefâilün, feilün vezni ile dört mısralık kıtalar halinde Türkçe tercümesini ihtiva eden bu eser, başında Molla İlâhî'ye nisbet ediliyorsa da, hangi İlâhî'ye ait olduğunu kesin bir şekilde söylemek mümkün görünmemektedir.²⁹²

C- Şerh-i Esmâ-i Hüsnâ

²⁸⁸ İlahi, Keşfü'l-Varidat I, 23b.

²⁸⁹ age, 73b.

²⁹⁰ Katip Çelebi, age, II, 1768; Bağdadi, Esmâü'l-Müellifin, I, 470; OM, I, 202.

²⁹¹ Damar, Abdullah, Bursa'da Nakşibendiyye Kültürü ve Ahmed İlahi Tekkesi, 50-51, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-Bursa, 1993).

²⁹² Süleymaniye Ktp.Hacı Mahmud Efendi Kit.nu:3977; Karahan, Abdülkadir, Türk Edebiyatında Kırk Hadis, 278-279, (İstanbul, 1954).

Allah (cc)'ın doksan dokuz isminin şerhi olan ve Abdullah îlâhî'ye nisbet edilen bu eserde, bu nisbeti doğrulayacak bir not ya da ibare yoktur.²⁹³

Ç- Fütûhât-ı îlâhî

Bazı kaynaklarda Abdullah îlâhî'ye nisbet edilen, Türkçe şiirlerin sıkça kullanıldığı bu eserde harflerin manaları, kullanılışları, bastı ve nazmı, bast metodu, rakamların keyfiyeti, vakitler, Merih, Şems, Utarit, Kamer, Müşteri felekleri ve vefk türleri gibi ilm-i esrâr-ı hurûf konularından bahsedilmiştir. Başında müellifin ismi îlâhî olarak verilmiş olmasına rağmen hangi îlâhî'ye ait olduğunu kesin bir şekilde söyleyebilmek mümkün değildir.²⁹⁴

D- Tarikatnâme

Müridlerine zühd ve takvayı öğretmek maksadıyla Kuşeyrî risalesini özetlediğini belirten müellif, eserinde daha sonra İbrahim Havas, Ebu Said Harraz, Ebu Hamza Bezzaz gibi ilk dönem sufilerinin sözlerine yer vermiştir.²⁹⁵ Hangi îlâhî'ye ait olduğu belirtilmemekle birlikte, kitabın en son "Andan sonraki maksud bizzat olan kitaba şuru'idelüm" cümlesi ve hemen ardından Meslekü't-Tâlibîn adlı eserin başlaması, bu kitabın Abdullah îlâhî'ye ait olmasını ihtimal dahiline sokmaktadır.²⁹⁶

E- Divan-ı îlâhî

Bu divanın, eserlerinde şiir unsurunu ihmal etmeyen, Türkçe ve Farsça şiirler yazmış olan Abdullah îlâhî'ye değil de, çağdaşı ve tarikatdaşı Ahmed îlâhî'ye ait olması biraz daha kesindir. Divan'da Edremit'ten bahsedilmesi, Divan'ın BEEK Orhan Kit.Nu:93'de bulunması, bu düşünceyi doğururken, Ahmed îlâhî'ye ait Miftâhu'l-Gayb şerhindeki beş beyitin Divan'da da bulunması, bu nisbeti kuvvetlendirmektedir.²⁹⁷

F- Kenzü'l-Esrâr

²⁹³ Süleymaniye Ktp.Hacı Mahmud Efendi Kit.nu:3978.

²⁹⁴ Süleymaniye Ktp.nu:1037, vr:224b-246b.

²⁹⁵ Süleymaniye Ktp.İbrahim Efendi Kit.nu:439, vr:1b-46b.

²⁹⁶ age, 46b.

²⁹⁷ Damar, age, 52-53; Kara, Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler, 165.

İnsanların kötü fiilleri, zahir ve batın ilimleri, fetva-takva, budalâ, melamiyyûn, salık-i meczubân, selatîn, vüzerâ, vükelâ, kadılar, bazı şer'i meseleler gibi konuların ele alındığı bu eserin, Necmeddin Kübra'nın aynı isimdeki eserinin tercümesi olduğu belirtilmektedir. Necmeddin Kübra'nın böyle bir risalesinin bilinmemesi ve mütercim olan Molla İlâhî'nin bu eseri 888h. yılında Halep'te bulup tercüme ettiğinin ve Fatih Sultan Mehmed'e sunduğunun kaydedilmesi, bu kitabın Abdullah İlâhî'ye ait olmadığını göstermektedir.²⁹⁸

G- Risâle-i Es'ile ve Ecvibe

Müntehab min kelâm-ı Molla İlâhî, Risâle-i Molla İbrahim, Risâle-i Hızırıyye, Risâle-i Tasavvuf, Risâle-i Molla İlâhî, Menâkıb-ı Molla İlâhî, Vaz'ıyye gibi farklı isimlerle anılan bu eser, Ayasofya kürsüsünde arif olan bir kişinin Molla İlâhî'ye sorduğu sorular ve verilen cevapları ihtiva eder. Kaynaklarda geçmeyen ve fakat hemen bütün kütüphanelerde ona nisbet edilen bu risalenin Abdullah İlâhî'ye nisbetini şüphe ile karşılamak gerekmektedir. Çünkü bu konuşma, 874/1469 yılında Ayasofya'da Fatih Sultan Mehmed ve devlet erkanının da hazır bulunduğu büyük bir topluluğun huzurunda gerçekleşmiştir.²⁹⁹ Zeyrek medresesinin 1471 yılından sonra İlâhî'ye zaviye olmuş olması da bunu göstermektedir. Dolayısıyla Abdullah İlâhî'ye değil de Fatih ile münasebeti bilinen Ahmed İlâhî'ye nisbet edilmesi daha uygundur. İki İlâhî'nin birbirine karıştırılmasına her ikisinin de melamî-meşreb, Nakşî ve çağdaş olmaları ve üç dilde eser vermeleri neden olmuştur.

H-I- Mi'râciye ve Füsûlü'l-Vusûl; Bazı kaynaklarda Abdullah İlâhî'ye nisbet edilen Türkçe ve manzum Mi'râciye,³⁰⁰ yine Türkçe olan Füsûlü'l-Vusûl³⁰¹ adlı eserlere yapılan araştırmalara rağmen henüz ulaşılamamıştır.

²⁹⁸ Süleymaniye Ktp.İbrahim Efendi Kit.nu:868,vr:16b-24b.

²⁹⁹ İlahi,Şeyh,Risale-i Sual ve Cevab (Süleymaniye Ktp.Mihrişah Kit.nu:195),vr:127b.

³⁰⁰ İBA,I,43; TDEA,IV,358; Özkırımlı,age,III,675; DİA,I,112,(Abdullah İlahi mad.) OM,I,202.

³⁰¹ Katip Çelebi,age,II,1272; Bağdadi,Esmâü'l-Müellifin,I,470; OM,I,202; TDEA,IV,358; İBA,I,43; Yeşil,Mustafa,Kütahya İlinin Kısa Tarihi,35,(İstanbul,1937). Kırboğa,Mehmet Ali,Kamusü'l-Kütüb ve Mevzuatü'l-Müellefat,I,370,(Konya,1974)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ABDULLAH İLÂHÎ'NİN FİKİRLERİ

Meşhur mutasavvıfların tasavvufî düşünce ve hayata kazandırdıkları, birbirinden çok farklıdır. Bir kısmı tasavvufî düşüncenin terak-kisine ve bu düşüncenin müesseseseleşmesine sebep olurken, pek çoğu ku-rulu bir tarikatı devam ettirmiş, daha fazla insana ulaştırmaya çalış-mıştır. İkinci grup içinde yer alan İlâhî'nin tasavvufî görüşlerini İbnü'l-Arabî, Mevlana ve Sadreddin Konevî'nin orjinal ve kendilerine has fikirleri ile kıyaslamak, çarpıcı ve zengin bir görünüm içerisinde sunduğunu söylemek, mümkün değildir. Buna rağmen kitaplarını belli bir usul ve düzene göre telif etmemiş olan İlâhî'nin görüşleri, kendi e-serlerinden derlenip bir tasnife tabi tutulduktan sonra açıklanmaya çalışılacaktır. Fikirleri önce tarikat anlayışı, sonra şariat telakki-si, daha sonra da tasavvufî kavramlar başlıkları altında ele alın-a-caktır.

I- TARİKAT MESELELERİ

A- Tasavvuf, Sufi ve Tarikat Anlayışı

Tasavvufu "zahiren ve batinen şariat adabı ile olmağa, tecelli-i ahlak-ı ilahiyyeyle tahalluka, bazıları katında esma-i ilahiyyeyle ta-

halluka dirler"³⁰² şeklinde tarif eden İlâhî, nefis tezkiye ve tasfiyesinin ancak şeriat ve tarikatla mümkün olduğunu ifade ettikten sonra tarikatı da şu şekilde tarif etmiştir: " Tarikat didikleri, bu taife katında gönül ile yola gitmeğe dirler, dahî bâtın-ı şeriat dirler. Bil ki tarikat didikleri üç nesnedir; devâm-ı nefy-i hâtır, devâm-ı mürâkabe ve devâm-ı zikr. Biri eksik olsa ona ehl-i tarikat ü dil denmez "³⁰³

İlâhî, sufiye isminin kökü ve bu tesmiyenin nedeni olarak bir gurubun sırlarının temizliği ve etkilerinin kalıcılığını, diğer bir gurubun ise sufilerin Allah (cc)'ın önünde ikinci safta olmalarını gösterdiğini söyledikten sonra hasta gibi yiyen, boğulacak kişi gibi uyuyan ve yanan kimse gibi söz söyleyen Ehl-i Suffa'dan bahsetmiş, bu ortak özellikleri nedeniyle sufileri "Nîriyye" şeklinde isimlendirmiştir.³⁰⁴ Bu isimlendirmenin muhatabı olan sufi, ona göre ibnû'l-vakttır, vakit içinde ne yapması gerekiyorsa onu yapar, geçmiş ve geleceğe iltifat etmez. İbnû'l-vakte göre ameller niyetlere göredir. Fakat ebu'l-vakt için böyle bir farklılık yoktur. Çünkü vakit onun oğludur, babası değil. Baba ise oğluna istediği gibi davranır. Muhakkık ebu'l-vakt, sufi ise ibnû'l-vakttir.³⁰⁵ Yine onun nazarında Allah (cc)'a yaklaştıran yollar, yaratıkların nefesi sayısınca çok ve farklıdır. Fakat Peygamber (sav)'in yolu tüm yolları, onun şeriatı tüm şeriatları cami'dir.

İlâhî, okunması gereken kitaplar konusundaki düşüncelerini şu şekilde ifadelendirmiştir: "Bir cüz' miktarı her gün meşâyih kelamından okuya, misl-i Tezkire-i Evliyâ, ve Esrarnâme-i Şeyh Attar ve Mesnevî-i Mevlevî ve Makâmât-ı Şeyh Şihabüddin ve Divan-ı Âşık Paşa ve dahî terk ü tecrid yolunda giden azizlerin manzum ve mensur kitaplarına nazar ide. Ta ki bu yolda terk-i taallukât ve azimet ü himmet nice eylemişlerdir."³⁰⁶

B- Şeyh ve Vasıfları

³⁰² İlâhî, Zadü'l-Müstakın, 153a.

³⁰³ İlâhî, Meslek I, 79b-80a.

³⁰⁴ İlâhî, Necatü'l-Ervah III, (Süleymaniye Ktp. Pertev Paşa Kit.nu:634), vr:74ab.

³⁰⁵ İlâhî, Keşfü'l-Varidat II, 88b.

³⁰⁶ İlâhî, Meslek I, 57b.

Tarikatın şartının kalbi şeyhe bağlamak olduğuna değinen ilâhî, "Ona vesile arayın" (Maide,35) ayetini ve " Şeyh kavmi içinde, ümmeti içindeki nebi gibidir." (Acluni,Keşfü'l-Hafa,II,17)hadisini zikrettikten sonra, şeyhi şu şekilde tarif etmiştir: "Şeyh, bütün kemal sıfatlarıyla muttasıf, Hakk yolunu tutup mahavif ve mehalikini bilerek müride yol gösteren kimsedir."³⁰⁷ Ona göre meczub-ı salik olmayanların kendi gayret ve riyazeti, Hakk'ın inayeti ile caiz olsa da mürşid-i kamile ihtiyaları vardır. Sadece cezbenin varlığı yeterli olmayıp mürşid gereklidir. Batınını zahirine tatbik etmek için meczub-ı salike de mürşid lazımdır. Dünyaya zincirle bağlı ve dünya sevgisini gönüllerinden atamamış kimseler için ise bir mürşide bağlanıp terbiye görmek farz-ı ayn'dır.³⁰⁸ Mürşid himmeti sayesinde seyr ü sülukun mesâlik ve mehâlikini görmeden Allah(cc)'a vasıl olunup olunmayacağını ifade eden bir soruya, ilâhî, şu cevabı veriyor: "Eğerçi zâhirde mürşid yoksa, teveccühün kavîliğinden inâyet-i Hakk ve ervâh-ı enbiyâ ve evliyâ meded yetiştirür. Zira bu tâife, meczûb-ı sâlikdir."³⁰⁹ ilâhî'ye göre tasavvufî hayata girmek ve marifet ilmine ulaşmak için tasavvuf kitaplarını okumayı, bir kaç defa zikir ve sohbet meclislerine katılmayı ya da bir kaç gün sufilerin halvethanelerinde kalmayı yeterli gören ve mürşidin lüzumunu kavrayamayan kimseler, nihayette meşâyihî inkar ve büyük sufileri kendisi ile kıyaslama durumuna düşer.³¹⁰

Cezbe ile bütün makamları geçmekle birlikte, bunların isimlerini, özelliklerini, mehâlikini ve mesâlikini bilmeyen meczub-ı salikler, şeyhliğe ve terbiyeye ehliyetli değildirler. Bu ehliyete haiz mürşid-i mürebbi ise başından sonuna kadar bütün makam ve dereceleri mürşidinin yardımı ve gözetimi altında aşmış, seyr ü süluk mertebelerinin mesâlik ve mehâlikini öğrenmiş olan kişidir.³¹¹

ilâhî'ye göre dokuz ayrı erbaîn çıkararak seyr u sülukunu tamamlayan, kamil ve mükemmil bir şeyhde bulunması gereken yirmi üç vasıf şunlardır: "

1-Adını duyanın, kendisini görenin iç dünyası değişir.

³⁰⁷ ilâhî, Necatü'l-Ervah III, 94a.

³⁰⁸ ilâhî, Esrarname, 104ab, 106a-107b.

³⁰⁹ ilâhî, Zadü'l-Müstakın, 88a.

³¹⁰ age, 56b.

³¹¹ ilâhî, Necatü'l-Ervah III, 113b.

- 2-Sözünü işiten, bunu gönülden kabul eder.
- 3-Ahlaklı, güleryüzlü ve herkeze karşı mütevazidir.
- 4-Müşfik ve cömerttir.
- 5-Müridleri huzurunda konuşamayacak derecede heybetlidir.
- 6-Hamûl ü barkeşdir ve kimse üzerine yükün bırakmaz.
- 7-Halim ve kerimdir, incitmez ve incinmez.
- 8-Dünyada garipler gibidir, halini kimse bilmez.
- 9-Sefer der vatan, halvet der encümen halini yaşar. Zahiri halk,batını Hakk'la olur.
- 10-Tevekkül ve kanaat ehlidir.
- 11-Sabır, teslim ve rıza halindedir, hiç bir şey talep etmez.
- 12-Alim, amil, müttaki ve perhizkardır.
- 13-İlim ve hikmet ıssıdır, ilmine münasip ameli vardır.
- 14-Havf, gam ve gassası olmaz.
- 15-Zahiri ve batını, müstakimdir.
- 16-Fena ve gaybet haline sık sık girer.
- 17-Tasarruf sahibidir.
- 18-Safvet ehlidir, celal ve cemal tecellileri eşittir.
- 19-Vakar ve sükun sahibidir.
- 20-Sebat eder.
- 21-Leb-beste, keb-bestedir. Mahv ve fenadan sonra meydana gelir.
- 22-Vüsul sahibidir.
- 23-Cismanî ve nefsanî hastalıkları teşhis ve tasfiye eder.³¹²

C- Mürid ve Vasıfları

İlâhî, dervişliği nameşrudan meşruya, gafletten zikre, cismanî hazdan ruhani hazza, ruhanî hazdan rabbanî hazza ve masivadan Hakk'a vasıl olmak şeklinde altı dereceye ayırmış, evliya ve peygamberlerin bu son makama ulaştıklarına işaret etmiştir.³¹³

Müridin ihtilatı ve uzleti konusuna da değinen İlahî'ye göre, mübtedinin şeyhi dışında iyi veya kötü herkezen uzak durması, tövbe,

³¹² İlahî, Meslek I, 90b-96a.

³¹³ İlahî, Zadü'l-Müştakın, 5a.

uzlet ve zühd ehli olması gerekir. Mutavassıta sadece kötü kardeşlerle sohbet yasaklanmıştır. Müntehi ise halka karışma konusunda izinli ve muhtardır. Çünkü onun batını, bu ihtilat sebebiyle Hakk'la meşguliyetten uzaklaşmaz. Kutub ise, "Ben sadece sizin gibi bir beşerim fakat bana vahyolunuyor." (Fussilat ,6) ayetinde de işaret edildiği gibi, halkla sohbe memurdur, ona uzlet caiz değildir. Çünkü onun beşeriyeti olmakla birlikte, ihtiyari ölümle ölmüştür.³¹⁴ Onun nazarında mürid hastaya, talep edilen olgunluklar ise sıhhate benzer. Hasta, kendisini doktora nasıl teslim ediyorsa, mürid de kendisini manevi hastalıkların doktoru olan şeyhine öylece teslim etmeli, sadakat göstermeli, ne zahiren ne de batınen asla itirazda bulunmamalıdır.³¹⁵

Kişinin kendi hastalıklarını ve çarelerini bildiğini söylemesini de bir hastalık olarak değerlendiren İlâhî, şu tavsiyelerde bulunmaktadır: "Tâlib riya vü şöhret terkin ura, zıtlarla tedâvî kavliyle amel kıla. Yani tâlib ola, matlûb olmaya, sayd ola, sayyâd olmaya, niyâz içinde olub nâz kılmaya, âşık ola, maşûk olmaya, fakir ola, Hâce olmaya, tûb ola, çevgân olmaya, kul ola, sultân olmaya, yôğ ola, vâr olmaya."³¹⁶ Sehavet, takva, kanaat, tevekkül, şükür gibi güzel sıfatlarla bezenmek isteyen, bir mürşid-i kamilin sohbet ve hizmetinde bulunması şarttır. Derviş, dünya ve mal endişesinden kurtulmalı, daima fukara ile beraber bulunup az yemeli, az uyumalı ve az konuşmalıdır. Ehl-i dil huzurunda konuşmadan oturup dinlemeli, bir şey sorduklarında az ve öz olarak cevap vermeli, fazlasını isterlerse, edep ve hayayı elden bırakmadan gereğince konuşmalı ve meclislerinden ayrılırken de izin almalıdır. Hoş der dem-nazar der kadem prensiplerine uymalı, yolda giderken başını önüne eğip ayağını gözlemeli vegönlünü dosttan hiç ayırmamalıdır.³¹⁷

Necmüddin Dâye'nin Mirsâdü'l-İbâd adlı eserinde tesbit ettiği müridin yirmi şartını İlahi, şöyle sıralamıştır:

1-Tevbe; Meşru olmayan her şeye tevbe-i nasuh. tevbenin başında eksiklik olursa, sonunda etkisi gösterir. Tevbe makamının nihayeti yoktur. Çünkü Hz. Resül(sav) bile "Ben her gün yüz defa Allah(cc)'a istiğfar

³¹⁴ İlahi, Necatü'l-Ervah III, 114a.

³¹⁵ İlahi, Zadü'l-Müstakın, 22b; ay, Meslek I, 87b.

³¹⁶ İlahi, Meslek I, 72a.

³¹⁷ age, 56ab; İlahi, Zadü'l-Müstakın, 47a; ay, Esrarname, 127a.

ederim" buyurmuştur.

2-Zühd; Dünyadan tümüyle yüz çevirmeli ve nesi varsa sarf etmelidir.

Çünkü dünyayı terk etmek, her iyiliğin başıdır.

3-Ehl-i Sünnet ve'l-Cemeat'e uygun itikat. Ta'til, i'tizal ve rafz mezheplerinden uzak olmalı, amelde ise Hanefi ya da Şafii mezhebine tabi olmalıdır.

4-Takva; Temeli helal lokmaya dayanır.

5-Azimetle amel etmek.

6-Şeriatın emirlerine imtisal ve nehiylerine sabir olmak.

7-Mücahede.

8-Şeceat.

9-Bezl ve cömertlik.

10-Mürüvvet; Herkese insaflı olmalı, kimseden insaf taleb etmemelidir.

11-Sıdk.

12-İlim; Talib önce namaz, oruç vb.nin ilmini öğrenmelidir. Fakat daha fazlası yoldan kalmasına neden olur. Kemal mertebesine ulaştıktan sonra ise fıkıh, tevsir, hadis ve tasavvufla meşgul olmalıdır.

13-Niyaz; Naz makamında değil niyaz ve tazarru' makamında olmalıdır.

Çünkü niyaz aşığa, naz ise maşuka mahsustur.

14-Ayyarlık.

15-Melâmet; Talib, kalenderi-siret ve melami-meşreb olmalı, halkın övgü ve yergisini kendisi için eşit görmelidir.

16-Akıl; Bütün hareketleri akıl tasarrufu ile mazbut olmalıdır.

17-Terbiyeli ve güzel ahlaklı olmalıdır.

18-Güzel ahlak. Sema ve hal esnasında kendini tutmalı, cezbenin galip olduğu zamanlarda ise zaruret miktarı hareket etmelidir.

19-Teslim; Talib, zahir ve batınını şeyhinin tasarrufuna bırakmalı, şeyhinden meşru olmayan bir şey görse, onun şer'e muhalif bir davranışta bulunmayacağını, bunun kendi eksik idrak ve anlayışından kaynaklandığını düşünmelidir.

20-Tefviz; Talib, kendisini Hakk'ta mahv etmeli, hizmet ve ibadetlerini ne keramet ve cennet ümidi, ne de cehennem korkusu ile yapmamalıdır.³¹⁸

³¹⁸ İlahi, Meslek I, 98b-104a.

Ç- Zikir Anlayışı.

"Beni zikr edin ki sizi zikredeyim" (Bakara, 152), "Onlar ayakta iken, oturur iken ve yan yatarken Allah(cc)'ı zikrederler" (Ali İmran, 191) ve "Allah(cc)'ı çok çok zikredin" (Ahzab, 41) gibi ayetlerin zikrin önemine ve her durumda yapılmasına işaret ettiğini söyleyen ilâhî, en faziletli ve tesirli zikrin "Lâilâhe illallâh" olduğunu belirtmiştir. Çünkü bu cümle, nefy ve isbattan müreккеptir. Müridin yeni müslüman olmuş gibi kelime-i tevhidle masivayı nefyetmesi, Hakk'ı ise isbat etmesi şarttır. Kelime-i tevhid zikrini yapacak sufinin, cehri değil de, hafi usule uyması gerektiğini ifade eden ilâhî'ye göre derviş, can u gönülden "Lâilâhe illallâh" 'ın diğer açılımları olan "Lâ maksûde, Lâ mahbûbe, Lâ ma'sûke, Lâ gayr ve Lâ mevcûde illallah" mulahazası içinde olmalıdır. Masivayı nefyedip huzura kavuştuğunda, ağırlığı isbat yönüne vermelidir. Muhabbet-i zatî sebebiyle masiva nefy olduysa, nefy ve isbatın her ikisini de terk edip, zât isminin zikrine yönelmelidir.³¹⁹

Zikir gönülde karar kılınca, basiret gözü açılıp şeriat, akıl ve tevhid arasında var görünen tenakuzlar yok olur. Bu durumda zikir, gönlün onsuz edemediği sıfat-ı lazimesi olur. Sessiz, harfsiz ve nişansız "Lailahe illallah" zikrini yapan derviş, zikirde fani olunca cemali tecellilere mazhar olur.³²⁰

ilâhî, zikri üç kısma ayırır: 1-Zikr-i lisanî, suret ve beden zikridir. Eğer gönül buna hazır değilse, cehri zikrin dervişe faydası olmaz. Aynı yerde konu ile ilgili bir beyit inşad etmiştir;

Zâkir gerek dânâ ola

Vahdetde hem fânî ola

2-Zikr-i kalbî, safa ve kalb huzuru içerisinde yapılan zikirdir. Bu zikir, ruhi zikrin ancak sureti mesabesindedir. 3-Zikr-i ruhî ise en etkin ve erdirici zikir olup Allah(cc) tarafından sadece enbiya ve ev-liyanın havassına verilmiştir. Zikr-i ruhi ile kişi, fena, ardından da seyr ilallah makamlarına yükselir. Artık bu makamda zikri kalbten yap-mak, nefsin sözü kabul edilmelidir. Devam-ı zikrin

³¹⁹ age, 68a.

³²⁰ age, 80b-81a; ilâhî, Necatü'l-Ervah III, 90a, 91b-92a; ay, Esrarname, 112a.

devam-ı murakabeyi, dolayısıyla devam-ı nefy-i havatırı sağladığına işaret eden meüllif, cehri zikrin gönlü murakabeden uzaklaştırdığını, bu nedenle en fazi-letli ve etkin zikrin hafi zikir olduğunu kaydetmiştir. Ona göre bu üstünlüğün dayanağı, "yalvararak ve içinden Rabbini zikret" (Araf, 205) ayetinin yanında, riyadan uzak ve ihlasa yakın olmasıdır. Bu se-bebten cehri zikrin sevabı bire bir iken, hafininki bire yedi ile bin arasında değişir.³²¹ İlahi, Allah(cc)'ın ismini zikre devam eden cema-ati sevmenin farz-ı ayn olduğunu, onlara hem gönül hem de malla yardım edilmesi gerektiğini ifadelendirmiş, sevenlerinden imaret, mescit ve tekke inşa etmelerini talep etmiştir.³²²

D- İlim ve Marifet

İlâhî, bir şeyhe bağlanmaksızın bazen sufilerin meclisinde bulunmak, tefsir hadis, fıkıh ve tasavvuf kitapları okumak suretiyle kişinin kendi nefsi hastalıklarına çare bulamayacağını, belki de tam aksine "kitaplar yüklü eşek gibi" (Cuma, 5) ayetinde beyan edilen kötü duruma düşeceğini kaydetmiştir.³²³ Talib, bidayette abdest, namaz, oruç gibi konularda kendine yetecek derecede bilgi sahibi olmalı, manevi terakkisini engelliyecek derecede kendisini ilme vermemelidir. Kemale ulaşmış müridlik makamına yükseldiğinde ise fıkıh, tefsir, hadis ve tasavvuf gibi ilimlerle meşgul olmalı, fakat her zaman faydasız ilimden de uzak durmalıdır.³²⁴ "ilimsiz zahid, kapısız ev gibidir, amelsiz ilim, meyvasız ağaç, cansız beden gibidir." diyen ve amelle ilmin lüzumuna değinen İlahi, ilimsiz salikin uzun yıllar terakki gösteremeyip aynı makamı çalıp duran neyzenin durumuna düşeceğini, amelsiz alimin ise "kıyamet gününde en şiddetli azaba müstehak olacak kişi, ilminin kendisine fayda vermediği alimdir." hadisinde belirtilen akıbeta uğrayacağını beyan etmiştir.³²⁵ Ayrıca ele aldığı diğer bir husus da, hikmet ve marifetin ehline emanet edilmesi ve anlatılırken idrak ve akıl seviyelerinin göz önüne alınması gereğidir.³²⁶

³²¹ İlahi, Meslek I, 81b-83b.

³²² İlahi, Zadü'l-Müştakın, 46b.

³²³ İlahi, Meslek I, 96b-97a; İlahi, Zadü'l-Müştakın, 56b.

³²⁴ İlahi, Meslek I, 100b.

³²⁵ age, 93a, 97a; İlahi, Zadü'l-Müştakın, 119ab; ay, Keşfü'l-Varidat II, 59b.

³²⁶ İlahi, Keşfü'l-Varidat II, 59b.

"Bilgil ki hal ü muhabbet ü aşk ü şevk ilmi, akl ü nazar tûrinin verâsındadır. Zira hâl ilmi, nazar u akılla ve fikirle ma'lum olmaz" diyen İlâhî, ilmi üç kısma ayırmıştır. 1- İlm-i akıl, delil ve nazarın zorunlu bir neticesidir. Ama bu ilmin ehli, safrası ziyade olsa balı acı, gözü şaşı olsa biri iki, su kenarındaki ağacı baş aşağı durmuş görür. Binaenaleyh bu ilim, hakikate götürücü güvenilir ve yanılmaz bir vasıta değildir. 2- Hal ilmi, akıl ve fikirle değil, zevkle, ehliyle beraber olmak ve halleriyle hallenmekle hasıl olur. 3- Esrar ilmi, enbiya ve evliyaullahaya mahsus en ulvi ilimdir. Bu ilme vakıf olanların sözlerinde yanılma payı olmadığı halde, akli ilim böyle bir kesinlikten uzaktır. Dolayısıyla yanılma ya da isabet etme ihtimali, her zaman açıktır. Bu ilim tasnifini Fütûhat-ı Mekkiyye'den aldığı açıktır.³²⁷

Hakk'ı bilmek, fikir ve akılla değil, kendisini bildirmesiyle hasıl olur. Allah(cc), ilm-i ledunü, bivasıta ilim de denen, Hakk'ın zat, sıfat ve fiilleri ve ahiret ahvaline muttali kılan ilmi, has kullarına verir. Ehl-i suret, ekabir-i surî ve ulema-yı rusum gibi isimlerle tanıttığı zahir uleması ise bilgilerini aklın fonksiyonları ve duyular aracılığıyla elde eder.³²⁸

Pratik akli müridin zararlı söz ve davranışlardan uzak kalması için şart olarak gören İlâhî, aklın gayb konusunda nakıs, bu sebeple bazen nefsin saptırıcı teşviklerine alet olduğuna değinmiş, zahiri ilimlerde derinleşmeyenlerin ihlas azlığı ve akli istidlal fazlalığı sebebiyle tarikata girişlerin zorlaştığına, kendi çevrelerinden gelecek tenkitlere kulak verip meşayihî imtihana tabi tuttuklarına işaret etmiştir.³²⁹

Saflığa ulaşamamış nazari kuvvet, yani akıl, kişinin kibrinin, muşahhasa mağlubiyetinin ve benzer kötü sıfatların artmasına, kalbe ve ruha tesir edip kasavetin oluşmasına neden olur. Bu sebeple akıl sahibine düşen, aklına güvenmek değil enbiyaya uymaktır.³³⁰ Hz.Musa-Hızır kıssasında (Kehf, 65) da işaret edildiği gibi enbiyanın manevi varis-

³²⁷ age,33b; İlahî,Zadü'l-Müştakın,98b-99a. Kara,Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler,169.

³²⁸ İlahî,Zadü'l-Müştakın,21b,97b.

³²⁹ age,120b; İlahî,Meslek I,71a,101b; ay,Keşfü'l-Varidat II,27a.

³³⁰ İlahî,Keşfü'l-Varidat II,103b.

leri olanlara itiraz edip akli sonuçlara dayanmak ayrılık sebebidir. Yapılması gereken, itirazla değil niyaz-ı tamla ehline hizmet etmektir.³³¹

İrfan, keşf, ilham, ilm-ı ledün, marifet gibi daha başka terimlerle de isimlendirilen tevhid ilmi, ilimlerin en üstünü ve en faydalısıdır. Konusunun Hakk olması ve diğer tüm ilimlere kaynaklık etmesi, ona bu üstünlüğü sağlamıştır. Evliyanın enbiyadan miras aldığı bu vasıtasız bilgi, tevhid ilmidir.³³² "Ben bir gizli hazineydim" (Acluni, Keşfü'l-Hafa, II, 132) hadis-i kudsîsinin de ifade ettiği gibi insan ve alemin yaratılışının nedeni, marifettir. Akli ilimlere göre daha umumi ve kesin olan marifet konusunu açıklarken enbiya, sembol ve remizler kullanır.³³³ Marifet ehlinin şu göz, kulak ve dilin dışında hakikatı görecektir başka gözleri, duyacak kulakları, söyleyecek dilleri vardır. Nitekim "Gözler kör olmaz fakat kalpler kör olur" (Hacc, 46) ayeti de buna işaret etmektedir. Evliya, bugünkü gözleriyle Allah(cc)'ı görebilir. Her şeye kadir olmasına binaen Hz.Musa(as)'a ateş içinde tecelli ettiği gibi diğer eşyada da görünebilir.³³⁴

Allah(cc)'ın, marifeti kabiliyete uygun bir şekilde vereceğini, "Yeri ve göğü altı günde yarattık" (Hud, 7) ayetinin de buna delalet ettiğini söyleyen İlâhî, marifet bilgisinin cahile bela, ariflere su ve rahmet olduğunu belirttikten sonra, gaybi konularda ulema-yı rüsuma güvenilemeyeceğini ifade etmiştir. Kur'an'ın birden yetmiş kadar olan derin manalarına ancak marifet ehli vakıf olabilir.³³⁵

II-ŞERİAT ANLAYIŞI

A- Şeriat-Tarikat ilişkisi

Şeriatsız hak tarikat olamayacağı inancında olan İlâhî'ye göre, sufi ile şeriat arasında sıkı bir alaka söz konusudur. Sufi, kesinlikle dinin çizdiği sınırları aşmamalı, ne kalben ne de fiilen ilahî huda muhalefette bulunmamalıdır. Sufi, meşru olmayan söz, fiil ve hal-

³³¹ İlâhî, Zedü'l-Müstakın, 100a.

³³² İlâhî, Necatü'l-Ervah III, 84b-85a.

³³³ age, 73a; İlâhî, Esrarname, 100a.

³³⁴ İlâhî, Keşfü'l-Varidat II, 5b-6a, 92a.

³³⁵ age, 4ab; İlâhî, Meslek I, 61a.

lerini tövbe ederek, Kur'an-ı Kerim ve Sünnet ölçüsüne vurarak meşru-
laştırmalı, gönlün kirlerden temizlenmesinin ancak şeriatın hudutları-
na ve tarikatın adabına uymakla mümkün olduğunu bilmelidir.³³⁶

"Gören gözü, duyan kulağı olurum" (Buhari, rekaik, 38; İbn-i Mace, Fiten, 38) hadis-i kudsîsinde de beyan edildiği gibi farz ve nafil ibadetlerin insanı mukarreb yapabilmesi ve mahbub-ı ilahî makamına yükseltebilmesi, Allah(cc)'ın belirlediği sınırlara özen göstermeye bağlıdır. Salt nazarî akıl, kişinin kötü sıfatlarının artmasına ve derinleşmesine, kalbe ve ruha tesiri sonucu kalbi kasavetin oluşmasına neden olur. Bu sebeple her akıl sahibinin enbiya ve onun manevi mirasçısı evliyaya uyması şarttır.³³⁷

Tevhid zikri, gönülde karar kılıp onun bir parçası haline gelince, şeriat, akıl ve tevhid arasında var görünen zıtlıklar yok olup yerlerini vahdete bırakırlar. İtikatta Ehl-i Sünnet ve'l- Cemeat'e, amelde Ebu Hanife ya da İmam-ı Şafî'nin mezhebine tabi olmayı şart koşan ilâhî, Muattıla, Mu'tezile ve Rafizi mezheplerinden kesinlikle uzak olmayı, bununla beraber kible ehlinde hiç kimseyi tekfir etmemeyi önemle vurgulamıştır.³³⁸ İlâhî, taklidî imanın yeterli olmayıp tahkikî imana ulaşmanın lüzumuna değinmiş, bu ikisinin arasında kalanların küfre düşüp zındık ve mülhid olacakları, haram-helal ayrımını yapmayıp ibadetleri terk edecekleri uyarısında bulunmuştur.³³⁹

Bir şeyhin kontrolüne girmeksizin uzun yıllar mücadele yapanlar, ya mukallid olurlar ya da ibahi ve zındık olup şeriatın sınırlarına ve tarikat adabına riayet etmezler, hayasız ve edepsiz hale gelip kadın ve oğlanlarla beraber bulunmaya başlarlar. Hakikat yolunun haramisi olan bu tür kişilerden uzaklaşmak şarttır.³⁴⁰

B- İbadet Anlayışı

İlâhî, ibadeti üç kısma ayırmıştır: 1-Malî; zekat, sadaka vb... Nefse hoş gelenden yüz çevirmektir, zühddür. 2-Bedenî; namaz, oruç,

³³⁶ İlahî, Necatü'l-Ervah III, 108b; ay, Zadü'l-Müştakın, 3b, 74a, 121b.

³³⁷ İlahî, Zadü'l-Müştakın, 18b; ay, Keşfü'l-Varidat II, 103b.

³³⁸ İlahî, Meslek I, 80b, 99b.

³³⁹ İlahî, Keşfü'l-Varidat II, 88b.

³⁴⁰ İlahî, Zadü'l-Müştakın, 14ab.

halvet vb... 3-Ruhanî; muhabbet, şevk, ihlas vb...³⁴¹ Namaz müminin miracı olup kalbi, ruhi ve bedeni kirlerden uzaklaşmayı, Hakk'a vuslatı temin eden bir ibadettir diyen ilâhî, farzlara ilaveten günlük nafile ibadet olarak cemaatle sabah namazının ardından tesbihât ve işrak, evde tekrar bir kaç rekatlık ibadet, kaylûle uykusunun akabinde şükr-ü vudu', akşam namazının ardından Evvâbîn ve geceleyin Teheccüd namazlarını tavsiye etmiştir.³⁴²

ilâhî'ye göre ibadetin önemi o kadar büyüktür ki, bu sebeple sufiler halvete girmişler, gönüllerinden dillerine hikmet çeşmelerini akıtmışlar, "Onun gören gözü duyan kulağı olurum" (Buhari, Rakaik, 38; İbn-i Mace, Fiten, 38) hadis-i kudsisinde buyurulduğu üzere farzları ve nafile ibadetleri eda ederek kurb-ı ilahîyi kazanmışlar ve mahbub-ı ilahî derecesine yükselmişlerdir. Gafil, huzur-ı kalble değil de sarhoş gibi namaz kılan kimsedir diyen ilahî, ibadetin tam gönül huzuru ile eda edilmesini şart olarak görmektedir.³⁴³ Allah(cc)'ın, kullarının ibadetine ihtiyacı olmadığını, tüm günahların O'nun rahmeti yanında yok mesabesinde olduğunu söyleyenlere "Kim temizlenirse kendisi içindir" (Fatır, 18) ve "Kim salih amel işlerse kendisi içindir" (Fussilat 46) ayetleriyle cevap vermiş, sahabenin cemaatle namaz kılmaya verdikleri önemi şu cümleleriyle ifadelendirmiştir: "Bir vakit cemaat fevt olsa, akşamdan erteye değin uyanık olurlar idi, sadaka virirler idi. İbn-i Ömer, akşam namazı tehir oldu, iki kul azad eyledi. Bazı evvel-i tekbir fevt olsa, bir gün ağlarlar idi"³⁴⁴

C-Tevekkül ve Kesb Anlayışı

Tevekkülün teslim ve tefvizle eşanlamlı olduğunu söyleyen ilahî, tevekkülü iki kısma ayırmıştır; Birinci derecesi, annesine teslim olan çocuğun tevekkülüdür. Fakat bu halden çocuğun haberi yoktur. İkinci derecesi ise kişinin kendisini ölmüş olarak görmesi halidir. Ölünün gassale gösterdiği tavrı müridin Hakk'a göstermesi, kendi irade ve ihtiyarını yok edip kendisini O'nun tasarrufuna bırakmasıdır. Bazılarının esbaba tevessül edip ticaret ve ziraatla uğraştığını, fakat esbaba

³⁴¹ İlahî, Keşfü'l-Varidat II, 7b-8a.

³⁴² İlahî, Zadü'l-Müştakın, 152b

³⁴³ age, 18b, 21b, 103a; İlahî, Keşfü'l-Varidat II, 9b; ay, Esrarname, 104a.

³⁴⁴ İlahî, Zadü'l-Müştakın, 27b, 37a.

itimât etmediklerini belirten İlahî, tevekkülün ne olmadığını şu şekilde açıklamaktadır: " Tevekkül ol değildir ki, nikah eylemeyesin, e-line gelse taam yemeyesin...Bir adam mahallesinde bir evde gizlenüb ben tevekkül iderün dise, haramdır." ³⁴⁵Tevekkülü esbaba değil, müsebbibü'l-esbaba itimât etmek olarak tarif eden İlahî, kişinin maruz kaldığı bela ve musibetleri Rabb'ine şikâyet etmesinin ve O'ndan dertlerine devâ istemesinin tevekküle aykırı olmadığını belirtmiş ve Eyyub (as)'ın sözlerinin (Sad,41-44) buna delil olduğunu söylemiştir.³⁴⁶

Dünyayı gemiye benzetip enbiya ve evliyanın ise kaptan olduğuna, dolayısıyla esbaba tevessülün gereğine işaret eden İlahî,³⁴⁷ Süleyman (as)'ın da mülkünün var olduğunu, Hakk'a vâsıl olmaya engel olsaydı, Allah (cc)'ın ona mal vermeyeceğini belirttikten sonra, konu ile ilgili şu açıklamaları yapmıştır: " Bunca ashab u evliyaullah, taallukatla ve esbabla ve oğul ve kızla menazil kat' idüb, dünyada kemal hasıl idüb,maksuda vâsıl oldılar. Onların fiilleri ve kavilleri ve halleri, şeriat mizanında darest olub hacet-i zaruriden ziyade olan mallarını fukaraya tasadduk idüb..."³⁴⁸ Müridin tedbir ehli olmaması, bilakis kendisini Hakk'a teslim etmesi gerektiğini belirttikten sonra, bunun nedenini şöyle açıklamaktadır: " Tedbirsizlik,kendüsüzlüktür. Tedbir eh-li, daim teşviştedir. Zira ekser-i tedbir, takdire muvâfık olmaz."³⁴⁹ Ona göre sabrın en zor olanı, ruh, kalp ve sırla birlikte belaya karşı sakin olmak manasına gelen istisbardır.³⁵⁰ Tevekkül, ancak kanaatla hasıl olur. Çünkü kanaat sahibinin her türlü pislikten arınmış, selim bir kalbi olur. Bundan dolayı en büyük mülk ve hazine olan kanaat, enbiya ve evliyanın gömleğidir. Mütevekkilin aşağıdan yukarıya doğru, az veya çok bir şey verilince şükreden, verilmezse sabreden ve verilmeden şükretmeyi, vermeden daha sevimli gören şeklinde üç derecesinin olduğunu belirttikten sonra, "Kim Allah(cc)'a tevekkül ederse, O ona yeter ve onu hesap etmediği yerden rızıklandırır" (Talak,3) ayetinin de buna işaret ettiğini söylemiştir.³⁵¹ Şu ifadeler de İlahî'ye aittir: " Bilgil ki, evliyaullahın ululları, esbabla gezerler mübelli-

³⁴⁵ age, 34a-35a.

³⁴⁶ age, 35b.

³⁴⁷ age, 32b.

³⁴⁸ age, 31a-31b.

³⁴⁹ age, 61a.

³⁵⁰ İlahî, Necatü'l-Ervah III, 106b.

³⁵¹ age, 99ab; İlahî, Meslek I, 92b.

ğ-i meblağ-ı ricale bâliğ olduktan sonra. Zira her ki fakr u hâcet vaktinde huzurlu olsa, ğınâ vaktinde vüs'at-i huzûr dahî ziyâde olur. Ve ehlullahın kut-ı halle ve tevekkülle gezenleri, anların hali, orta makamdır. Ve eğer ba'zı ehlullah tevekkülle ve kat'-ı esbabla gezerler diyesiz, cevap budur ki, eğer kümmelden oldıse, tevekkül makamı ednâ makamdır, ana nüzûl îder. Tâlib için ki, dünyâdan ve esbâbdan ol derece taleb olur ki, tamâm-ı dünyadan i'râz eylemeyince feragât ve cem'iiyet bulmazlar ve anların için makâm-ı a'lâdan makâm-ı esfele nüzûl iderler ve kendiler nef'i için değildir."³⁵²

Ç- Ehl-i Sünnet ve Diğer Mezhepler

İlâhî, müridin vasıflarını anlatırken Ehl-i Sünnet ve'l-Cemeat-ın itikadına bağlı, fıkhi mezhep olarak Hanefî ya da Şafiî mezhebine tabi olması, bid'atlar ve bid'at ehli olarak vasıflandırdığı Muattıla, Mu'tezile ve Rafizi mezheplerinden uzak durması, fakat mutaassıp davranmaması gerektiğini belirttikten sonra, ehl-i kıbleden olan hiç bir taifeyi tekfir etmemeyi tavsiye etmiştir.³⁵³ Her olayın temelini dehre ve nücuma dayandırıp azap ve sevabı inkar eden, insanı adeta bir ot gibi bitip yok olacağını iddia eden naturalistler³⁵⁴, Allah(cc)'ın bizim ibadetimize ihtiyacı olmadığını ve tüm günahlarımızın O'nun geniş rahmeti yanında devede kulak misali kaldığını savunanlar³⁵⁵, Hakk yolunun haramileridir. Ayrıca yukarıda zikredilen Muattıla, Müşebbihe ve Rafizi mezheplerinin yanında Müşebbihe mezhebi, mülhid ve zındıkların saptırıcı tesirlerinden kurtulmanın tek çaresi, kamil ve mükemmil bir şeyhe bağlanmaktır.³⁵⁶

D-Evlenmek

İlâhî'ye göre şeytanın hileleri sayılamayacak, akla ve hayale gelmeyecek kadar çoktur. Hepsinden aciz kalıp bir netice elde edemezse, müride kadın yolundan sokulur ve vesvese vermeye başlar.Şeytan ona, evlendiğinde ailesini geçindirebilecek nafakaya sahip olmadığını ve evlenmemeye karşı sabrının olduğunu söyler, evlenmenin farz ya da

³⁵² İlahi, Zadü'l-Müştakın, 12ab.

³⁵³ age, 145a; İlahi, Meslek I, 99b.

³⁵⁴ İlahi, Zadü'l-Müştakın, 27a.

³⁵⁵ age, 27b.

³⁵⁶ İlahi, Meslek I, 97b.

sünnet olmadığını fısıldayarak onu evlenmemeye teşvik eder. Müridin şeytanın bu iğvalarına kulak asmaması gerekir.³⁵⁷ Ancak müridin dokuz erbain süresi boyunca avrat, oğlan ve avamdan uzaklaşıp bir köşeye çekilmesi ve sülukunu tamamlaması gerektiğini ifade eden İlahi, çilesini dolduran dervişin evlenmesi konusunda şunları söylemektedir: "Eğer evlenmek havale olursa, borca girmeye ve kim kızın virür ise ala ve alduğunun sureti hasene ola ve Hakk virdüğünü, nefsinden ve iyalinden artanı Hakk yoluna vire..."³⁵⁸

E-Azimet ve Ruhsat Anlayışı

İslam'ın temelinin azimet ve takva ile amel etmek olduğunu açıklayan İlahî, büyük sufilerin nefislerine muhalefet etmek suretiyle maksuda vasıl olduklarına değindikten sonra, takva ve azimete sarılmanın, ruhsatlar ve bid'atlardan uzak durmanın gereği üzerinde durmuştur. Ona göre takva ehli, Hakk'tan başkasından korkmaz, aksine her şey ondan sakınır. Takvanın evveli azimet, sabır ve kuvvetli bir mücahede ile, ortası gayret, himmet, nefse muhalefet ve şariat adabına uymakla, sonu ise halka merhamet, güzel ahlak ve muaşeret ile hasıl olur.³⁵⁹

F-Keramet ve İstikamet Telakkisi

Müridin seyr u süluku esnasında " Sonra biz o kitabı kullarımızdan seçtiklerimize miras verdik" (Fatır,32) ayeti ve " Ben gizli bir hazine idim..." Acluni, Keşfü'l-Hafa, II, 132) hadis-i kudsisinin sırrına mazhar olduğuna işaret eden İlahî, şeytanın müride vesvese verip onu tasarruf ve keramet göstermeye teşvik edeceği uyarısında bulunmuş, asıl maksudun keramet değil, hizmet ve istikamet olduğunu beyan ettikten sonra, sözlerini şöyle sürdürmüştür: " Evliyâ, bidâyâtü'l-enbiyâdır. Âriflerden istenen, istikamettir. Çünkü öyle emredilmiştir; "Emrolunduğun gibi dosdoğru ol" (Hud,112). Kim zuhûr için kerâmet taleb ederse, o riyâset taleb edendir."³⁶⁰

G-Siyaset Anlayışı

³⁵⁷ age, 66b.

³⁵⁸ İlahi, Zadü'l-Müstakın, 122a.

³⁵⁹ age, 1b-2a, 38a; İlahi, Meslek I, 100a.

³⁶⁰ İlahi, Necatü'l-Ervah III, 78b; ay, Meslek I, 69a; ay, Keşfü'l-Varidat I, 92a.

İlâhî'nin anlayışında sultan, Allah(cc)'ın halkın istirahat edeceği gölgesi, siyasi halifesidir. İnsan , Allah(cc)'ın fiillerine mazhar olacak şekilde yaratıldığı gibi sultan da, O'nun sıfat ve fiillerinin mazharı olarak, zayıf ve güçsüzlere merhamet ve şefkatle, herkese lütuf ve ihsanla muamele etmeli, hoş tutmalıdır. Eşkiya, asi ve iflah olmaz fesatçıları ise şer'i sınırlara uygun bir şekilde cezalandırma ve te'dip yoluna gitmelidir. Bu tür siyasetin neticesinde eşkiya ve fesatçılar edeplendirilir, yeni cami ve mescidler imar edilir, diğer hayrat ve ihsanlar devam eder ve kimse kimsenin hakkına göz dikemez. Ona göre padişahlığın dört şartı vardır; 1-Evladı ve devleti olması 2-Aklı tam olması 3-Uluvv-ı himmeti olması 4-Memleketler fethedcek kırk bin askeri olması. Padişah kalp, halkı ise diğer azalar gibidir. Diğer azaların selameti, kalbin selamet ve sıhhatine bağlıdır. Padişahın veziri de, adil, kamil, tecrübeli ve müşfik olmalıdır. "Allah(cc)'a, Rasûl'üne ve sizden olan emir sahiplerine itaat edin" (Nisa,59) ayetinde buyrulduğu üzere, padişaha itaat vaciptir. onun davetine icabet etmeyen, asi durumuna düşer. Davet edilmeden yanına gitmek ise cehaletin eseridir. Her şeye rağmen sultan, öldürme hususunda şer'i esaslara tabi olmalı, israfa düşmemelidir.³⁶¹

H-Havf ve Recâ Telakkisi

İlâhî, havf ve recâ dengesinin önemine değinmiş, sufilerin bu dengeyi kurduğuna, havf ve recâ arasındaki dengeyi tutturamayanların akıbetinin kötü olacağına işaret etmiştir. Ona göre havf ve recâ hallerinden birinin öbürüne galip gelmesi, şeytani ve saptırıcıdır. Çünkü recâ halinin galibiyeti, aşırı gevşeme ve rahatlamaya, zahir ve batın adabı noktasında titizliğin azalmasına neden olur. Bunun aksinin vuku, yani havf halinin galebesi ise ümitsizliğe ve halkla münasebetin tamamıyla kesilmesine yol açar. Kabz havf hali, reca ise bast halidir. Havf ve recâ, belli bir makam sahipleri için geçerlidir.³⁶²

I-Bazı Ayet ve Hadislerin İş'ari Yorumları

³⁶¹ İlahi, Zadü'l-Müstakın, 138a-144a.

³⁶² age, 38b-39a, 156b.

İlâhî, eserlerinde çok sayıda ayet, hadis ve kudsi hadis zikretmiş, bunlara aşırı batını-hurufi çizgiye sapmaksızın yorumlar getirmiştir. Burada dikkat çeken bazı yorumlarına yer verilecektir.

1-"O, her gün bir iştedir" (Rahman,29) ayeti, İlahi'ye göre Hakk'ın zuhuru işaret etmektedir. O'nun bu zuhura olan meyli, zatının gereğidir. Mevcudatın varlığının temeli olan bu zuhuru, arttarak devam etmektedir. Bir an kesintiye uğrasaydı, mevcudatın ma'dum olmasına neden olurdu.³⁶³

2-"Onlardan on iki nakib (mutemed) göndermiştik." (Maide,12) ayeti, kainatı idare eden ve kıyamete kadar da yönetecek olan evliyanın varlığına işaret etmektedir. Bu sufiler,yukarıdan aşağıya doğru bir kutub, üç halife, yedi emin ve kırk abdalardan oluşur.³⁶⁴

3-" Elbet onlar da (önceki nebiler) yemek yiyorlar ve çarşı-larda geziyorlardı" (Furkan,20) ayeti, farzlar ve sünnet-i müekkedele-ri eda eden, taç ve hırka değil de halk kıyafetlerini giyen, söz,tavır ve yaşayış açısından halktan ayrılmayan melamîlere delalet etmektedir.

4-"Bir saatlik tefekkür, bir senelik ibadetten hayırlıdır" (Acluni,Keşfü'l-Hafa,I,310) hadisinde ise Allah(cc)'ın zatı hakkında değil, sıfat ve fiillerini düşünmeyi ifade eden,dine vee Hakk'a ilişkin her sevgi, şevk ve endişeyi kapsayan tefekkürün önemine değinilmektedir. Hakk'ın tecellilerini müşahade edemeyenlerin tefekkürü, kendilerini O'na yakınlaştırmaz, aksine O'ndan uzaklaştırır.³⁶⁵

5-" Ben gizli bir hazine idim, bilinmeyi istedim ve alemi yarat-tım" (Acluni,Keşfü'l-Hafa,II,132) hadis-i kudsisinde ise marifet anlayışına temas edilmektedir. Buna göre alem, dolayısıyla insan, marifete ulaşmak için yaratılmıştır. Varlıkta kesret görünüyorsa da, varlık bir ve tektir. Bu sebeple varlığın birliğini bilmek, mümine farzdır.³⁶⁶

III- TASAVVUFİ KAVRAMLAR

A-Nübüvvet ve Velâyet

³⁶³ age,160b.

³⁶⁴ İlahi,Necatü'l-Ervah III,101a.

³⁶⁵ İlahi,Zadü'l-Müstakın,43a-44a.

³⁶⁶ İlahi,Esrarname,100a.

İlâhî, Peygamberler (as)'in en yüce ve en ulvi makam sahibi olduğunu belirttikten sonra, onların velayet yönünün nübüvvet yönünden üstün olduğuna değinmiştir. Çünkü velâyet, nebinin Hakk'a dönük yüzü ve gerçek makamı, nübüvvet ise halka, irşad ve tebliğe dönük yüzü ve tenezzül makamıdır. Bu, seyr anillah olarak adlandırılan ve halkı Hakk'a davet etmek için nebilere mahsus kılınmış bir makamdır. Burada tenezzül ve halkla meşguliyet söz konusu olduğundan dolayı, devamlı istiğfar gerekmektedir. Nitekim Peygamberimiz (sav), çok istiğfar edindi. Fakat bu ifadelerden mutlak olarak velinin nebiden üstün olduğu anlaşılmamalı, bilakis nebinin velayet yönünün nübüvvet yönünden ulvi olduğu idrak edilmelidir. Bu konuda da İbnü'l-Arabi'yi takip eden ³⁶⁷ İlâhî, "evliya, bidâyâtü'l-enbiyâdır" dedikten sonra, evliyadan istenenin keramet değil, istikamet olduğuna değinmiş, ariflerin bütün ilimlerin en faydalısı ve kapsamlısı olan tevhid ilmini Hz.Peygamber (sav)'den manevî yolla miras aldıklarını belirtmiştir.³⁶⁸ Ayrıca nebilardan birini inkar eden kafir olurken, şu andaki ya da gelecekteki evliyayı inkar eden velayetten mahrum kalır.³⁶⁹

B-Şatah

Suret-i ruh tecellisini zat tecellisi sanıp "ene'l-Hakk" davasına kakışanların tasarruf ehli birinin yardımını olmadığında fena fillah ve beka billah makamlarına vasıl olamayıp helak olacaklarını belirten İlâhî, bu noktada bazı sufilerin "Mansur bizim zamanımızda olsa, ene'l-Hakk davası itmeyidi" dediklerini nakletmiştir.³⁷⁰ Hz.Ali-(ra)'nin "enellah ve ene Ali ve ene Ali", Bayezid-i Bistami'nin "cübemin içinde Allah(cc)'tan başkası yoktur" şeklindeki sözlerini aktardıktan sonra, bu konu ile ilgili büyük sufilerin bir çok sözünün olduğuna, fakat aralarında zıtlık ya da farklılık bulunmadığına işaret etmiştir.³⁷¹ İlâhî, daha sonra şathiyeleri ile meşhur olan Hallac-ı Mansur ve Bayezid-i Bistami hakkındaki kanaatini şu ifadelerle açıklamaktadır: "Nitekim Hakk'a kemâl-i muhabbetle âşık olanlar, Mansur gibi ve Bayezid gibi imtiyaz görmediler. Biri "ene'l-Hakk" dîdi ve biri

³⁶⁷ age, 53a; İlâhî, Meslek I, 108a; am, Keşfü'l-Varidat II, 107b. Uludağ, Süleyman, Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, 517, (İstanbul, 1991).

³⁶⁸ İlâhî, Necatü'l-Ervah III, 78b, 84b-85a.

³⁶⁹ İlâhî, Zadü'l-Müstakın, 5b.

³⁷⁰ İlâhî, Meslek I, 87a, 98ab; ay, Esrarname, 102a.

³⁷¹ İlâhî, Esrarname, 102a.

"kendimi tenzih ederim, şanın ne yücedir" dâdi. Bu makamda ittihadî-dirler. Bu makamda ittihad, iki nesne bir olmak değildir. Belki bir taraf muhtefî olmakdur, belki yok olmakdur. Cem'i mezâhibde yermezler"³⁷²

C-İttihad-Hulul

İlâhî, ittihadı "kulu tasarrufu altına alacak ve onun naibi olacak şekilde Hakk'ın kulda zuhurudur" şeklinde tarif ettikten sonra "onun gözü, kulağı...olurum" (Buhari, Rekaik, 38; İbn-i Mace, Fiten, 38) hadis-i kudsîsinin konu ile ilgili olduğunu ve Hakk'ın zuhura olan bu meylinin süreklilik arzettiğini belirtmiştir.³⁷³ Ruhun tecellisini zat tecellisi sanarak "ene'l-Hakk" davasına kalkışanların ehlinden yardım görmediğinde, helak olacaklarına işaret ettikten sonra, fena ve mahv ile ittihad ve hulul arasındaki farkı şu şekilde izah etmektedir: "Zira ittihâd ve hulûl, isneynî niyet iktizâ îder. Bu mertebede Hakk-tan gayrı kalmamıştır. İttihâd ve hulûl fehî iden, bilmezliğindendir. Dayyik makâmıdır, lisân ü ibâret, bu makâmın ta'bîrinden âcizdir. Başka bir ibâreyle çün sâlik, vücûd-ı mecâzin vücûd-ı hakîkide mahv gördi, güneş doğdukda yıldızlar görünmediği gibi..."³⁷⁴ Hallac ve Bayezid'in şathiyeleri sebebiyle ittihadî olduğunu ve bu yüzden imtiyaz görmediklerini söyleyen ilâhî, bu durumu şu şekilde izah etmektedir:

" Bu makamda ittihad, iki nesne bir olmak değildir, belki bir taraf muhtefî olmakdur, belki yok olmakdur. Ol mana ki iki şey bir olmakdur. Cem'i mezâhibde yermezler ve bu makama "tevağğul fi't-tevhîd" dirler, mahabbet-i zâtiyye ehli bilür...Zira anlarda kuvvet ve kudret, iki vecih iledür; sülûksuz ve istihkaksuz meczûb ve mahbûb-ı Hakk olmuşlardır, sülûk idüb istihkâkla meczûb ve mahbûb olmuşlardır"³⁷⁵

Ç-Vahdet-i Vücûd

Vahdet-i vücûd düşüncesinin izleri daha önceki sufilerde varsa da, bu anlayışın piri, Muhyiddin İbnü'l-Arabî kabul edilir. Fütûhât-ı Mekkiyye ve Fûsûsu'l-Hikem adlı eserleri, bu düşüncenin en ileri nok-

³⁷² İlahî, Zadü'l-Müstakın, 85b-86a.

³⁷³ İlahî, Necatü'l-Ervah III, 89b.

³⁷⁴ İlahî, Meslek I, 89a.

³⁷⁵ İlahî, Zadü'l-Müstakın, 85b-86a.

talarını ortaya koyar. Başta İbn-i Teymiye (öl.728/1328) olmak üzere, bir çok kişi vahdet-i vücud düşüncesini tenkit ve reddetmiştir.

İlâhî, "Şeyh-i Ekber" olarak vasıflandırdığı İbnü'l-Arabî'nin eserlerini kitaplarında zikretmiş, onlardan sık sık iktibaslarda bulunmuş, vahdet-i vücud düşüncesini işleyen müstakil iki risale kaleme almış, aynı çizgideki Vâridât'a şerh yazmış, bu düşünceye bağlı bir sufidir. Ona göre varlık, bir tek hakikattan ibarettir. O da, Allah(cc)'ın varlığıdır. O'nun varlığı, mutlak ve sebepsizdir, varlığın ayrıntısıdır. Nitekim "ben gizli bir hazine idim..." (Keşfü'l-Hafa,II,132) hadis-i kudsîsi de aynı noktaya temas etmektedir. Varlıkta görülen çokluk ve çeşitlilik, Hakk'ın zatının gereği olan zuhurunun bir neticesidir. "O, her gün bir iştedir" (Rahman,29) ayetinde de temas edildiği gibi, Hakk'ın bu zuhuru, dünya ve ahirette kesintiye uğramaksızın devam eder. Zira zuhurunun bir an kesilmesiyle herşey yok olur. Mazharların çokluğuna ve çeşitliliğine rağmen, zahir olan tektir. Sonra mazharların varlığı nisbi ve zahire bağımlı iken, zahirin varlığı mutlaklıktır. Hakk'ın zuhuru, sıfatları, isimleri ve fiillerinin tecellisi ile meydana gelir. Dolayısıyla varlık, bir ve müşterektir. Mazahir ve a'yandan mücerred olan Gerçek Varlık'a mümkün varlıkların mevcudiyeti zıt değildir. Gerçekte Hakk dışında hiç bir varlığın hususi ihtiyarı, fiili ve vücudu yoktur. Dolayısıyla "her şey O'nu hamdederek tesbih eder" (İsra,44) ayetine binaen her nesnenin "ben Allah'ım" demeye hakkı vardır. Fakat zahir ile mazharın aynı ve bir olduğu düşünülmemelidir. Zira Hz. İsa (as)'a ilah demek, zahiri mazhardan ayıramamanın bir sonucudur ve küfre götürür.³⁷⁶

Ona göre Allah(cc), ezelden vardı ve O'nunla birlikte hiç bir şey yoktu. Bu alemleri, halifesi olan insan vasıtasıyla isimleri, sıfatları ve fiillerini izhar için yarattı. "Ben bir hazine idim..." (Acluni, Keşfü'l-Hafa,II,132) hadis-i kudsîsi de aynı konuya işaret etmektedir. Bu sebeple tüm ilahî tecellilerin mazhar-ı câmi olan insan, bu özelliği ile her iki alemin hususiyetlerini kendisinde taşımaktadır, yani kainatın özü, lübbüdür. Allah (cc), alemleri belirli şekillerde yaratacağını ezeli ilmiyle biliyordu. Ezeli ilminde bunu bildiğine göre alem,

³⁷⁶ age, 58b, 160b; İlahî, Keşfü'l-VaridatII, 18a, 25b, 24a, 66a, 26a; ay, Esrarname, 100b, 113b.

O'nun ilminde bi'l-kuvve mevcuttu. Allah (cc)'ın aleme ilişkin bu bilgisi, kendi kıdemine bağlı olarak kadımdır. Taayyün-ü evvel, tayyün-ü sâni ve taayyün-ü haricî safhalarından oluşan a'yân-ı sâbite sonucunda tekvin sıfatının tecellisiyle alem var olmuştur. ³⁷⁷

İlâhî, a'yân-ı sâbite konusunda olduğu gibi hazarât-ı hams kavramıyla isimlendirilen varlığın mertebeleri hususunda da İbnü'l-Arabî'ye bağlılığını sürdürmüş, alemleri lâhut, ceberrût, melekût, nâsût ve insan-ı kâmil şeklinde beş kısma ayırıp Risâle-i Ehadiye ve Risâletü'l-Vücûd adlı risalelerinde müstakil olarak incelemiştir. Buna göre, varlığın beş mertebesi vardır; 1- Lahut alemi; cem'u'l-cem', mahiyetü'l-mahiyât, ehadiyet, hüviyyetü'l-gayb, gayb-ı meçhul ve gaybü'l-guyûb gibi isimler verdiği bu alem, Allah (cc)'ın zatına hastır, dolayısıyla ancak O bilir. 2- Ceberrût alemi; alem-i sîfât, berzâhu'l-berâzîh, vahidiyyet, akl-ı evvel, nefs-i küllî, gaybü'l-ervâh ve ümmü'l-kitab gibi kavramlarla isimlendirdiği bu aleme, ezelden ebede kadar var olmuş ve var olacak olan tüm mahlukatın sureti nakşedilmiştir. 3- Melekût alemi; alem-i ervâh, rububiyet, gayb, emr, batın, gayb-ı alemi'l-kulûb, levh-i mahfuz, nüfûs ve ukûl adları ile zikretmiştir. 4- Nâsût alemi; gayb-ı alemi'l-hayal, alem-i mülk, alem-i a'sâr ve ecsâm isimleri ile de anıldığını belirttiği bu alem, şehadet alemine en yakın alem olup tüm varlıkların çok daha tafsilatlı suretlerini içerir. 5- Alem-i şehadet; mazhar, mir'ât, hâtemü'l-mevcudât ve illet-i gâiyye olarak da anılan insan-ı kâmil alemidir. ³⁷⁸

D-İnsan-ı Kamil

İnsan-ı kamili, Allah(cc)'ın isim, sıfat ve fiilleri ile en mükemmel bir şekilde keendisinde tecelli ettiği insan olarak tarif eden İlâhî, İnsan-ı kamilin kalbini dünya ve ahiret endişesinden pak eylediğine, cismanî hazların yanında ruhanî hazlara da iltifat etmediğine değinmiş ve alemin ruhu olduğuna işaret etmiştir. ³⁷⁹

³⁷⁷ İlâhî, Risâletü'l-Vücûd, 40a-43b; ay, Keşfü'l-Varidat I, 19a; ae II, 22b; ay, Esrar-name, 111a, 113b; ay, Zadü'l-Müştakın, 50a.

³⁷⁸ İlâhî, Keşfü'l-Varidat I, 11a; ay, Risale-i Ehadiye, 78b-108a; ay, Risâletü'l-Vücûd, 42b-43b.

³⁷⁹ İlâhî, Zadü'l-Müştakın, 47b, 71b-72a, 115b.

Ona göre Allah(cc)'ın sıfat, fiil ve isimlerinin aynası, kainatın özü ve ruhu olan iasan-ı kamil, rabb, alîm, hâdî, muhyî, musavvir, bârî ve hâlık adları ile anılan yedi göğün dışında, zât isminin temsil ettiği göğhe hakimdir. Bu sebeple de ism-i zâtın en mükemmel mazharı durumundadır. Dolayısıyla ilim ve marifeti, cüz'î değil, küllî olacaktır. Allah(cc)'ın övdüğü güzel ahlaka sahip olmak, nacak bu mertebeye vâsıl olmuş bir insan-ı kamilin sohbet ve hizmetinde gerçekleşir.³⁸⁰

E-Aşk

Aşk makamını en yüce makam gören, gayûr olan muhibbin mahbubunu başkalarından saklayacağını, avamın gözünden gizleyeceğini belirten ilahi, "O onları, onlar da O'nu sever" (Maide,54) ayetinde Allah(cc) ile kulları arasındaki iki taraflı aşka işaret edildiğini zikretmiş, bu konuda avamın teşbihde, akılcıların tenzihde olduklarına, kümmel-irical olarak isimlendirdiği mürşid-i kamillerin ise bu iki tutumu birleştirdiklerine işaret etmiştir. Allah(cc), kendisine en fazla muhabbet besleyen enbiya ve evliyayı, avama onların mertebelerini göstermek için, en zor belalara mübtela kılmıştır. Çünkü ibtila ve imtihan, davaya uygun olmalıdır.³⁸¹

Aşkın maşukunun suret ve fiillerini düşünmekten bir nefes bile gafil olamayacağına, aşkın galebesiyle kendisinden geçtiği zaman sakinin bizzat Hakk olacağına işaret eden ilahi, aşkın gafletinin neticesini bir şiirinde şu şekilde dile getirmiştir: ³⁸²

Âşık habîb fikrin terk itse bir nefes

Yakar firâk 6dına bin yıl belâ-yı aşk

Müridin gönlünü masivadan temizlemesi, iyi ya da kötü her şeyi gönlünden atması şarttır. Aksi halde cünüb-ü hakiki durumuna düşer. Bu durumda yüz bin yıl başını secdeden kaldırmasa bile, tahareti makbul sayılmaz. Aşk abdesti, ona göre, dünya ve ahiret muhabbetinden yüz çevirmekle gerçekleşir. Aşk orucu ise Hakk'tan gayrıdan dil, göz, kulak ve fikrin uzak tutulmasını, tamamıyla Hakk'a tevcih edilmesini ifade eder. Âşıkların hacı ise Mekke'-i hakikî olarak vasıflandırdığı mü-

³⁸⁰ age, 47b, 71a; İlahi, Esrarname, 127a, 121b.

³⁸¹ İlahi, Zadü'l-Müstakın, 41ab, 62b.

³⁸² age, 43b; İlahi, Esrarname, 109b.

minlerin kalbine yönelmek ve yedi kez tavaf etmekle yerine getirilmiş olur.³⁸³

F- Nâz ve Niyâz

Molla îlâhî, ahlak, davranış ve sözleriyle haddi aşan sufileri nâz ehli olarak değerlendirmiş, onları " makâm-ı nâzda olurlar, halka iltifât eylemez, ululukta ve azâmette olur, kendûye ziyâde vakâr vîrür ve hulku eyü olmaz. Ve âdâb-ı şeriatı saklamazlar, ihtilâtları avrat ve oğlanla olur. Şeyhlerine ululanurlar, bîniyâz olurlar."³⁸⁴ sözleriyle tenkid etmiş, asıl halin nâz değil, niyâz hali olduğunu savunmuştur. Ona göre nâz âşıklara, niyâz ise ma'sûklara mahsus bir haldir. Bu nedenle müridin her zaman niyâz, fakr ve tazarru' halinde olması, nâz makamına düştüğünü farkettiği an, hemen asıl haline dönmesi gerekir.³⁸⁵

Nâz halinin erdirici değil, tam aksine dondurucu özelliğine temas eden îlâhî, müridin Allah(cc)'a, şeyhine ve halka karşı niyaz halini korumasının lüzumuna değindikten sonra bu olumsuz neticelerden kurtulmak için şunları tavsiye etmiştir: " Tâlib ola matlûb olmaya, sayd ola sayyâd olmaya, niyâz içinde olub nâz kılmaya, âşık ola ma'sûk olmaya, fakîr ola hâce olmaya, tûb ola çevgân olmaya, yôğ ola vâr olmaya."³⁸⁶

G- Melâmiye

Zahirini taç ve hırka ile bezemeyip sıradan kıyafetler giyen melâmet ehlini avamdan hiç kimsenin tanıyamayacağını söyleyen îlâhî, onların sadece farzları ve sünnet-i müekkedeleri işlediklerini, ibadet ve zikir esnasında istiğrak ve vecd haline düşmemeye özen gösterdiklerini, rububiyetin galebesiyle masivaya iltifat etmediklerini belirtmiş ve onları en iyi hal sahibi sufiler olarak vasıflandırmıştır. " Onlar ,yemek yiyorlar ve sokaklarda geziyorlardı" (Furkan,20) ayetini ve

³⁸³ îlahî, Esrarnâme, 124ab.

³⁸⁴ îlahî, Zadü'l-Müştakın, 106ab.

³⁸⁵ îlahî, Meslek I, 101a.

³⁸⁶ age, 72a; îlahî, Zadü'l-Müştakın, 28ab, 68a, 120a.

"Benim evliyam kubbemin altındadır. Onları benden başkası bilmez" hadis-i kudsîsini melâmîlere işaret saymıştır.³⁸⁷

Melâmîleri, Allah(cc)'ın kulları ile sulhu, kendi nefsi ile cengi eksik olmayan kişiler olarak tarif eden îlâhî, " Tâlib gerekdir kim kalender-sîret ve melâmet-sıfat ola " dedikten sonra, onların halka karşı tavrını şu şekilde açıklamaktadır: "Nam ü zemm ü redd ü kabûl-i halk, katında bir ola ve halkın medhinden semirmeyüb ve zemminden âr kılmaya, ezdâd katında bir ola"³⁸⁸

Büyük sufilere melâmî demenin bidât ve dalâlet ehli demek olmadığına belirten îlâhî, " Elbette onlar da yemek yiyorlar ve çarşı-larda geziyorlardı" Furkan, 20) ayetinin hırka ve taçla zahirini bezemeyen, halkın medhi ve zemmine iltifat etmeyen bu taifeye işaret ettiğini kaydetmiştir. İlâhî'ye göre onlar, riyadan uzak, sıdk ve ihlasa yakındır, zahirleri halk, batınları Hakk'ladır. Bunların bazısı makam, bazısı da sıfat ehlidir. Dolayısıyla makamları ve sıfatları ile bilinirler. Marifet, ibadet, zühd ve kudret ehli gibi evsafa mevsufturlar. Melametın bütün makamlardan yüce olduğunu söyleyen îlâhî, bunun nedeni konusunda şu açıklamaları yapmıştır: "Bunların makamı, makam-suzluktur ve sıfatsuzluktur ve sürûrî sıfatsuzluk, delîli keşf-i zâtıdır. Nitekim, Zâtullah mestûrdur. Hakk Teala ve bunların katında dahî, setr mahbûbdur... Zâhirde sünnet ü cemeâti terk eylemezler, sünnet-i müekkedeye ve ferâize iktisâr iderler. Bunlar fazl-ı amelden nesne ummazlar, Hakk Teâlâ'nın fazlından umarlar ve yokluk tarîkından girmişlerdir. Ânun için sıfatsuzlardır. Ve gayrılar varlık yolından girmişler, nişanlı oldukları andan ötürüdür." İlâhî, Şeyh-i Ekber'in Fütûhât-ı Mekkiyye'sinden "Bu taifenin efendisi onlardan ve onların içindedir." ibaresini iktibas ettikten sonra, melâmete verdiği önemi tam manasıyla gösteren şu açıklamayı yapmıştır: "Ya'ni, melâmiye, sufiyenin ve fukaranın evvelidir. Seyyidü't-Tâife -ki Hz.Rasûl (sav)'dür-melâmiye içindedir ve melâmiyedendir."³⁸⁹ Kendilerini melâmîlere benzetip bir iki tasavvufi eser okumakla ya da bir kaç zikir ve sohbet meclisine katılmakla kemale ereceklerini sanan sufilere olduğunu be-

³⁸⁷ İlahî, Necatü'l-Ervah III, 100ab

³⁸⁸ İlahî, Meslek I, 101ab.

³⁸⁹ İlahî, Zadü'l-Müştakın, 16ab.

lirtten ilâhî, bunun neticesinin ilim ehlini inkar ve büyük sufileri kendisiyle kıyas etmek olacağını kaydetmiştir.³⁹⁰

H- Üveysiye

Feyz ve fethi, ruhanî yoldan olan ehlüllahın ruhaniyetinden terbiye görenlere Üveysî dendiğini belirttikten sonra ilâhî, bazı Üveysî sufilerden bahsetmiştir. Hz.Üveys'in Hz.Peygamber(sav)'den, Hâce Hasan Harakanî'nin Bayezid-i Bistamî'den, Bayezid-i Bistamî'nin ise Cafer-i Sâdık'tan bu yolla terbiye gördüklerine değinmiş ve şöyle devam etmiştir: "Amma bu tarîk, ehass-ı havâsıdır ki ve binde biri bu makâmda tâliblerin hâsıl olmaz. Zîrâ cezbe-i kavî ve himmet-i âlî gerekdür. Ve bu dereceye vâsıl olan, ekallü'l-kalîli'n-nâdiri ke'l-ma'dûmdur."³⁹¹

İlâhî'ye göre, Veysel Karânî'ye teveccühün neticesinde uzlet, riyazet, terk ve tecrid, Hakim Tirmizî ve İbnü'l-Arabî'ye teveccüh neticesinde hakâik-i feth, esrâr-ı gaybiyye ve mevâdd-ı müşkile kişiye zâhir olur, kemâl-i kurb ve münasebet haline girer. Hoca Hasan Harakânî ve Bayezid-i Bistamî'ye teveccüh sonunda fena, gaybet ve insilâh, Şeyh Sadreddin Konevî'ye teveccühle de hakâik ve semedaniyet halleri yaşanır.³⁹²

I- Fena-Beka

Beka billah makamını fena fillah makamından üstün gören ilâhî'ye göre, bize bizden daha yakın olan Hakk'ın varlığı, gerçek varlıktır. O'nun dışındaki nesnelerin varlığı ise mecazîdir. Fena makamından beka makamına geçen salikin alameti "kim nefsinin bilirse rabbini bilir" (Acluni, Keşfü'l-Hafa, II, 262) hadisinde de işaret edildiği gibi, kendi varlığını Hakk'ın varlığında mahv edip her ne görürse kendinde görmesi, bilmesi ve Hakk'tan gayrı ne varsa hepsini fani ve ma'dum olarak müşahade etmesidir. "Gözü, kulağı. ..olurum" (Buhari, Rekaik, 38; İbn-i Mace, Fiten, 38) hadis-i kudsisinde buyurulduğu gibi beka makamına ulaşmış temkin ehli, tasarruf sahibi olur. Fenada kalmış ehli telvin ise bu tasarruf yetkisine sahip değildir.³⁹³ Ona göre fena, dünyevî ve uh-

³⁹⁰ age, 56b.

³⁹¹ age, 86ab; İlahi, Esrarname, 106b; ay, Meslek I, 60ab.

³⁹² İlahi, Zadü'l-Müştakın, 86a.

³⁹³ İlahi, Meslek I, 61a, 105a; ay, Necatü'l-Ervah III, 79a.

revf hazları terk, eşya ve nesneleri ma'dum görmek, beka ise Hakk'ı talep ve huzur bil-Hakk'dır. Mahv idrak edememezlik ve ibadet hükümlerini kaldırma hali iken isbat, kulluk ahkâmını ayakta tutmaktır. Kul kendi sıfatlarından sıyrılıp kendi varlığını O'nun varlığında mahv ettiği ve beka makamına ulaştığı zaman, hadis-i kudside de (Buhari, Rekaik, 38 ; İbn-i Mace, Fiten, 38) açıklandığı gibi bütün söz, fiil ve hallerinde O'nunla olur. Artık O'nunla görür, O'nunla duyar, O'nunla hareket eder.³⁹⁴

İ- Uzlet-İhtilat

İlâhî, halkla ihtilat ve meşguliyet makamının tenezzül makamı olduğunu belirtmiş, bu sebeple risalet yönüyle halkla meşgul olan Peygamber(sav)'in her gün yüz defa tevbe ve istiğfar ettiğine değinmiştir. Ona göre kalbini kötü sıfatlardan arındıramayan sufi, eğer halka karışırse onların söz ve fiillerinden etkilenir, halvette kalsa huzursuz olup batınını temizleyemez ve kimseyi beğenmez bir duruma gelir. Fakat ulu bir padişahın elçisi gibi halka karşı taazzüz makamında ve uzlet halinde biniyaz olan ve onlara iltifat etmeyen ehl-i dile karşı ise ululanmayan has kulların bu uzlet hali konusunda İlahi'ye göre tenkide mahal yoktur.³⁹⁵ Uzlet ve ihtilat hudutlarını seyr u süluk mertebelerine göre değerlendiren İlahi'nin görüşlerini aşağıdaki şekilde maddeleştirebiliriz;

1- Mübtedînin şeyhi hariç, iyi ya da kötü herkesten uzak durması farzdır. Onun tasavvuf adab ve erkanı ile meşgul olması gerekir.

2- Mutavassıt, iyilerle beraber olmaya ruhsatlıdır. Ona sadece kötü kardeşlerle sohbet yasaktır.

3- Müntehî ise halka karışıp karışmamakta izinli ve muhtardır. Çünkü onun batını halkla ihtilattan etkilenmez ve Hakk'la meşguliyetten u-zaklaşmaz.

4- Kutubun halkla sohbeti farzdır, uzlet ve halvet hali caiz değildir. O, halkı irşada memurdur. "Ben ancak sizin gibi bir beşerim, fakat ba-na vahy olunuyor" (Fussilet, 6) ayetinde

³⁹⁴ İlahi, Necatü'l-Ervah III, 79a.

³⁹⁵ İlahi, Zadü'l-Müstakın, 53a-55b.

buyurulduğu gibi kutubun be-şeriyet yönü vardır. Fakat o ihtiyarî ölümle bu yönünü izale etmiş-tir.³⁹⁶

J- Temkin-Telvin

"Kalbler, ancak Allah(cc)'ın zikri ile mütmain olur"(Ra'd, 28) ayetinde buyurulduğu üzere Allah(cc)'ın zikri ile mütmain olan gönlün makamının temkin ba'de't-telvin olduğuna değinen ilâhî, bu makam ehlinin az olduğuna işaret ettikten sonra, bu makamda Allah(cc)'ın kulunun gören gözü, duyan kulağı, kulun da mahbub-ı Hakk ve mukarreb olması için, nafil ve farzların kemali ile edanın ve şer'i esaslara her konuda uymanın şart olduğunu söylemiştir.³⁹⁷

Temkin makamını telvine tercih eden ilâhî'ye göre mürid, ancak dokuz erbain çıkardıktan sonra telvin ve fena makamlarından geçip temkin ve istikamet ehli olur. Bunun sonucunda kendi batınına hakim olup her zaman ve zeminde asli makamına dönmeye kudret kazanır ve tasarruf sahibi olur.³⁹⁸ Temkin makamına ulaşamayan telvin ehli, nüdemaya benzer. Telvin makamını aşan temkin ehli ise vüzeraya benzer. Vezir konumundaki temkin ehli, memlekette tasarruf sahibi, sultanın vekili ve zeval halinden emin olurken, telvin ehli, sadece hizmetle görevli nedimler gibi bu hak ve yetkilere sahip olamaz.³⁹⁹

K- Celal-Cemal

Müellif, eşyanın bir kısmının lütfa, diğer kısmının ise kahra mazhar olduğunu, onlardaki hassasiyetlerin insanın bedeninde zuhur etmesiyle gıdaya dönüştüğünü belirtmiştir. Bu da insanın zübde-i alem olduğunu gösterir. Bazı mutasavvıflar kendi istekleriyle cemal makamından, celal makamına geçip Hakk'ın sıfat ve fiillerini müşahade ederler. Böylelikle mahbubluk derecesinden muhiblik menziline ulaşırlar. Bu durumda ya acz ve niyaz ile ubudiyet makamında ya da kendileri ile birlikte tüm alemleri acz ve kahr içinde görüp merhamet makamında olurlar. Celalden cemale geçen sufiler ise kendilerini Allah(cc)'ın fiil ve sıfatlarının mazharı olarak görürler. Artık bu makamda abid ve

³⁹⁶ İlahi, Keşfü'l-Varidat II, 23b; ay, Necatü'l-Ervah III, 114a.

³⁹⁷ İlahi, Zadü'l-Müştakın, 18b.

³⁹⁸ İlahi, Meslek I, 90ab.

³⁹⁹ İlahi, Zadü'l-Müştakın, 42b; ay, Necatü'l-Ervah III, 79a.

mabud, sacid ve mescud, hamid ve mahmud birdir. Sekr halinden kurtulduktan sonra hale mağlub olmaktan uzaklaşır ve tasarruf sahibi olur.⁴⁰⁰

L- Çile

Çile, şeriatın prensiplerine ve tarikat adabına uygun olarak nefsi terbiye etmek, ruh ve gönüldeki masiva kirlerini temizlemek maksadıyla bir mürşid-i kamilin kontrolünde çıkarılır ve kırk gün devam eder. Mürid, ancak dokuz erbain çıkardıktan sonra telvin ve fena makamlarından geçip temkin ve istikamet ehli olur. Bunun neticesinde kendi batınına hakim olup her zaman temkin makamına dönme kabiliyeti kazanır. Bir yılı kapsayan dokuz erbainin şartları ve adabının üzerinde önemle duran ilâhî, çilenin müddeti olan kırk sayısının diğer sayılarda olmayan mümeyyiz özelliklere sahip olduğuna değinmiştir. "Biz de Musa ile otuz gece sözleşmiştik ve ona bir on daha ekledik" (Araf,142) ayeti, Hz.Adem(as)'ın toprağının kırk gün mayalanması, Hz.Peygamber-(sav)'in kırk yaşında risaletle görevlendirilmesi ve ceninin ana rahmine düşmesinden itibaren ilk kırk günün sonunda nutfe, ikinci kırkın sonunda da mudga haline gelmesi, kırk sayısının önemine delalet etmektedir.⁴⁰¹

ilâhî'ye göre erbaine giren mürid, kimse ile konuşmamalı, nafile ibadetlerini çilehanesinde eda etmeli, gece uyumamalı, uyku ağır bastığı zamanlarda uyanık kalmak için dimağına kabak çekirdeği ya da badem yağı sürmelidir. Fazla riyazet nedeniyle namazda düşecek kadar güçsüz kalsa bile bir saatten az uykudan sonra hemen ibadete başlamalıdır. Alimi ilmi, zahidi zühdü ile aldatan şeytanın her yolu deneyeceğini, bunların kar etmediğini görünce, kendisine keramet ve tasarruf yoluyla yaklaşacağını bilmeli ve bunlara hiç iltifat etmemelidir. Çünkü nefisini emmarelikten kurtaramayan kişi, ömrü boyunca çile çıkarsa, Hakk'a vasıl olamaz.⁴⁰² Kelime-i tavhid zikrini, O'ndan başka maksudun, mevcudun ve mahbubun olmadığını düşünerek ve hafi olarak yapmalı, masivayı nefyedip huzura kavuştuğunda, ağır isbat yönüne vermelidir. masivayı nefyettikten sonra, muhabbet-i zatiye ulaşınca nefy ve isbatın her ikisini de terk edip zat isminin zikrine yönelmelidir. Bununla

⁴⁰⁰ ilahi, Esrarname, 111b; ay, Zadü'l-Müştakın, 68a.

⁴⁰¹ ilahi, Meslek I, 60b, 90ab; ay, Esrarname, 104ab; ay, Zadü'l-Müştakın, 74a.

⁴⁰² ilahi, Meslek I, 58b, 63a, 66a, 69a, 71a, 72b.

birlikte yine de kamil ve mükemmil bir şeyhe niyazla hizmetin, riyazet ve çile çıkarmaktan evla olduğunu bilmelidir.⁴⁰³

Bir mürşidin kontrolünde olmaksızın erbaine giren ve uzun süre mücahede eden dervişler, ya kalpleri nazik batınları zayıf olup açık su gibi çabuk bulanırlar, sık sık gaybet haline girerler, ya mukallit olurlar ya da şeriatın prensiplerini dikkate almayan ibahi ve zındık haline gelirler. Artık bunlar tarikat yolunun uru ve haramisi konumundadırlar. Tüm bunların sebebi, çilelerini bir mükemmil mürşidin kontrolü altında çıkarmamış olmalarıdır.⁴⁰⁴

M- Kurb-Bu'd

İlâhî'ye göre Allah(cc)'a kurbun dört çeşidi vardır; 1- Kurb-ı ferâiz, 2- Kurb-ı nevâfil, 3- Bu ikisine cami olan kurb; Bu halde olanlar, naz makamında durup halka iltifat etmezler, ahlaklarını bozacak ve şeyhlerine yukarıdan bakacak derecede biniyaz olurlar. Avrat ve oğlanlarla beraber olmakta sakınca görmeyecek kadar şer'i adaba uymazlar. Bu sebeple onların şerrinden Allah(cc)'a sığınmalıdır. 4- Bunların hiç biri ile mukayyet olmayan kurb; bu makamda olanların her zaman ve zeminde zahirleri halkla, batınları ise Hakk'la beraber olur. Fakat hususi bir hal ya da tavır içerisine girmezler.⁴⁰⁵

Kişinin Hakk'ın mahbubu olması mukarreb olmasına, o da nafile ve farzların kemaliyle edasına bağlıdır. Tüm bunların makbul olması için temel şart, şeriat ahkâmına tam manasıyla riayettir. Kulun Allah(cc)'a yakınlaşması, bir cismin diğerine yaklaşmasına ya da ilmin ma'luma, aklın ma'kule ulaşmasına benzetilemez. Bu yakınlık, ancak rahmanî lütuf ve ilahî cezbe ile sağlanabilir. Nitekim Hz.Musa(as), Allah(cc)'ı gözleriyle görmek isteyince "Beni göremezsın" (A'raf,143) hitabına muhatab oldu.⁴⁰⁶

N- Teslim-Tefviz

⁴⁰³ ae I, 68a; İlahi, Zadü'l-Müştakın, 120a.

⁴⁰⁴ İlahi, Zadü'l-Müştakın, 13a-14b.

⁴⁰⁵ age, 105b-107b.

⁴⁰⁶ age, 18b, 136b-137a.

Teslim, müridin zahir ve batınını şeyhinin tasarrufuna bırakmasıdır. Mürid, şeyhinin meşru görünmeyen bir söz veya fiiline şahit olursa, onun şeriata muhalif bir davranışta bulunmayacağını, bunun kendi eksik idrakından kaynaklandığını düşünmelidir. Çünkü, mürid için itiraz, bir afettir. Tefviz, müridin kendi irade ve tasarrufunu tamıyla terk edip Hakk'ta mahv olmasıdır. Dolayısıyla tefviz ehli, ibadet ve hizmetlerini ne keramet ve cennet ümidi ne de cehennem korkusuyla yapmamalıdır. "Kim yüzünü Allah(cc)'a teslim ederse" (Lokman,22) ve "Teslim ol, o da teslim oldum dedi" (Bakara, 131) ayetlerinde bu iki kavrama işaret edilmiştir.⁴⁰⁷

O- Havâtır

Çeşitli ayetlerde (Al-i İmran,191; Ra'd,28) işaret edilen daimi zikrin bir neticesi olan havâtır nefyetmenin önemi ve lüzumu üzerinde duran ilâhî, havâtır beş kısma ayırarak incelemiştir; 1-Rahmanî hâtır; Her hangi bir sebebe dayanmaksızın Hakk'tan gelen hitabdır.2-Kalbf hâtır; Kalbin kötülüklerinden arınmasına matuf olarak içten gelen hitabdır. 3-Melek hâtır; Oruç, namaz, tilavet gibi hayırlı işleri teşvik eden hitabdır. 4-Nefsanî hâtır; Meşru olmayan ya da ilk üç hatırın tersine yönlendiren ve içimizde kullanabileceği vasıtaların çokluğu sebebiyle en şiddetli olan hatırdır. 5-Şeytânî hâtır; Nefyedilen nefsanî hatırın ardından tekrar gelen ve şerre davet eden hitabdır. Temyize kudret ve kabiliyeti olmadığından dolayı mübtedinin, tüm havâtır nefyetmesi gerekir. Şeytani ve nefsi hatırı ise kendisi nefyeder. Hakk, kalb ya da melek hatırı olduğu sabit olursa kendisi nefyetmez.⁴⁰⁸

Ö-Kutub

Allah(cc)'ın direkler vasıtasıyla evi yıkılmaktan koruduğu gibi, alemi de aktab, eimme ve evtad vasıtasıyla muhafaza ettiğini, evi ve diğer direkleri muhafaza eden temel sütunun risalet olduğunu belirten ilahi, Hz.İdris(as), Hz.İlyas(as), Hz.İsa(as) ve peygamberliği başkalarına göre tartışmalı kendisine göre ise kesin olan Hz.Hızır(as)'ın cesetleriyle diri olup kutub, iki imam ve bir vetdi temsil ettikleri-

⁴⁰⁷ İlahi, Meslek I, 57a, 102b-104a.

⁴⁰⁸ age, 80a; İlahi, Zadü'l-Müştakın, 17a; ay, Necatü'l-Ervah III, 90b-91b;

ni, kıyamete kadar da yaşayacaklarını belirtmiştir.⁴⁰⁹ Ona göre her zaman ahyar, budala ve avtad vardır ve var olacaktır. Çünkü Allah(cc) şöyle buyurmuştur. "Onlardan on iki nakib gönderdik." (Maide, 12).

Tahkik ehli, abdalların kırk, eminlerin yedi, halifelerin üç, kutbun ise bir olduğunu söylemişlerdir. Evliyanın imamı ve önderi olan kutb, diğerleri onu bilmezken, o hepsini tanır. Üç halife, yedi emini, onlar kırk abdalı ve diğer evliyayı tanır. Bunlardan her hangi birinin yeri boşalsa, en yakın biri tarafından doldurulur. Bu düzen, kıyamete kadar aynen bu şekilde devam eder.⁴¹⁰ İlâhî, zamanındaki tarikat erbabının kutub, iki imam ve bir vetdi tanımadığını kendisinin ise zamanının kutbunu bildiğini belirtmiş ve Şeyh Bedreddin olduğunu belirtmiştir.⁴¹¹

P- Gönül

Ruhla tenin birleşmesi sonucunda, nefis ve gönül meydana gelmiştir. Tenin zahirine cism, batınına ise can, gönül, nefis-i natıka ve kalb denir. Gönül, bu alemden olmadığı halde, tüm azalara hükmeder. Allah(cc)'ı bilen ve müşahade eden gönül olduğu gibi, hem teklif ve hitab, hem de cezaya, dolayısıyla kabz ve basta muhatab olan da odur. "Allah(cc), hiç bir kimse için iki kalb yaratmadı" (Ahzab, 4) ayetinde açıklandığı gibi gönlünde birden fazla sevgi besleyen, ezel ve ebed tefrikası içine düşer.⁴¹²

Beytullah ve nazargâh-ı ilahî olarak vasıflandırılan gönül, paslı demir gibidir. Pası temizlenip cilalanmadıkça, iki cihanı aksettiremez. Kötü sıfatlardan temizlenen gönül, bu alemin aksine sınırsızdır. İnsan-ı kamilin gönlü ise tüm yaratıkları kapsayan ruh-ı izafidir. Bu sebeple bir hadisi kudsîde "Ben yerlere ve göklere sığmam, müminin kalbine sığarım" (Acluni, Keşfü'l-Hafa, II, 195) buyurulmuştur.⁴¹³

R- Rüya

⁴⁰⁹ İlâhî, Keşfü'l-Varidat II, 107b-108a ; ae I, 72b-73a.

⁴¹⁰ İlâhî, Necatü'l-Ervah III, 101a.

⁴¹¹ İlâhî, Keşfü'l-Varidat I, 73b.

⁴¹² İlâhî, Zadü'l-Müstakın, 7b-8b.

⁴¹³ age, 8a, 19a-20a, 72a, 96a.

İlâhî'ye göre rüya-yı salih, nübüvvetin kırk altı cüz'ünden bir cüz'dür ve salih müminlere hastır. Kafirlerde meydana gelirse ona istidrac denir. Mürid, mücahedenin neticesinde senlik-benlik ayrimından kurtulup alem-i gayba muttali olunca, uyanık iken bile hoş vak'alar görür. Eğer melek, cennet, cehemmen vb. görse, bu onun güzel sıfatlarına delalet eder. Gördükleri ilhamat, işaret, mükalemat ve safat-ı rububiyetin tecellisi ise fena ve beka makamına işaret eder. Mutavasıtaların rüyası, gönülleri menba' olmadığından dolayı yoruma muhtaçtır. Fakat kalbleri menba', saf ayna olan kamil mürşidler ise böyle değildir. Ahlakı temiz olmayanın gördüğü rüya, şeytanidir. Başkaları hakkında kötü rüyalar gören, gerçekte onların suretinde kendini seyrediyor demektir.⁴¹⁴

⁴¹⁴ age, 128b-131a; İlahî, Keşfü'l-Varidat II, 61a.

NETİCE

Abdullah İlâhî, Nakşibendiyye tarikatı, melâmet ve vahdet-i vücud düşüncesinin Anadolu'daki seyri açısından oldukça önemli bir sufidir. Böyle olmakla birlikte doğumu, gençliği, ailesi, çocukları, Simav ve Vardar Yenicesi'ndeki zaviye ve postnişinleri hakkında, hem eski hem de yeni kaynaklarda her hangi bir bilgiye rastlanamamıştır. Hayatının diğer yönlerini ele alan kaynakların verdiği bilgiler de, tenakuzlarla doludur. Hayatına ilişkin bu çelişkili bilgiler, bir tasnife tabi tutulduktan sonra imkan nisbetinde çözülmeye çalışılmıştır. Verilen bilgilere göre Tusi, dolayısıyla İlâhî, 1470'lerden sonra İran'a gitmiştir. Buhara'da çile çıkarması ile ilgili bir menkıbesinde bahsedilen Özbeek muhasarası, 1490'lardan sonradır. Sonra Tusî, 1482'de vefat ettiğine, İlâhî de Simav'da yedi yıl ikamet ettiğine göre, 1477 yılında İstanbul'da olduğunu ifade eden İlâhî'nin 1475 tarihinden önce İstanbul'a gelmiş olması gerekirdi. Fakat İran'a gidiş ile İstanbul'a geliş tarihleri örtüşmemekte, bu sebeple de kesin bir tarih verilememektedir. Yine Fatih'in davtiyle İstanbul'a gidişi ve Fatih'le görüş-

müş olup olmaması da, askıda kalan konular içinde yer almaktadır. Ayrıca davet edilmesine, oldukça renkli ve cazip bir kişiliğe sahip olmasına rağmen, İlâhî'nin İstanbul'u bırakıp Vardar Yenicesi gibi bir kasabaya çekilmesinin nedeni de, tamamen açıklık kazanmamış olan noktalardandır. Huruc ale's-sutan ithamıyla idam dilen Şeyh Bedreddin'e kutub gözüyle bakan ilk Vâridât şarihi olması ve İstanbul'un siyasi havasının çok karışık olduğu bir dönemde fazla etkin ve meşhur bir şahsiyet olarak görülmesi, muhtemel nedenlerdendir. Kendi ifadelerinin yanında müridleri ve ilgi kurduğu kişilerden bahseden kaynaklar da kullanılmış olmasına rağmen, bu karışıklıkların tamamen giderildiğini söyleyebilmek, henüz mümkün değildir.

Bir şahsın dünyasını tanımanın en kestirme yolunun eserlerini tanımak olduğu düşüncesinden hareketle, eserlerine ve eserleri hakkında verilen bilgilere ulaşılmaya çalışılmıştır. Sonuçta eserleri hakkında kaynakların verdiği bu bilgilerin çok farklı ve çelişkili olduğu görülmüştür. Kendisine nisbet edilen eserleri yanında bazı eserleri, ya farklı isimlerle kaydedilip iki esermiş, ya da ikisi birleştirilerek tek esermiş gibi gösterilmiştir.

Bu araştırmada ona ait olduğu kesin olan eserlerin genel tanıtımı yapılırken müellif ve eserin ismi, eserin dili, telif yeri, zamanı, sebebi, yazma nüshaları, ele aldığı konular, iktibas yaptığı şahıs ve kitaplar, ayet, hadis ve şiir örnekleri belirtilmeye çalışılmış, her eserin sonunda bir nüshasının tanıtımı yapılmıştır. Önceki araştırmalarda isminden bahsedilen Necâtü'l-Ervâh adlı eserinin tedkik edilip genel olarak tanıtıldığı da belirtilmelidir. Daha sonra Varidat şerhi kısmında Şeyh Bedreddin ve Vâridât'ı hakkında bilgi verilmiş, şeyhin lehinde ya da aleyhinde düşünenler kaydedilmiştir. Ardından İlâhî'nin Keşfü'l-Vâridât adlı Vâridât şerhinin genel tanıtımı yapılmış, fakat bu esere ilişkin menfi ya da müsbet bir değerlendirmeye ulaşılamamıştır. Vâridât'taki tartışmalı konulara getirdiği yorumlar kısmında ise, İlâhî'nin Şeyh Bedreddin'in sema ve Hz.İsa(as)'ın cesedi ile ölmüş olması dışındaki fikirlerini aynen kabul ettiği tesbit edilmiştir. Sema'a bir sınırlama getirmeyen, onun mutlak olarak caiz olduğunu söyleyen Şeyh Bedreddin'in aksine İlâhî, semayı mutlak ve nağmelerle mukayyet olarak ikiye ayırmış, mutlak semayı caiz görürken musiki eşli-

ğindeki semaa cevaz vermemiştir. Yine ilâhî, Hz.İsa(as)'ın cesedi ile öldüğünü ifade eden Şeyh Bedreddin'in bu fikrine bir yerde katıldığı-
nı, başka bir yerde ise aksini söyleyerek çelişkiye düşmüştür. Bir
başka dikkat çekici husus ta, ilâhî'nin bedenlerin haşrını kesin bir
şekilde rededen Şeyh Bedreddin'in bu düşüncesini aynı kesinlikle tas-
dik etmemesi, ruhi haşrın daha inceliğe uygun, daha latif olduğunu
söylemesidir.

Kendisine nisbet edilen eserler kısmında zikredilen eserler ve
imkan nisbetinde nüshaları görülmüş olmasına rağmen, bu nisbeti doğru-
layacak kuvvetli karineler bulunamamış sadece kısa bilgi vermekle ye-
tinilmiştir. Araştırmalara rağmen ulaşılamayan Mi'râciye, Füsûsu'l-Vu-
sûl ve Menâzilü'l-Kulûb adlı eserlerinin isimlerini ve onlardan bahse-
den kaynakları belirtmek kafi görülmüştür.

Sufilerin tasavvufî düşünce ve hayata kazandırdıkları, birbirinden çok
farklıdır. Kimi tasavvufî düşünceyi zirveye taşıırken, çoğu, kurulu bir
tarikâtı ve düşünceyi kendinden de birşeyler katarak devam ettirmiş-
tir. İkinci grup içinde yer alan ilâhî, şüphesiz günümüze kadar devam
eden Nakşibendiyye tarikâtı, melâmet anlayışı ve Vâridât çizgisiyle
birleştirdiği vahdet-i vücud düşüncesi açısından oldukça önemli bir
mutasavvıftır. O, günümüze kadar tesirini devam ettiren bu anlayışın
ooluşma ve yayılmasında etkin bir rol oynamış, eserleri, sohbetleri ve
müridleri ile bu düşüncenin etki sahasının genişlemesi ve kökleşmesini
sağlamıştır. Bir Nakşî şeyhi olmakla birlikte, kuvvetli bir medrese
tahsilinin yanında, onun Farsça ve Türkçe eser ve şiirler yazan, bir
çok kimseyi de etkilemiş bir şahsiyet olduğu da vurgulanmalıdır. Var-
dar Yenice'li şairlerin tutum ve anlayışları da bunu göstermektedir.

ilâhî'nin tasavvufî görüşleri üzerinde etkili olan sufiler ara-
sında Bayezid, Hallac, Attar, Mevlana, Mahmud Şebüsterî, Necmüddin Dâ-
ye, Kuşeyrî, Ahrar, Camî gibi büyük sufiler, özellikle de İbnü'l-Arabî
zikredilmelidir.

O, gerek tarikat gerekse şariat meselelerini izah ederken, önce-
likle konuya ilişkin ayet ve hadisleri vermiş, tasavvuf klasiklerinden
de iktibaslar yapmak suretiyle konuları açıklamaya çalışmıştır.

O, tarikattan ayet ve hadislerle dayalı bir yol anlamış, ayetler ve sünnet-i nebeviyyeye uymayan yolların batıl olduğunu söylemiştir. Ona göre şeyh, dini vecibeleri eksiksiz yerine getiren, tarikat edep-lerine riayet eden, hem kamil hem mükemmil, hem ilim hem de irfan ehli bir kişidir. Mürid ise, mürşidine teslim olan, şeriat erkanına ve tarikat adabına uyan, asla itiraz etmeyen, şeyhinin yol göstermesiyle Hakk'a vasıl olmaya çalışan melami-meşreb bir kimsedir.

Onun tarikat anlayışında hırka ve taca önem verilmediği, bilakis hırka ve tacla kendilerini süslemeyen melamilerin en yüksek makama vassıl olmuş en üstün şahsiyetler olarak taktim edildiği görülmektedir. Bununla birlikte kendilerini melamilere benzetenleri de tenkid etmekten çekinmemiştir. Ona göre ruhun zikri, en üstün zikir olup dil ve kalb zikrinden daha etkilicidir. Tevhid özellikle de zat ismi, zikrin temelidir. Cehrf zikre karşı haff zikri üstün tuttuğu da burada belirtilmelidir.

Müsebbibe güvenmek şartıyla esbaba tevessül, evlenmenin lüzumu, bidat ve ruhsatlardan uzaklaşıp azimet ve takva ile amel etmek, ümit ve korku dengesini kurmak, derviş için asıl olanın keramet değil istikamet olduğu ve Ehl-i Sünnet'e bağlılık gibi konular, onun önemle üzerinde durduğu hususlardandır. Dokuz erbain çıkarmaya, dini ve tasavvufi eserleri okumaya, aşk ve niyaz hali içerisinde hizmette bulunmaya ayrı bir önem verdiği de belirtilmelidir. İstiğrak hallerinde ve sema anındaki hareketleri, naz hali, tac ve hırka ile süslenmek, avrat ve oğlanlarla ihtilat, uzlet hayatı, şii temayüller ve batını yorumlar, onun tenkid ettiği konular arasında yer almaktadır. Hz. İsa(as)'ın cesediyle ölmüş olması ve Şeyh Bedreddin'in kutupluğu dışında ilâhî'nin, Vahdet-i vücud düşüncesine bağlı Horasan Nakşi geleneğini takip ettiği söylenebilir.

Sonuç olarak şeriata muhalif her batının batıl olduğuna, nefis tezkiyesinin mutlaka dini ahkama uygun olarak bir mürşidin kontrolünde yapılması gerektiğine inanan ilâhî'nin, tevekkülle birlikte esbaba tevessüle, uzlet değil sohbe, keramet değil istikamete, tevaccüt ve istiğrak hallerine karşı sükunete, naz değil niyaz haline, aşk ve zikre hususî önem atfeden, şif temayüller taşımayan, aksine sünnetliği şart

koşan, hurûfî ve bâtınî yorumlara iltifat etmeyen, her zaman şer'î sınırlar içerisinde kalmaya çalışan, melâmet ve vahdet-i vücud düşüncesine bağlı klasik bir Nakşî şeyhi olduğu söylenebilir.

KAYNAKLAR

- 1- Abdürrazık b. Abdülgânî el-Eyyûbî, Menâkıb-ı Emir Buharî, (Süleyman, niye Ktp.Esat Efendi Kit.nu:3622).
- 2- Ahdî,Gülşen-i Şuarâ, (Süleymaniye Ktp.Halet Efendi Kit.nu:107).
- 3- Ahmed Muhammed,et-Tarîkatü'n-Nakşibendiyye ve A'lâmuhâ, (Trablus, , 1987) .
- 4- Ahmed Rif'at, Lügat-ı Târihiyye ve Coğrâfiyye,II, (İstanbul, 1299).
- 5- Akdağ,Muatafa, Türkiy'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi,I,(İstanbul, , 1977).
- 6- Ali Şir Nevâyî, Nesâyimü'l-Mahabbe, haz:Kemal Eraslan,(İstanbul, , 1979).
- 7- Algar, Hamid, " Nakşibendi Tarikatı Üzerine Bibliyoğrafik Notlar" , İM,
- 8- Aşıkpaşazâde Tarihi, (İstanbul, 1332).
- 9- Âşık Çelebi, Meşâiru's-Şuarâ, (London,1971).
- 10- Atâ,İsmail, Timur ve Devleti, (Ankara,1991).
- 11- Atâ, Tayyarzâde Ahmed, Atâ Târihi, I/I, (İstanbul, 1291).
- 12- Atâî, Hadâiku'l-Hadâik Fi-Tekmileti's-Şakaik, (İstanbul, 1989).
- 13- Ateş,Süleyman, İş'arî Tefsir Okulu, (Ankara,1977).
- 14- Ayvansarayî, Hadîkatü'l-Cevâmî, I, (İstanbul, 1281).
- 15 - ----, Mecmûa-i Tevârih, (İstanbul, 1985).
- 16- Ayverdi,Ekrem haklı, Osmanlı Mimari Eserleri (Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk), (İstanbul, 1982).
- 17 - ----, Osmanlı Mimari Eserleri (Fatih Devri), (İstanbul, 1973).
- 18 - ----, Osmanlı Mimari Eserleri (II.Sultan Murad Devri),(İstanbul, , 1972).
- 19 - ----, Makaleler, (İstanbul,1985).
- 20- Bağdadî, İsmail Paşa, Hediyyetü'l-Ârifin, Esmâü'l-Müellifîn ve , Âsâru-l-Musannifîn, (İstanbul, 1951).
- 21 - ----, İzâhu'l-Meknûn fiz-Zeyli Alê Keşfi'z-Zünûn,I,(İstanbul, 1947)
- 22- Bahadıroğlu,Mustafa, Üftâde, Tasavvufî Görüşleri ve Celvetiye Tarikatı, (Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi), (Bursa,1990).
- 23- Baltacı,Cahit, Osmanlı Medreseleri, (İstanbul,1974)
- 24- Barkan, Ö.Lütfi, İstanbul Tahrir Defterleri 953(1546)tarhli, (İstanbul, 1970).
- 25- Brockelman, GAL, supl:II, (Leiden, 1938).

- 26- Buharî, Şeyh Muhammed Murad, Risâle-i Hızır, (Süleymaniye Ktp. , Yazma Bağışlar Kit.nu:1978).
- 27- Bursa'lı Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri, I, (İstanbul,1972)
- 28- Büyük İslam Tarihi,Doğuştan Günümüze,X,XII,XIV, (İstanbul, 1993).
- 29- Büyükaksoy,Kazım, Yüce Veliler, (İstanbul, 1973).
- 30- Camî, Abdurrahman, Nefehâtü'l-Üns Min Hazerâti'l-Kuds, terc:Lâmi-î , Çelebi, (İstanbul,1980).
- 31- Cerrahoğlu,Abdurrahman, Dünkü ve Bugünkü Melamiler, (İstanbul, 1984)..
- 32- Çiçek,Yakup, "Nakşi Tarikatı ve Şeriata Bağlılığı", (Ahmed Ziya- eddin Gümüshanevî Sempozyumu Bildirileri), (İstanbul,1992).
- 33- Damar,Abdullah, Bursa'da Nakşibendiye Kültürü ve Ahmed İlâhî Tek- kesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (Bursa,1993).
- 34- Develioğlu, Abdullah, Büyük İnsanlar 3000 Türk ve İslam Müellifi, (İstanbul, 1973).
- 35- Diyanet İslam Ansiklopedisi, I (Abdullah İlâhi mad.), V,(Bedreddin , Simavi mad.), XI, (Emir Buhari mad.)
- 36- Duran,Recep, Tehafütü'l-Felasife (Kitabu'z-Zuhr, Giriş), (Ankara, 1990)
- 37- Dursun,Davut, Osmanlı Devleti'nde Siyaset ve Din, (İstanbul,1989).
- 38- Eraydın,Selçuk, Tasavvuf ve Tarikatlar, (İstanbul,1981).
- 39- Evliya Çelebi, Seyehatnâme, II, VII, (İstanbul,1985)
- 40- Eyüboğlu,İ.Zeki, Şeyh Bedreddin ve Varidat'ı, (İstanbul,1980).
- 41- Gibb, A History Of Ottoman Poetry, II-III, (London, 1902,1904)
- 42- Gölpınarlı, Abdülbakî, Simavna Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin, (İstan- bul, 1966).
- 43- -----, Melâmîlik ve Melâmîler, (İstanbul, 1992).
- 44- Gündüz,İrfan, Osmanlılar'da Devlet-Tekke Münasebetleri, (İstanbul, 1983.)
- 45- Hacı Reşit Paşa, Tasavvuf ve Tarikatlar Silsilesi, (İstanbul,1965)
- 46- Hammer, Joseph Von, Devlet-i Osmaniye Tarihi, III, (İstanbul,1330)
- 47- -----, Osmanlı Devleti, I, (İstanbul,1991).
- 48- Hânî,Abdülmecid b. Muhammed, el-Hadâiku'l-Verdiyye fi Hakâiki , Ecillâi-n-Nakşibendiyye, (Kahire,1308)
- 49- Hânî, Muhammed b. Abdullah, Âdâb, (İstanbul,1985).
- 50- Hayretî Divanı, haz: Mehmet Çavuşoğlu-M.Ali Tanyeri, (İstanbul,

- , 1981).
- 51- Hoca Sa'deddin Efendi, Tâcû't-Tevârif, V, (Ankara,1992).
- 52- Hocazade Ahmed Hilmi, Ziyâret-i Evliyâ, (İstanbul,1325).
- 53 -----, Hadîkatü'l-Evliyâ, (İstanbul,1318).
- 54- Hulvî,Mahmud Cemaleddin, Lemezât-ı Hulviyye ez Lemezât-ı Ulviyye,
, haz:M.Serhan Tayşî, (İstanbul,1993).
- 55- İbn-i İmad el-Hanbelî, Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri Men Zeheb,V,
, (Beyrut,trs)
- 56- İlâhî,Abdullah, Necâtü'l-Ervâh Min Densi'l-Eşbâh I, (Süleymaniye
, Ktp.Mihrişah Kit.nu:202).
- 57 -----, -----II, (Süleymaniye Ktp.Haşim Paşa Kit.nu:58).
- 58 -----, -----III, (Süleymaniy Ktp.Pertev Paşa Kit.nu:
, 634)
- 59 -----, Meslekü't-Tâlibîn ve'l-Vâsılın I, (BEEK,Genel Kit.nu:709)
- 60 -----, -----II, (Süleymaniye Ktp.Uşşaki Kit.nu:25)
- 61 -----, Keşfü'l-Vâidât li-Tâlibi'l-Kemâlât ve Gâyeti'd-Demcât I,
, (Atatürk Ktp.Osman Ergin Kit.nu:414).
- 62 -----, -----II, (Süleymaniye Ktp.Şehit Ali Paşa Kit.
, nu:1325)
- 63 -----, Esrarnâme, (Süleymaniye Ktp.Mihrişah Kit.nu:195).
- 64 -----, Risâle-i Vücud, (Süleymaniye Ktp.Mihrişah Kit.nu:203).
- 65 -----, Risale-i Ehadiye, (Süleymaniye Ktp.Şehit Ali Paşa Kit.nu:
, 1390.)
- 66 -----, Zâdü'l-Müşâkîn, (Süleymaniye Ktp.İbrahim Efendi Kit.nu:
, 420).
- 67-İlâhî,Şeyh, Risâle-i Suâl ve Cevâb I, (Atatürk Ktp.Osman Ergin Kit.
, nu:104).
- 68 -----, -----II, (Süleymaniye Ktp.Mihrişah Kit.nu:195).
- 69 -----,Risâle-i Hızırıyye,(Süleymaniye Ktp.Halet Efendi Kit.nu:827).
- 70- İnan,Yusuf Ziya, Muhammed Nuru'l-Arabî, (İstanbul,1971)
- 71- İsen,Mustafa, Usulî, Hayatı, Sanatı ve Divanı, (Erzurum,1988)
- 72 -----, "Tezkireler Işığında Divan Edebiyatına Bakışlar", Kültür-
, Sanat Yıllığı, 1986.
- 73- İslam Ansiklopedisi, II,(Bedreddin Simavi mad.), VII, (Mehmed II
, mad.), (İstanbul,1993)
- 74- İslamî Bilgiler Ansiklopedisi,I, (İstanbul,1981).

- 75- İsmail Belîğ, Güldeste-i Riyâz-ı İrfân ve Vefeyât-ı Dânişverân-ı , Nâdirân, (Bursa,1302).
- 76- İstanbul Ansiklopedisi Dünden Bugüne, I, (İstanbul,1993).
- 77- Kara,Mustafa, Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler, (Bursa,1990).
- 78 - ----, Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi, (İstanbul,1985).
- 79 - ----, Din,Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler, (İstanbul, 1990)
- 80 - ----, Niyazi-i Mısri, (Ankara,1994).
- 81- Karahan,Abdülkadir, İslami Türk Edebiyatında Kırk Hadis(İstanbul, , 1954)
- 82- Katip Çelebi, Keşfü'z-Zünûn, I-II, (İstanbul,1971)
- 83- Kehhâle,Ö.Rıza, Mu'cemü'l-Müellifîn, VI, (Beyrut,trs)
- 84- Kırboğa,M.Ali, Kamusu'l-Kütüb ve Mevzuâtü'l-Müellefât, (Konya,1974)
- 85- Kufralı,Kasım, Nakşibendiliğin Kuruluşu ve Yayılışı, Türkiyat Ens- , titüsü,nu:337 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- 86 - ----, "Molla İlahi ve Kendisinden Sonraki Nakşibendiye Muhiti", İÜEF, TDED, III, (1949).
- 87- Kunt,Metin-Yurdaydın,H.Hüseyin G.-Ödekan,Ayla, Türkiye Tarihi II , (Osmanlı Devleti), (İstanbul, 1988).
- 88- Kurdakul,Necdet, Bütün Yönleri İle Şeyh Bedreddin, (İstanbul,1977)
- 89- Lâmi-î Çelebi,Nefehâtü'l-Üns Tercemesi, (İstanbul,1980)
- 90- Lâtıff, Lâtıff Tezkiresi, (Ankara,1990).
- 91- Luknevî,Muhammed Abdülhay el-Hindî, el-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâ- , cimi'l-Hanefiyye, (Mısır,1324).
- 92- Kaygusuz,B.Nusret, Şeyh Bedreddin Simavenî, (İzmir,1957).
- 93- Mecdî, Hadâiku's-Şakâik, (İstanbul,1989).
- 94- el-Medenî,Muhammed Osman,Bâsîretü's-Sâlikîn ve Hetkü'l-Mêkirîn, , (yrs,1341)
- 95- Mehmed Süreyyâ, Sicill-i Osmânî, III, (İstanbul,1311).
- 96- Mehmed Şenseddin Sami, Kâmûsu'l-A'lâm, II, (İstanbul,1889).
- 97- Meyan,A.Faruk, İslam Meşhurları Ansiklopedisi, I, (İstanbul,1970).
- 98- ~~Müstakim~~zâde Süleyman Sa'düddin, Mecelletü'n-Nisâb, (Süleymaniye, , Ktp. Halet Efendi Kit.nu:628).
- 99- Nişancı Mehmed Paşa, Târîh-i Nişancı, (İstanbul,1279).
- 100- Nişancızâde Mehmed b. Ahmed, Mir'ât-ı Kâinât, II, (İstanbul,1269)
- 101- Ocak,Ahmet Yaşar, Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sufilik;

- , Kalenderfler, (Ankara,1992).
- 102- Osmanlı Ansiklopedisi, I-II, (İstanbul, trs-1993).
- 103- Özkırımlı, Atilla, Türk Edebiyatı Ansiklopedisi, III, (yrs, trs).
- 104- Öztürk, Yaşar Nuri, Tasavvufun Ruhu ve Tarikatlar, (İstanbul, 1988)
- 105- Salih Saim, Muhyiddin İbn-i Arabî ve Sâir-i Ba'z-ı Efâhîm-i Islâm-
, miyye, (İstanbul, 1315).
- 106 -----, Emir Buharî, (İstanbul, 1317).
- 107- Sarı Abdullah Efendi, Semerâtü'l-Fuâd, (yrs, trs).
- 108- Sehî Bey, Heşt Behîşt, haz: Mustafa İsen, (İstanbul, 1980).
- 109- Sungur, Necati, Ahî Divanı, (Ankara, 1994).
- 110- Şapolyo, Enver Behnan, Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi, (İstanbul,
, 1964).
- 111- Şeyh Bedreddin, Vâridât, terc: Cengiz Ketene, (Ankara, 1990).
- 112- Şeyhî, Süleyman Köstendilli, Bahru'l-Velâye, (Süleymaniye Ktp.H.
, Hüsnü Paşa Kit.nu:579).
- 113 -----, -----, (Almanya/Devlet Ktp.nu:1613'ün
, Çözümü, Ali Yardım Özel Kit).
- 114- Şuşud, Hasan Lütfi, İslam Tasavvufunda Hâcegan Hanedanı, (İstanbul,
, 1992).
- 115- Taşköprülüzade, eş-Şakâiku'n-Nûmâniye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâ-
, niyye, (İstanbul, 1985).
- 116- Tolasa, Harun, XVI. Yüzyılda Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi, I,
, (İzmir, 1983).
- 117- Türk Dili (Divan Şiiri Özel Sayısı), sa:415-416-417, (Ankara,
, Eylül-1986).
- 118 -----, (Halk Şiiri Özel Sayısı), sa:445-450, (Ocak-Haziran, 1989).
- 119- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, IV, (İstanbul, 1981).
- 120- Uludağ, Süleyman, Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, (İstanbul, 1991).
- 121 -----, İslam Açısından Musiki ve Sema', (İstanbul, 1976).
- 122- Uraz, Murat, Türk Edip ve Şairleri, (İstanbul, 1939).
- 123- Uyan, Abdüllatif, İslam Meşhurları Ansiklopedisi, I, (İstanbul,
, 1983).
- 124- Uyanık, Mevlüt, "Osmanlı Düşünce Tarihinde Bir Muhalefet olarak
, Şeyh Bedreddin ve Hareketinin Tahlili", Belleten, c:LV, sa:219,
, (Ağustos-1994)
- 125- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Devletinde İlmiye Teşkilatı,

- , (Ankara,1984).
- 126 -----, Osmanlı Tarihi, I-II, (Ankara,1988).
- 127- Ünver,Süheyl, Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı, (İstanbul, 1946).
- 128- Vassâf,Hüseyin, Sefîne-i Evliyâ, (İstanbul,1990).
- 129- Yeşil,Mustafa, Kütahya İlinin Kısa Tarihi,(İstanbul,1937).
- 130- Yılmaz,Ali, Köstendil'li Süleyman Şeyhî, (Ankara,1989).
- 131- Yılmaz,Kamil, Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar, (İstanbul, 1994).

شیخ احمی

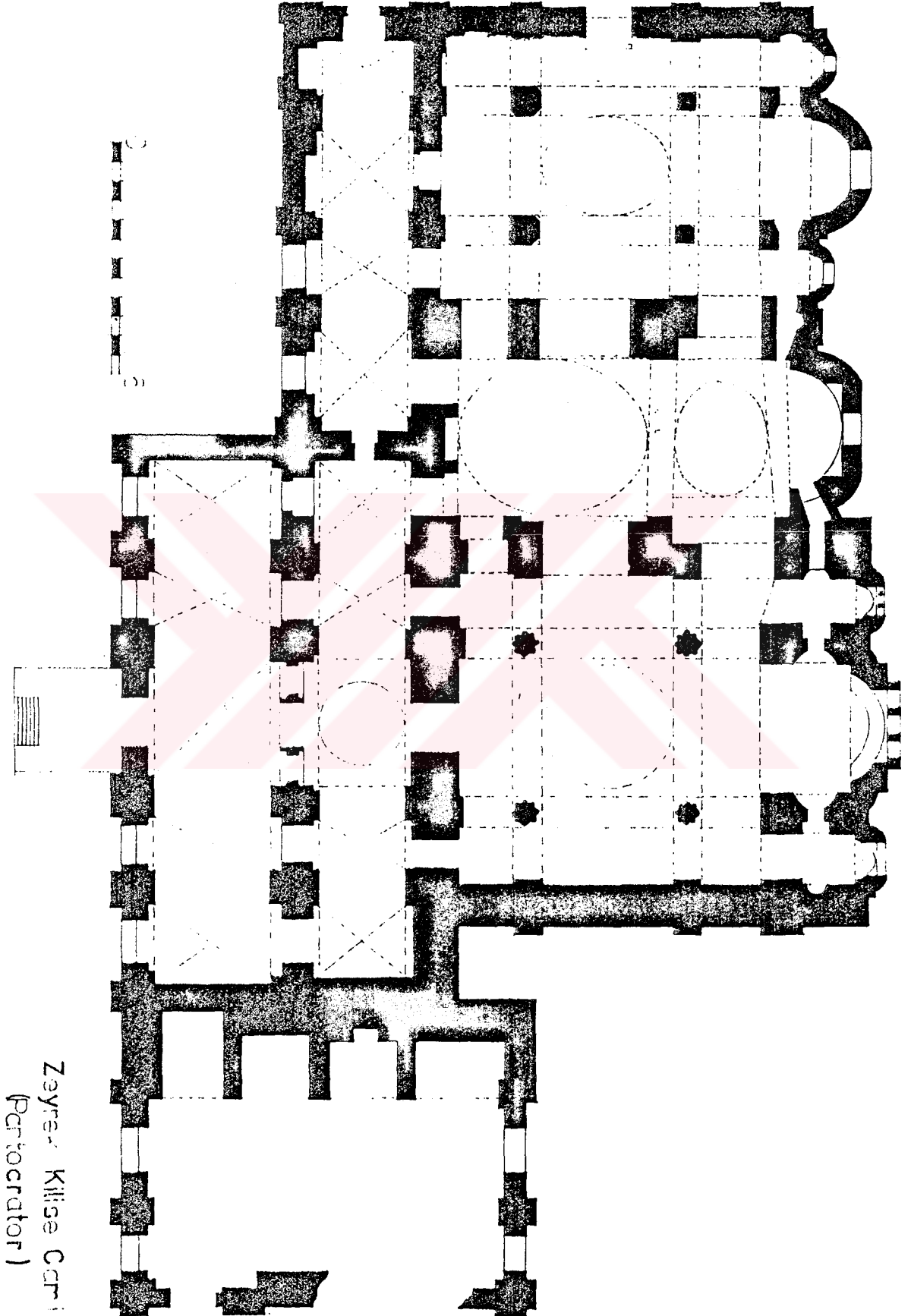
25

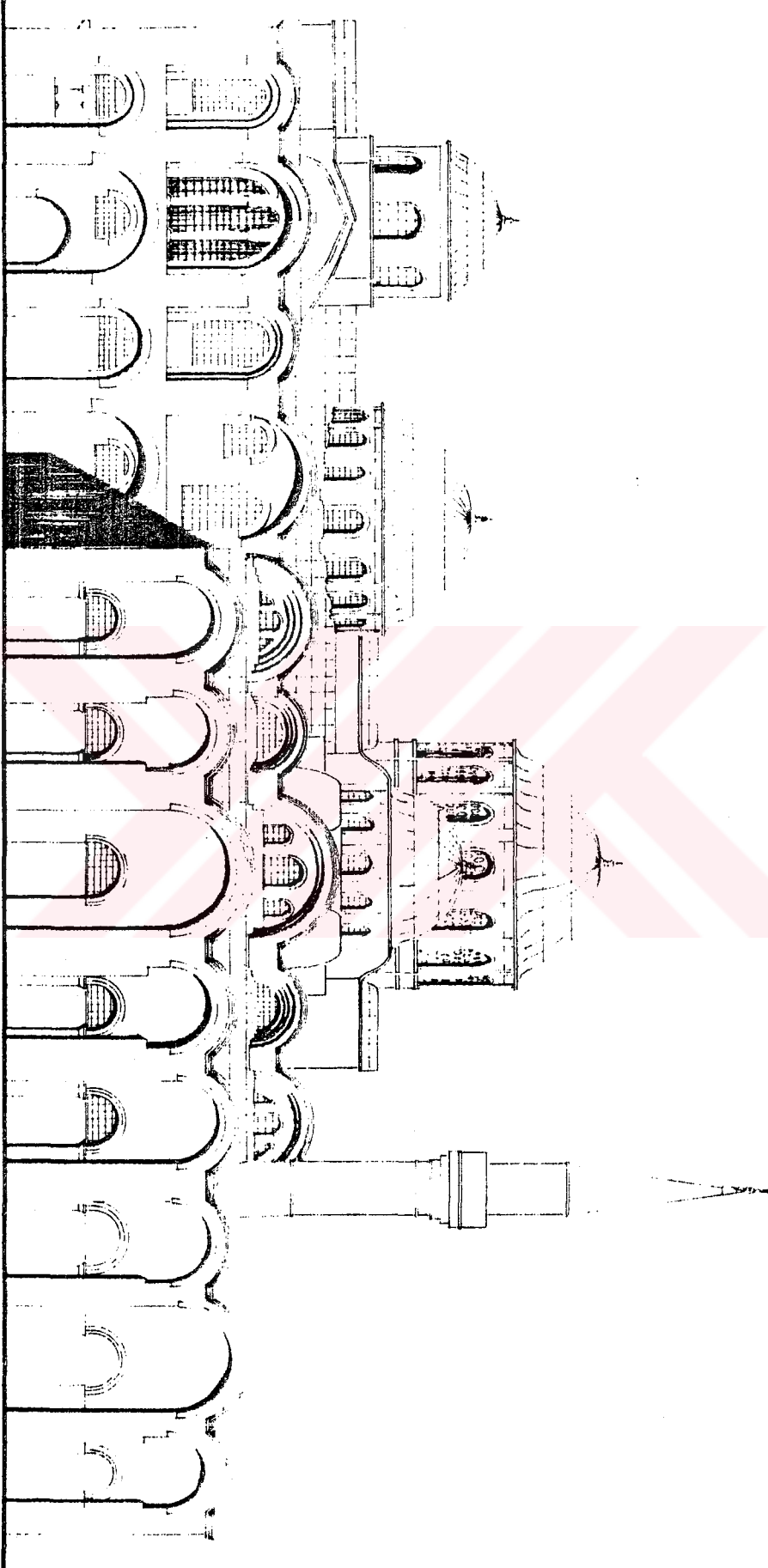
5
احمد پاشا

EK-III

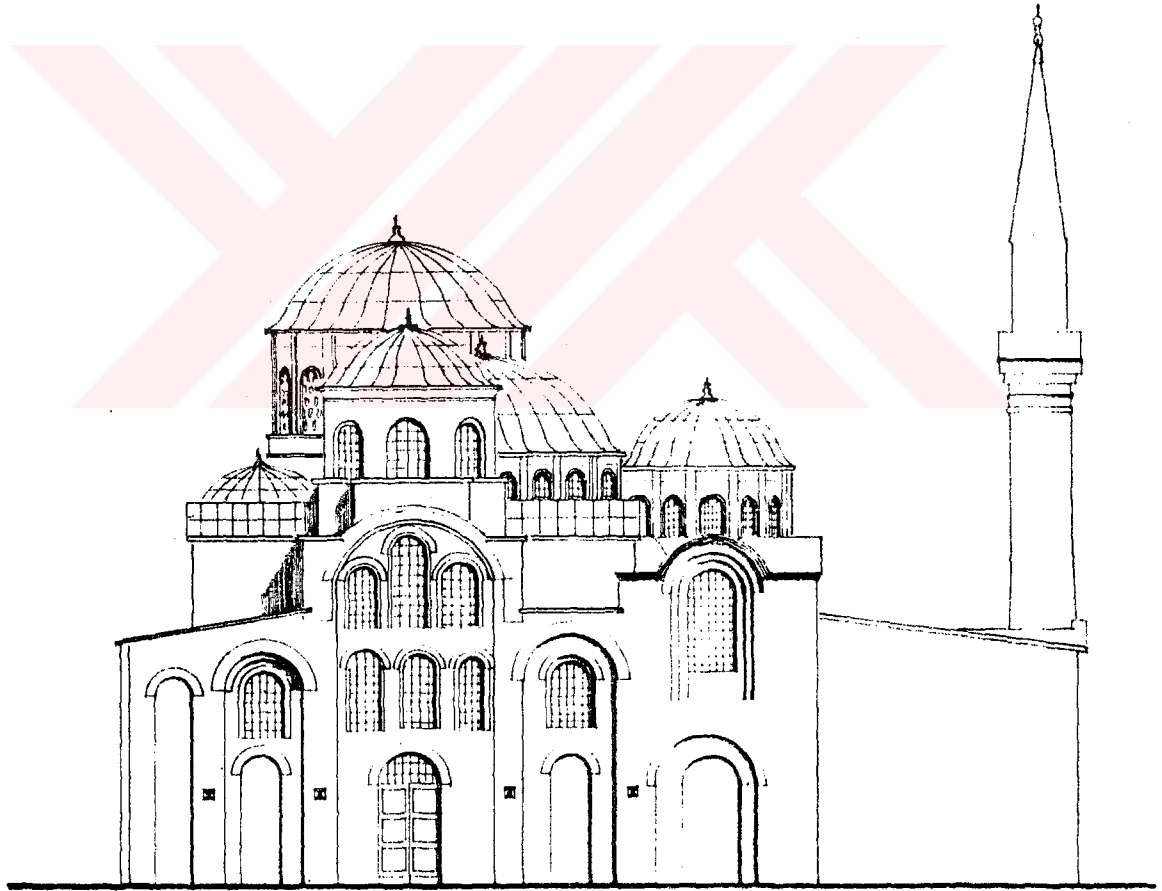
Fibret Çuhadaroğlu, «Zeyrek Kilise Camii Restitüsyonu»
Rölöve ve Restorasyon Dergisi, yıl:1, c:I sa:1, sh: 99 (Ankara,1974)

901

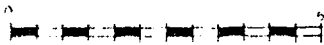

Zeyrek Kilise Camii Ön Cephe

Kuzey Cephesi

31. AKŞEMSEDDİN TEKKESİ

Zeyrek Câmîî Şerifi İttisâlındaki Tekkeye Şeyh Olanlar
(Ak Şemseddin nâm-ı diğer Semerci İbrâhîm Tekkesi)

- 1) eş-Şeyh Abdullah-ı İlâhî. El-Nakşibendî. Simâvî. Vefatı: 896 Yenicce-i Vardar. (101)
- 2) eş-Şeyh Bâlî. Halvetî Sofyavî. Vefatı: 960 Sofya. (6)
- 3) (8)
- 4) (8)
- 5) eş-Şeyh Abdullah-ı Bîçâre-i Celvetî. El-Mâruf Be-Zâkırzâde. Vefatı: 1068. (2)
- 6) (2)
- 7) (9)
- 8) (5)
- 9) (4)
- 10) Semerci Şeyh Geredeî İbrâhîm Efendi. El-Halvetî ve El-Şâbbânî. Halife-i Şeyh Mustafa Çerkeşi. Vefatı: 1247. (3)
- 11) eş-Şeyh Halîl Efendi. Geredeî. Halife-i Şeyh Semerci İbrâhîm Efendi. Vefatı: 1274 Şâbbân.
- 12) Şeyh Halîl Efendi İbn-i Şeyh Halîl Efendi. (Aynen) Vefatı: 15 Şâffer 1333.

106. EMİR BUHÂRÎ TEKKESİ

Edirnekapusu Haricinde Hazret-i
Emir Buhârî Tekkesi Şeyhleri.

- 1) Hazret-i Hoca Emir Buhârî. Kuddise. Sırruh. Vefatı: 922.
- 2) Hoca Mahmud Efendi. Dâimâd-ı Aziz. Vefatı: 938.
- 3) Elhac Hoca Halife. Mentesevî.
- 4) Hoca Takyeddin-i Ebubekir-i Simâvî. Vefatı: 965.
- 5) Hoca Safer Efendi.
- 6) Şeyh Hoca Hamzâ Efendi.
- 7) Taşgızâde Şeyh Mehmed Efendi.
- 8) Şeyh Mustafa Efendi İbn-i Taşgızâde.
- 9) Şeyh Mehmed Emin Efendi. Meşihatî tertî: 1086
- 10) Şeyh Fevzi Hasan Efendi. Halife-i Abdül'ehad Nûrî. Vefatı: 2 Safer 1102.
- 11) Şeyh Mehmed Şeyhî Efendi İbn-i Şeyh Hasan Feyzi Efendi. Vefatı: 1144.
- 12) Şahkadınzâde Şeyh Abdürrahmân-ı Edirnevî El-kvadiri. Vefatı: 1163.
- 13) Oğlu Bardakçı Şeyh Feyzullah Efendi. Vefatı: 1184.
- 14) Feyzullah Efendi Zâde Şeyh Abdürrahman Efendi. Vefatı: 1225.

Yusuf Nebati, «Derun-ı İskenderîdaki Hân-
kahların Silâle-i Mesayiridir» in, c: II, sa: 4, sh 51
c: V, sa: 1, 2 sh: 86, 97

131. EMİR BUHÂRÎ TEKKESİ

Emir Buhârî — Ayvansaray
Tekkesi Şeyhleri

- 1) Emir Buhârî Şeyh Ahmed Efendi. Vefatı: 922.
- 2)
- 3)
- 4) Şeyh Muslihiddin Mustafa Efendi. Dâimâd-ı kerîme-zâde Hazret-i Emir. Vefatı: 1068.
- 5) Şeyh Hüseyin Efendi. Halife-i Muslihiddin Efendi. Vefatı: 1086.
- 6) Şeyh Yusuf Efendi. Vefatı: 1100.
- 7) Şeyh Osman Efendi. Dâimâd-ı Şeyh Yusuf Efendi. Vefatı: 1137.
- 8) Şeyh Ahmed Efendi. Karamânî-zâde. Vefatı: 1149.
- 9) Şeyh Ahmed Efendi. Kurmî. Vefatı: 1156.
- 10) Şeyh Ebûl'emâne Mehmed Emin Efendi. Tokadî. Vef: 15 Şâbbân 1158
- 11) Şeyh Halîl Efendi. Murâdî. Birgivi. Vefatı: 1163.
- 12) Şeyh İbrâhîm Sabî. İbn-i Şeyh Halîl. Vefatı: 1169.
- 13) Şeyh Mustafa Efendi. Vefatı: 1196.
- 14) Şeyh Mustafa Efendi. Vefatı: 1204.
- 15) Şeyh Elhac İsmail Efendi Akserâyî. Vefatı: 1217.
- 16) Şeyh Mehmed Mes'ud Efendi İbn-i Şeyh Mustafa Efendi Vef: 1265
- 17) Şeyh Mehmed Sâlim Efendi İbn-i Şeyh Mes'ud Efendi. Vef: 1296.
- 18) Oğlu Mes'ud Efendi.

135. EMİR BUHARİ TEKKEŚİ

Fâtiḥ Sultan Mehmed Han Câmî-i Şerîfi
Kurbinde Hazret-i Hoca Emîr Ahmed Buharî
Tekkesi Seyhleri

- 1) Hazret-i Hoca Emîr Ahmed Buharî En-Nakşibendî. Halife-i Şeyh Abdullah-ı..... Vefatı: 922. Müddet-i ömrü: 63.
- 2) Hoca Mahmud Efendi. Dâimâd-ı Aziz. Vefatı: 938.
- 3) Hoca Abdüllâtif Efendi. Dâimâd-ı Hoca Mahmud. Vefatı: 971.
- 4) Hoca Seyyid Mehmed Efendi ibn-i Şeyh Cemâleddin İshak Karâmânî. Vefatı: 993. Sütiñce'de medfundur.
- 5) Hoca Ahmed Sâdık ibn-i Hoca Mehmed Abdüssemi'ül-Hüseynî. Hañfî-i Hoca Ubeydullah. Vefatı: 994.
- 6) Hoca Zîyâeddin Ahmed ibn-i Hoca Ahmed Sâdık El-Hüseynî. Vefatı: 1011.
- 7) Hoca Fazlullah ibn-i Hoca Mehmed Said ibn-i Hoca Mehmed Abdüssemi'ül-Hüseynî. Vefatı: 1046.
- 8) Hoca Abdullah ibn-i Hoca Fazlullah-ül-Hüseynî. Vefatı: 1080.
- 9) Hoca Fazlullah bin-i Hoca Abdullah-ül-Hüseynî. Vefatı: 1121.
- 10) Hoca Abdülkebir bin-i Hoca Fazlullah-ül-Hüseynî. Vefatı: 25 Receb 1131.
- 11) Hoca Mehmed Relî' bin-i Hoca Abdülkebir-ül-Hüseynî. Vefatı: 1132
- 12) Hoca Abdürrahman bin-i Hoca Abdülkebir-ül-Hüseynî El-fârûkî. Vefatı: 1188.
- 13) Hoca Abdürrahman bin-i Hoca Abdürrahman-ül-Hüseynî El-fârûkî. Vefatı: 7 Ramazan 1212. Cuma günü saat 6
- 14) Şeyh Seyyid Mehmed Nesîb Efendi ibn-i Şeyh Hamdullah-ül-Hüseynî. Vefatı: 4 Şevval 1228.
- 15) Şeyh Mehmed Şerâfeddin Efendi ibn-i Hoca Hamdullah El-Hüseynî Vefatı: 10 Muharrem 1241.
- 16) Şeyh Seyyid Mustafa Efendi El-Halvetî. Hazret-i Emîr Sultan neslinden olub Haşhaş Molla nâmiyle mâruftur. Vefatı: 15 Muhar. 1259
- 17) Şeyh Hoca Elhac Ahmed Faiz Efendi. Trabzonî. Vefatı: 15 Rebiülâhîr 1273.
- 18) Küçükkadızağe İbrâhîm Edhem Efendizâde (Aynen) Şeyh Elhac Abdullah Ferî Efendi. Vefatı: Cemâziyyülevvel 1274.
- 19) Dâimâd-ı Şeyh Halîl Cemâl Efendi.

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله المحقق كبريائه من ذرك الخيال والنعيمون المنة بجلاله وبجودته وبرحمته
لواحق العدم والكلون وكشف حجاب بحال كلاله لما يحوي قوامه وانوار
بهتائه وانام لانيته فيهم طابعه وباطنه واخفاه من شانه غير كراماته وقدره
الطاهر والاشد الام من عرشه محمد استاياته تو زعمه حفت حمان كبريته
نعم فافلتس كسبها را زعمي محرم ترمي شخصه خدارا هديغا مردان ورجب تو
ولي خرق نبوده مونس تو قد بينه غير الايمان وانشه خيرة الام لا يخفى
انته بعد امير من جكم يكركم مشيا ريشه شمع ان يارب الزمان
صرفت العترة الى كتاب آخر متوسم به نجاة الازواج من ترس الانفس
لغيره الضعيف المشتق كبرك اللطيف عبد الله صوري الموقوف اليه ارفع فيه ذنوبي
من كلام اهل الكشف والوحي والوجد والشوق واشهر ما عظم الحق بعد من مقام
قدس والانفاد والذوق لطيف اخذ باب الشارفين الى وجهه والاغنى والغبني
طريق الى انفس الكمال المتصفين حسن اللطيف واحسن الحال رضي الله عنهم ورضوا عنه
يكون كيانا لمن اراد سلوك طريق مستقيما بالذوق بلوغ محققهم وتشفق خدات
المحققين بعد مطالعة كتبهم والعيش بغيرهم والشوق اليهم جون عالم الخ
جون نيم از حلقه مستان او كبريم زيشان از شانه ام خورشيد كم كبري قدس
واخترت ميرزا يلسان العزى والشاربي طليق في بعد غلغلة كفايه من تقابل
منع الدلائل على الكرام بارس كوكب تازي خوشگرفت مشفق راخو ودر با
بند بسترش نوم بعد از انبيا عليهم السلام اهل تصوة نذر بر اهل تحقيق ان زكي

و در روش حضرت رسول الله اندو ولساى ايشان بوجودان محبت الهى است
وآيه جيم وحيه نه در شان ايشانست نخل شان اندر زمين جوكه كوه
روشانى سميرغ بسى على طواف شيقش ليمشاليت و انورهم ملكه القون
فيمر اعلى الله وسائر الى الله واغرضوا عا سوى الله وكا نواضع الله لى
ولمته ولطمة ولطفه مدح ان يار ان كراي كدنام كاهم كراي كدنام
فيك الجيب انوارهم وحالت خول العرش اشراقهم لاندخل تحت الاشراق
فلا داعي للكشف العبادية
و قد العيش بو وسببان عيش
دخلى شى در نايه نقش فرشت لاخل ولا ملا ميا انشان حنفسى ناه كان سيرة
ولمته لا يملك الانبيا عليهم السلام في علوم الكاشفة الابواب واياهم سبل تقبل
والانوار كاهر خلد الاضياء والاوليا واهل البديعة والاشكال جشم والذ
موسى علت كلك ار وكلمان ديدار قصر خورشيد وارفاق كاشفات القلوب
والارواح ومشا خلد الاشياء والاشوار لا يمكن العبارة عنى على تحقيق النبل
والفان ولا يعرف الا من نازل ملك الاشوال وقيل كلك المعاني والذوق
والاعلمها الا انما يحقون في العلم الرايع في العلم من وجد في اربعة شيا
الشفقة بيشه وبين الله والذخيرة وبين الدنيا والتواضع بينه وبين الملك والملك
يشه وبين نفسه ان مخن بايان دار حسين تار سموى ان يار ان كلك
الى عطف يقينك ان الضوئية من الاشياء يكون لطيف الله تعالى فانه سببهم احسن
السير وطريقهم احسن الطرق واخلاقهم وارلى لا طلاق جسم روطان
نم جكم جلد جسد خانيه و طابان راجع اوجان بوند و قدس التيق ربان و
الانوار صاوت و في الملك لا مكان
هرمى اور كلى معراج خاص كراي شى نمد

سركه كبريائه
سركه كبريائه
سركه كبريائه

و در ان خاص

[illegible][illegible]

الحمد لله الرحمن الرحيم

[illegible][illegible]

کم دید و افتاد و کسی و دید و تصور مثال و مشاهد و تصور نشان و ادراک نیست
 تترتیب است و کوته و فاف و دلیل نسبت به نسبت است و ویدان کوته و فاف و دلیل
 بیان و وصف و تفکار و در یک و اقوت و دلیل و جمع و ضد است که کشش برادران
 قد کشش و گفت و دو کل و ذره العالم جامع الاضداد خانه حلال و محال و کو
 التمس و محلی و کل و ذره وجود و فیها از هر جمع و صفا و تنوع و گذر است که الحاصل و
 ال درکات فان از هر جمیع و شین و شین الحاصل و تفرقی الی اراده از هر جمیع و شین
 و فیق و بها و فلا نقص و ناشین و نا غرض از صفا و قابلها و متفعلها فان
 از هر ذرات العالم بحسب مراتب استیجاب از مراتب خلوق و وقوع التفاضل فی العالم
 لکان بعضی از مراتب معطای غیر عام و مافی الوجود و شین و متفعل بل و متصور که
 فلا بد که مرتبه عام کیون حکم بحسب مرتبه فلذ لک اصل العالم بعضی
 و اصله فی الالهیه الاسماء الالهیه لان الاسماء و احکامها مختلفه فافهم
 اقول علم ان العالم باسره و اسفله غیر از انسان صحیح المزاج علی خلوق و خلق
 مخصوصین که و لا علی تفرقی الی اسفل و بعضی مافی خوف و ارتباط ببعض الافر
 ک ارتباط القوى بعضی از بعضی و نظام العالم به سبب کون الافر
 علی اوضاعها مخصوصه من القرب و البعد بان فی موضوعها تو فی نظام العالم
 الی نظام اخر اعلا و القطب و اسفله الافر و الاوقات الذین یخلف الله
 بهم العالم کما یخلف البیت بارکانه و ان فی موضوعها غیر نظام العالم الی نظام اخر

١٢

فأفهم ولهذا قالوا ان الفلك ان يرتفع أو الخفض على محيطه لا داخل نظام
العالم لان فلك القطب لو ارتفع أو اخفض لبيدوا ارتفع الى مرتبة لا يوجد
ولو اخفض الى مرتبة الحجب الصرفة المظلمة
الكدرة لا داخل نظام العالم الديني

و عالم الانسانی

15/12/21

५३

—

در پیش ازین خطبه در
۲۹ شهریور ۱۳۰۹
و مابین آن

